

Madácsy Piroska

A Tragédia üzenete a franciáknak

Madách Könyvtár — Új folyam 61.

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Madách Irodalmi Társaság
Szeged
2008

Madácsy Piroska

A Tragédia üzenete

a franciáknak

Komparatiztikai tanulmányok a magyar–francia
irodalmi kapcsolatok témaköréből

ELŐSZÓ

**A könyv megjelenését a Picardia Alapítvány – Szeged,
továbbá Balassagyarmat Város Önkormányzata támogatta**

Lektor: Máté Zsuzsanna és Bene Kálmán

© Madácsy Piroska

Készült Budapesten, 2008-ban. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító: Andor Csaba

ISBN 978-963-9386-63-1
ISSN 1219-4042

Társaságunk egyik legrégebbi tagjának, a szegedi egyetem tanszékvezető tanárának tanulmányait kapják kézhez Madách Könyvtárunk hű olvasói, a Madách Irodalmi Társaság tagjai és szimpatizánsai, a Madách-életmű megismertetéséért és elismertetéséért vívott küzdelmünk támogatói. A magyar irodalom nem foglalta még el megérdemelt helyét a világ fontos nemzeti irodalmainak sorában, a nyelvi elszigeteltség miatt nehéz „bűvös körünkől” kitörnünk – még a széles körű megismerésre talán legesélyesebbnek ítélnélhető, szinte legtöbbször fordított alkotás, a *Tragédia* sem kapta meg azt a helyet a világ irodalmának elitjében, ami – szerintünk – járna neki. Ezért nagyon fontos azok tevékenysége, akik magas szinten ismerik a magyar irodalmat és valamely világnyelvet, kultúrájával és irodalmával egyetemben, mert az ő munkáik révén szerezhetnek tudomást a milliós világnyelvek literátorai irodalmunk értékeiről s azokról az alkotókról, akiket érdemes befogadniuk a világirodalom legjobbjai közé. Az ilyen közvetítők kevesen vannak: a magyar irodalom jeles ismerői gyakran küzdenek nyelvi nehézségekkel, amikor valamely nagy nyelven kell irodalmunkat népszerűsíteni, s az angol, francia vagy német irodalomtudósok közül nagyon kevesen vállalják azt a missziót, hogy elmélyüljenek a magyar nyelv és irodalom rejtelmeiben. Kevesen vannak, mind a műfordítók, mind a tudósok, akik a magyar irodalomra a nagyvilágban is rá tudják irányítani a reflektorfényt – ezért kell megbecsülnünk azokat, akik vállalják ezt a feladatot.

Madácsy Piroska ilyen közvetítő: tanulmánykötete méltó módon reprezentálja egy kettős kötődésű irodalomtudós termékeny életpályáját. A kötet szerzője a magyar és a francia kultúra elkötelezett híve, aki egyforma intenzitással kapcsolódik mind a kettőhöz, legfontosabb írásai szinte kivétel nélkül e kölcsönhatásokat teszik irodalom-mikroszkópjának tárgylencséjére.

A tanulmányíró teljes tudományos oeuvre-jében a magyar–francia irodalmi kapcsolatok elmélyítésén munkálkodott, s aki végigolvassa a 13 dolgozatot, arra is rögtön rájön: a kutatói irányultság nem véletlen: Madácsy Piroska édesapja, a szegedi egyetem francia tanszékének pro-

fesszora, a Tiszatáj alapító főszerkesztője is szívügyének tekintette ezt a feladatot. Ezért szerepel a tanulmányok élén az édesapa, Madácsy László írása, ez adja meg a kötet alaphangját.

A továbbiak már a „tanítvány”, Madácsy Piroska logikusan szerkesztett megnyilatkozásai a magyarok, főképp Madách francia recepciójáról. Első írása még Madách Imre francia tárgyú esztétikai tanulmányát „fedez fel”, George Sand *Lélia* c. regényéről írt *madáchi* kritikájának értékei egy *Madácsy* tollán válnak kitapinthatóvá. A továbbiakban fontos írások szólnak a magyar irodalom talán legjelentősebb francia tudósáról, Sauvageot-ról (egy írásban a tudós Madách-ismereteit, egyben magyarság-élményét és egy harmadikban tanítványait mutatja be nekünk). Két munka szól Madách francia recepciójáról, kettő írás ismert meg olyan magyar irodalomtudósokat (Hankiss János és Benedek Marcell), akik igyekeztek segíteni a franciáknak Madách megismerésében és megértésében. Ugyancsak két írás foglalkozik a huszadik század jelentős magyar irodalmi folyóiratainak (a Nyugat és a Széphalom) Madách-képével. Noha a további két tanulmány nem szorosan vett Madách-téma, de kapcsolatuk könnyen észrevehető a többiekkel: ezeknek a franciák magyarság-képének formálásában nagy szerepet játszó költőink, Babits, Kosztolányi és Illyés a főszereplői.

Kinek ajánljuk tehát e kötetet? Olyan magyaroknak, akiknek egyaránt fontos a magyar és a francia kultúra és olyan franciáknak, akik felfedezték, vagy legalábbis szeretnék felfedezni, hogy a világ más nemzetei is milyen sokat raktak be a kultúra, az irodalom nagy kincsesládájába. Mivel mi hisszük, hogy a *Tragédiának* ott a helye ebben a kincsesházban, ezért adtuk közre nagy örömmel Madácsy Piroska gondolatait.

Bene Kálmán,
a Madách Irodalmi Társaság alapító tagja

TARTALOMJEGYZÉK

Madácsy László: Az ember tragédiájának első francia nyelvű fordítása és fogadtatása (1967)	9
Madách és George Sand (1997)	21
Aurélien Sauvageot és tanítványai Madáchról (1994)	33
Sauvageot magyarság-élménye, fordítás-elmélete (1998)	47
Sauvageot követői (1998)	56
Találkozások. Illyés és Kosztolányi (2006)	76
A Tragédia üzenete a franciáknak (1896–1939) (2004)	90
Újabb adalékok Madách francia recepciójához:	
a „magyarok inváziója” (2006)	116
A Nyugat Madách-képe – a Nyugat századik születésnapján (2003)	127
Madách a Széphalomban (1927–1944) (2006)	140
Hankiss János „magyar Ádámja” (2007)	153
„A cselekvés útja megnyílhat, vagy elzárulhat...”	
Magyarságkép-változások (Babits, Illyés, Bernard Le Calloc’h) (2006)	172
Benedek Marcell, a Tragédia „újra-olvasó” művésze (2008)	188

Madácsy László

Az ember tragédiájának első francia nyelvű
fordítása és fogadtatása¹

(1967)

Amikor Arany János 1861. szeptember 12-én megírja Madáchnak, hogy „*Az ember tragédiája* úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű” ezzel a kijelentésével megkezdődött a mű élete, amely a mellette és az ellene dúló harcok tanúsága szerint aligha ér véget. A mű százéves hazai sorsa ismeretes.² Ugyanezt azonban nem lehet elmondani idegenben megtett útjáról. Dolgozatunk *Az ember tragédiája* első, teljes francia fordításának fogadtatásával, illetve sorsával kíván foglalkozni, és szeretne rámutatni sikertelenségének okaira irodalomtörténeti, egyben irodalomszociológiai szempontból.

Ismert dolog, hogy *Az ember tragédiáját* először Charles de Bigault de Casanove fordította franciára 1896-ban.³ Csak közvetőleg megemlítjük, hogy az első német fordítást már 1865-ben elkészítette és kiadta Dietze Sándor, és ezt követőleg hat fordítás jelent meg német nyelven és egy fordítás szerb nyelven.

A Bigault-féle fordításnak is vannak némi, szegényes előzményei. 1881–82-ben a *Gazette de Hongrie*-ban⁴ a *Tragédiából* szemelvények jelentek meg folytatólagosan. Wohl Janka cikket ír Madáchról 1884-

¹Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Germanica et Romanica Tomus II. Hungaria, Szeged, 1967.

²V. ö. Kántor Lajos, *Százéves harc Az ember tragédiájáért*, Budapest, 1966.

³*La Tragédie de l'homme*, traduit du hongrois par Ch. Bigaut de Casanove, Paris, 1896, Société du Mercure de France, in 8°, X+264 p. – Lanson nem említi! A Mercure de France-ban is megjelent 1896-ban.

⁴V. ö. I. Kont, *Bibliographie française de la Hongrie*, Paris, 1913. 106. p.

ben, a *Revue Internationale*-ban és tíz évvel később, 1894-ben, Sayous a *Revue Chrétienne*-ben.

A Párizsban szerkesztett *Revue Internationale* egész Európa szellemi életének tükré szeretett volna lenni. Amellett, hogy orosz, német, olasz stb. eredetiből franciára fordított műveket publikált, a különböző fővárosok életéről is beszámolt egy-egy tudósítója levelében. A folyóirat szerkesztője Angelo de Gubernatis volt, aki a széplelkeket és az előkelő sznobokat előszeretettel gyűjtötte lapja köré. Egyébként *La Hongrie politique et sociale*⁵ címmel könyvet írt rólunk, és a magyaroknak biztosított hely és rokonszenv folyóiratában ezzel is magyarázható. Wohl Janka a rendszeres budapesti tudósító, s rajta kívül magyarok: „Árpád de Dessewffy, Géza Zichy” szerepelnek.

A folyóirat kiállítása nem a legmegnyerőbb; a szürke és jelentéktelen idegen benyomását kelti. Ügyes üzleti vállalkozás lehetett, az egyes országok szubvencióiból tartotta fenn magát, pontosabban szerkesztőjét. S hogy a párizsiak, illetve a franciák olvasták-e, az már nem volt fontos. A szerkesztő kitűnő üzleti érzékére még jellemző adat az is, hogy a *Dictionnaire international des écrivains du monde latin* (Florence, 1905) című lexikon az ő szerkesztésében jelent meg, és csak élő írók és nem írók szerepelnek benne, pontosabban azok, akik a lexikonra előfizettek. Úgy látszik, Wohl Jankával jó barátságban volt, mert a lexikonból tudjuk meg, hogy 1846-ban született, s hogy a *Szalon* című folyóirat szerkesztője volt, s hogy *François Liszt, souvenirs d'une compatriote* címmel könyvet írt franciául. Mind ezt azért tartottuk szükségesnek elmondani, hogy lássuk, Madáchról legelőször milyen tizedrangú periférikus francia folyóiratban jelenik meg cikk. Madách-hoz egy Taine, egy Sainte-Beuve, egy Brunetičre lett volna méltó a *Revue des deux Mondes*-ban, akik talán a tehetséget és a remekművet látták volna, s nem pedig az exotikumot.

Sajnos, Wohl Janka „Budapesti levele” az újságíróé, aki mindig érdekeset akar írni, s így nagyon messziről jut el Madách-hoz. Drámai hangon ír a súlyos politikai helyzetről, a horvátországi nacionalista mozgalmakról, a magyar heje-hujás élet tragikus ellentmondásairól, a

⁵Florence, 1885, 357 3. p.

cigányzenéről, Liszt Ferencről, Zichy Gézáról, aki csak bal kézzel zongorázott, s akiről Victorien Sardou így nyilatkozott: „*Mais, écoutez donc! Il n'a qu'un bras et il joue à quatre mains*”, azaz: a csupa-csupa exotikum után *Az ember tragédiájának* bemutató előadásáról szóló beszámoló is exotikum lesz. A művet tartalmilag ismerteti egy-egy franciára sikertelenül fordított Madách-gondolat beiktatásával.⁶ Nem hiszem, hogy akadt volna francia ember, aki a dráma ismertetését végigolvasta volna; és ha mégis, mit értett volna belőle? Eme exotikus kezdet után, tíz év múlva, már mint fentebb említettük, Edouard Sayous, francia történész (1842–1898) számos magyar vonatkozású mű szerzője, (Főműve: *Histoire générale des Hongrois*, 1877.) Lechner Gyula német fordítása alapján ír *Az ember tragédiájáról* a *Revue Chrétienne*-ben.⁷ Kik olvasták a *Revue Chrétienne*-t? Aligha irodalomértők. De Sayous sem sokat értett az irodalomhoz, mint az *Az ember tragédiájának* ismertetéséből kitűnik. Egyébként eme cikke kitűnő példa arra, hogy a remekmű mennyi sajátos és olykor lapos értékelésre ad lehetőséget:

En ouvrant ce long drame, on se croirait d'abord dans un Paradis perdu ou une Messiad, mais on s'aperçoit bien vite que le but de l'auteur est différent. Lucifer qui tient de Mephistophéles, de Schopenhauer représente de façon très moderne le principe négatif, sceptique, froidement savant...

Que signifie ce songe dramatique en neuf tableaux? L'intention de Madách semble bien claire: il a voulu illustrer des théories célèbres, ce que M. Zola appelle la grande poésie noire de Schopenhauer.

La vie humaine n'est qu'une déception, une série de déceptions. L'amour d'une compagne ce que l'homme peut espérer de meilleur, est pour lui un leurre encore plus pénible, car, ou bien elle le chagrine, ou bien, fidèle et consolente, elle redouble le malheur de son associé par son propre malheur. Donc, le pessimisme le plus complet. Et

⁶Lettre de Budapest, *Revue Internationale*, 1884, t. 1. 674. p.

⁷*Madách, poète hongrois et la Tragédie humaine*, Paris, 1894. 260–269. p. 1. m. 267. p.

*bien non, la tragédie humaine n'est pas finie, et le dernier acte est consolant...*⁸

Míg Madách magyar kortársai a küzdés szükségességet olvassák ki a *Tragédiából*, addig Sayous a küzdés hiábavalóságát és a legteljesebb pesszimizmust, s csak az utolsó jelenetben talál vigaszt. Éva szerepét tökéletesen félreérti, és csak afféle maupassant-i vagy zola-i figurát lát benne. Azaz: valamely művészi alkotásnak az egyénre tett hatása csak olyan fokig érvényesül, amilyenig az egyén a művet megemészteti tudja és a műre reagálni képes. Lehet, hogy Sayous ismerte Haraszti Gyula Madách-ról szóló tanulmányát,⁹ mert némi egyezés van kettejük felfogása között, de Sayous is saját kora „modern pesszimista” világnézetét, Schopenhauer világfájdalmát olvassa ki a *Tragédiából*. Eszébe se jutott, hogy a francia romantika egyik magyar tanítványát is lássa benne.¹⁰

Íme, a jellemzően jelentéktelen bevezetői a *Tragédia* első teljes francia fordításának. A műfordító helyzete olyan, mint a proletáré: a kínálat és a kereslet viszonya szerint jut neki kisebb vagy nagyobb darab kenyér, de a minőség és a hozam közötti véglegességek is nehezítik kereseti lehetőségét. Dominique Aury-Etienne Dolet, Jacques Amyot, Schiller, Nerval, Baudelaire és a többi műfordítók tevékenységére való hivatkozással, „*faisseurs de miracle*”-nak nevezi őket, illetve a műfordítókat.¹¹ Charles Bigault de Casanove is ilyen „*faisseur de miracle*” lett volna, aki megkísérelte a lehetetlent *Az ember tragédiájának* francia nyelvre való fordításával?

Amyot-nak sikerült Plutarchost, Longost (Daphnis et Chloé) franciává avatni, Baudelaire-nek Edgar Poe-t, annak ellenére, hogy az előbbi fordításaiban hamis értelmezéseket, az utóbbiában tévesen fordított szavakat találtak. Ugyanekkor Shakespeare-t André Gide alapos angol nyelvi tudással fordította, és fordításai ennek ellenére messzire esnek

⁸I. m. 267. p.

⁹*Madách Imre*, Kolozsvár, 1882.

¹⁰László Juhász, *Un disciple du romantisme français*, Szeged, 1930.

¹¹Préface, Georges Mounin, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris, 1963. VIII.

p.

az eredeti szövegektől, azaz: nem hasonlítanak Shakespeare-re.¹² Ebből következik, hogy nem föltétlenül szükséges a tökéletes nyelvtudás a jó fordításhoz, viszont lehet rosszul fordítani jó nyelvtudás ellenére.

Charles de Bigault-ról sajnos semmivel se tudunk többet, mint amit Kont Ignác¹³ vagy Morvay Győző¹⁴ ír róla.

A nantes-i gimnázium történelem tanára volt s hogy Strindberg: *Júlia kisasszony* és Ibsen: *A császár és a Galiléus* műveit fordította franciára. 1965-ben, párizsi tartózkodásom idején, mivel a Bibliothèque Nationale-ban rá vonatkozólag semmi adatot sem találtam, felkutattam leszármazottait, kértem őket, hogy bocsássák rendelkezésemre nagyapjuk megmaradt iratait, levelezését, de érthetetlen módon elodázták kérésem teljesítését, amely végeredményben a nem-mel volt egyenlő. Így nem tudhatjuk, tudott-e magyarul (a címbeli „traduit du hongrois” ellenére), kikkel állott levelezésben, járt-e Magyarországon stb. Egy bizonyos, ő az első francia, aki minden különösebb érdek nélkül, tiszteletre méltó rokonszenvvel fordul Madách felé. És ami különös dolog, Madách-ot, illetve a *Tragédiát* jobban megértette, mint a kortárs magyarok közül sokan mások. A mű megértését Madách életrajzában, a XIX. századi magyar társadalom problémáiban, az egyesnek az egészhez való viszonyában is kereste.

„*Jamais, croyons-nous, l'éternelle plainte humaine n'a retenti en accents plus poignants que sous la forme impersonnelle de l'oeuvre.*

On sent que l'auteur l'a écrite avec ses larmes et le sang de son coeur.

Par contre, le cri d'angoisse qui s'échappe sans interruption de ses deux cents pages résonne d'autant plus profondément en nous que le poète y a fait une plus complète abstraction de son individualité, dissimule au plus intime de son être ses douleurs égoïstes et nationales par quoi l'oeuvre pessimiste de Madách est unique dans la littérature hongroise, et peut-être aussi dans la littérature universelle.

¹²V. ö. i. m. VIII. p.

¹³Kont, *Revue critique*, 38ème année, XLIII. t., 1897. 199. p.

¹⁴Budapesti Szemle, 1897. 395. p.

*Les Allemands l'ont comparée à Fauste. L'analogie est incontestable; mais on pourrait appliquer à La Tragédie de l'Homme ce que Goethe lui-même dit du Manfred de Byron: „Ce poète bizarre et génial s'est assimilé mon Faust et en a tiré en hypocondriaque la nourriture la plus bizarre. Il a utilisé d'une façon originale les motifs qui convenaient à son dessein, de façon qu'il n'y a rien de semblable, et c'est précisément ce qui fait que je ne saurais admirer assez son génie.” Cette transformation porte à tel point sur l'ensemble que l'on pourrait, sur ce sujet et à propos de l'analogie avec le modèle faire des leçons du plus haut intérêt.*¹⁵

Nem ismerjük azokat az okokat, amelyek a *Mercure de France*-ot a *Tragédia* kiadására készítették. Anyagi nyereségnek még csak a reményéről se lehetett szó. De azt sem tudjuk, hogy a fordítót miféle szándék, érdek vezette. Az általa írt előszóból kitűnik, hogy anyagi érdekeltség távol állott tőle. A műért magáért áldozott volna ideget s velőt? Ugyanekkor nehéz elhinni, hogy a fordítás irodalmi szükségletből következett. Vagy a fordítót Madáchhoz az az ízlés és lelkirokonosság vezette, amelynek révén Ibsenhez eljutott, akinek énekéből, mint Madách-éból, az élet ellentmondásosságának tragikumát hallotta kijajdulni? Strindberget is csak azért fordította volna, hogy a magatehetetlen racionalizmus és a pozitivistá pesszimizmus generációjának megmutasson egy olyan költői világot, amelyben egyszerre mindenki bűnös és felelős? Egy bizonyos: az út nem véletlen Ibsenen, Strindbergen át – Madách-hoz. E gondolatokat itt csak azért vetettük fel, mert a *Tragédia* francia fordításának fogadtatása a hívatlan vendégé.

A *Mercure de France* a század végén tekintélyt adó és tiszteletet követelő folyóiratnak számított a többi kérészéletű között (*Revue Wagnérienne*, *Revue Indépendante*, *Symboliste*, *Ermitage*, *Décadent*, *Revue Blanche* etc.). Több mint háromezer előfizetője volt. A *Mercure*-nek csak néhány kitűnő íróját, kritikusát említem: Paul Léautaud-t, Rémy de Gourmont-t. És a *Mercure*-nek minden tekintélye kevés volt, hogy Madách iránt az érdeklődést akár időlegesen is felkeltse. Ugyanis a *Tragédia* 1896-ban való megjelenése után összesen három ismertetés jelent meg. Az elsőt Louis Dumur svájci francia író írta a *Mercure de*

¹⁵I. m. *Préface*, Nantes, 4 Juin, 1896.

France-ban, nem pedig R. Chélard, ahogyan azt Kont állítja¹⁶ bibliográfiájában.

L. Dumur a bevezető sorokban az elragadtatás hangján ír a műről. Remekműnek tartja, amelynek legfőbb tulajdonsága, hogy mindig időszerű. Mégis fölteszi a kérdést:

„*Notre époque est-elle encore capable de goûter les drames philosophiques? En voici un de la plus, noble envergure, de la plus haute pensée.*

Il est vrai qu'il vient de l'étranger, et il est non moins vrai qu'il sort de ce formidable romantisme, plus étonnant encore hors de nos frontières que chez nous: c'est l'explication du phénomène.”¹⁷

Íme, a *Tragédia* első francia kritikusa jó érzékkel észreveszi annak romantikus eredetét, amelyet a magyar kritikusok annyira elhanyagoltak. Ez inkább ösztönös, mint tudatos, a romantika jellemzőire gondolva: Az ismeretlen megismerésének vágya, minden titkok rejtelmének megoldása, kozmikus ihlet és fölfedezés, pesszimizmus és irracionális hit, a történelem állandó jelenléte a tudatban, az örök ember más-más ruhában. – „Minden az óriás harmóniában egynek és különbözőnek látszik (Quinet) – Csak a felszín változott, a lényeg maradt” (Hugo) – a Michelet-féle kollektív tudat – az egyén csak a közösségben való szándékos részvételével tud érvényre jutni, exotizmus és látomás stb.¹⁸

Igaz, Szász Károly már 1862-ben egybeveti a *Tragédiát* a *La Légende des Siècles*-lel,¹⁹ Erdélyi János Victor Considérant-nal,²⁰ Kármán Mór Saint-Simon-nal,²¹ de a magyar kritikusok többsége egyelőre csak a Faust-ot és a német romantikát látja – a *Tragédia* vonatkozásában. A valóság problémáinak megsokszorozódása lehetetlenné teszi egy kor minden létező elemének szétválasztását. Idő és tér, illetve távolság kell ahhoz, hogy a rész az egészben látható legyen.

¹⁶I. m. 141. p.

¹⁷*Mercure de France*, 1897, 201–203. p.

¹⁸V. L. Saulnier, *La littérature française du siècle romantique*, Paris, 1946, 33–34. p.

¹⁹*Az ember tragédiájáról*, Szépirodalmi figyelő, 1862.

²⁰*Madách Imre*, Magyarország, 1862.

²¹Budapesti Szemle, vol. 124, 57–115. p.

Dumur, miután megállapította a *Tragédiának* romantikus eredetét, felteszi a kérdést, miként lehetséges az, hogy „*cette géniale Tragédie de L’Homme soit restée enfouie jusqu’ aujourd’hui, du moins pour nous Français, dans les limbes de la non- traduction.*”

Azzal magyarázza, hogy „*La petite époque sceptique du second empire devait fatalement l’ignorer*”. Itt önkéntelenül az irodalomszociológia területét érintette. Ugyanis, ha az olvasó a mű mondanivalójából nem azt hallja ki, amit szeretne, pontosabban: a műben nem találja meg azt, amit keres, áthidalhatatlan távolság keletkezik szerző és olvasó között. Csak annak a műnek van közönségsíkere, amelyben valamely társadalmi csoport a maga szociális problémáinak visszhangjára lel. A századvégi francia olvasó nem tudott a *Tragédiára* reagálni, mert nem azt kereste, amit Madách adott. De lássuk, mit ír a *Tragédiáról* Dumur a továbbiakban:

„*La Tragédie de l’Homme est en Hongrie un monument national: il convenait que, trente ans après la mort de Madách, le peuple le plus spirituel de la terre entendit enfin prononcer ce titre et ce nom.*

Poème dramatique d’une vue aussi vaste que Faust, auquel on l’a souvent comparé, mais dont il se distingue par tant de faces que cette analogie, plus apparente qu’essentielle, n’influe en rien sur son originalité. La Tragédie de l’Homme est l’histoire du destin d’Adam à travers les siècles et les révolutions sociales, depuis le primitif berceau de l’Eden, précédé lui-même de la scène initiale entre Dieu, principe de la vie, et Lucifer principe de la négation, jusqu’au cycle inexorable, tombeau de la race, ou l’on assiste au spectacle des derniers hommes sur le dernier lopin de terre habitable, penchant les derniers phoques en regardant passer des icebergs sous l’équateur, destin digne à la fois de miséricorde, de terreur et d’orgueil, car il est constitué par la lutte éternelle du héros contre l’impossible, qui, l’espérance indéradicable au cœur, la défaite inévitable en bout de compte, va toujours, renaissant chaque fois de ses cendres, recouvrant de nouvelles forces à tomber dans son sang répandu, vers le but éperdu, le but insaisissables, le but qu’il ne connaît même pas-qui, peut-être, n’existe pas.

Pour être d’une inspiration si étrangère aux mesquines préoccupations de l’époque actuelle, pour être aussi d’une idée trop claire et

trop générale à l’heure où ceux qui pensent encore sont surtout séduits par les troublants problèmes de la conscience contemporaine, le poème de Madách n’a pas vieilli. Tout au plus, si quelques scènes, comme celle de la Tyrannie en Egypte, celle de l’Épicurisme à Rome, ou encore la façon de comprendre la Révolution française, sentent un peu le temps.

Les dernières parties, par contre – le tableau de Londres, le phalantère (d’une satire un peu grosse), la scène des Esquimaux – semblent écrites d’hier. Belle oeuvre qu’il faut lire, et que l’on mettra ensuite dans le bon coin de bibliothèque où sont le Manfred, la Tentation de Saint Antoine, et où seront bientôt aussi, on l’espère le Peer Gynt et le Brand d’Ibsen.”²²

Mennyi ellentmondás e bírálatban – amelynek a megnevezés a forrása. Nemzeti remekmű, a *Fausthoz* való hasonlósága ellenére eredeti, egy-egy jelenete időszerű, nem évelt el ugyan, de olykor meghaladta önmagát, s a könyvtárban a nagy művek mellett a helye mégis.

Nemzeti remekmű? „*Monument national*”? „*Littérature nationale*”? Ehhez hasonló megfogalmazások csak a XVIII. század vége felé kezdenek jelentkezni – a nemzetiségek fellépésekor. Nem kétséges, hogy valamely nyelv keretébe tartozó irodalom csak a nyelv határain belül tud érvényesülni. Az ossziáni ködöket könnyen el lehet oszlatni valamely nyelv egyszerű szerkezetével – írja Baldensperger – viszont valamely gondolatkülönlegesség, a közvetlen felfogás merész rövidítései, a költői képalkotások, hasonlatok, metaforák túlzott alkalmazásai nehezen tudnának érvényesülni olyan országban, amelynek nyelve analitikus. És fordítva, a fogalmak tisztasága, logikus kapcsolata, szellemi disszociáció finomsága nehezen érvényesülnek olyan nyelvben, amely más gondolkodásmódhoz szokott, és nem egy könnyen lesz belőlük irodalmi kifejezés. Egymástól térben és időben távoleső civilizációkból származó művek szegényes próbálkozások lesznek a szószerinti fordításokban.

²²Dumur, i. m.

Kétségkívül, nagy mértékben determinálja a nemzeti irodalmak jellegét a nyelv, amelyet beszélői egy meghatározott területhez, a holtak és a hazai föld nevelő, tanító példájához kapcsolnak.²³

De a nemzeti jelleg kifejezéssel csinján kell bánnunk – ha egy irodalmi remekműről beszélünk. Mert a *Windsor-i vígnők-ről*, angol jellege ellenére, azt is mondhatjuk, hogy inkább shakespeare-i, mint angol, Machiavelli *Hercegéről* – hogy inkább machiavelli-i, mint olasz, mert egy Shakespeare van, és egy Machiavelli. A nagy írók műveinek művészi tulajdonsága és értéke elsősorban nem nemzeti, hanem egyéni. Viszont az egyéni tulajdonság annak a közösségnek összes ismertető jegyeit is magán viseli, amelyből az létrejött.

Nehezen volna elképzelhető egy francia Carlyl, egy spanyol Benjamin Constant, egy norvég Ariosto, és tegyük hozzá, egy magyar Diderot.

Mathurin Régnier-ben lehet-e vajon látnunk a gall szellem megtestesítőjét, amikor Ariosztótól vette át a szatíra koncepcióját? Schillerben a német génuszt, amikor drámai formulája Voltaire-tól és Diderot-tól való? Egy tény, *Az ember tragédiája* a francia fordításban kitépette lett egy ismeretlen egészből, és a *Faust* óriási árnyékától kisérve hontalanná, gyökértelessé vált abban a nyelvben, amelynek irodalmától ihletést kapott. *Az ember tragédiájának* első francia fordítása a legteljesebb sikertelenséget példázza.

Egyetlen francia, pontosabban egy svájci francia tollából jelent meg a fent ismertetett cikk, végeredményben a szokványos ismertető cikkek stílusában, amely szólhatott a fordítónak, vagy a *Mercur* de *France-nak*, mint kiadvállalatnak. Viszont lehetetlen elképzelnünk, hogy a *Mercur* de *France-nak* éppen az 1896-os száma, amelyben a *Tragédia* először megjelent, ne fordult volna meg a századvégi fiatal francia írók kezében – Soares, Gide, Romain Rolland – és annyi nevet sorolhatnánk még fel. Mindenütt a legteljesebb csönd, még csak nyoma sincs korabeli memoárokban, hogy valaki is olvasta volna.

A *Tragédia* másik két francia nyelvű ismertetésével, melyet Kont Ignác írt, nem kellene foglalkoznunk, mert magyar irodalomtörténész

²³Baldensperger, *La littérature*, Paris, 1919, 289. p.

írta. Ugyanis bennünket a francia vélemény érdekel elsősorban. Mégis idézzük, mert úgy véljük, hogy a Kont-féle recenziók inkább ártottak a *Tragédiának*, semmint használtak. Kont Ignác a *Revue Critique d'histoire et de littérature* című folyóirat állandó munkatársa volt. Ő adott benne számot a magyar tudományos és irodalmi életéről. A Bigault-féle fordítás ismertetésekor Kontnak eszébe se jut, hogy a fordítást értékelje az eredeti szöveg egybevetésével, hogy a *Tragédiának* valamilyen helyét megjelölje az európai irodalomban, főképp a francia romantika vonatkozásában. Ellenkezőleg, azzal próbál a műnek tekintélyt szerezni – megfelelő és időzerű értékelés helyett –, hogy felemlégeti „*la critique étrangère est unanime à lui assigner une place honorable à côté de Faust de Goethe et des poèmes philosophiques de Lenau.*” Sőt, mi több, Théodor Vischer-re hivatkozik, mint abszolút tekintélyre, aki „*la qualifié de ‚puissant‘ (eine gewaltige Geistigkeit).*” És hogy tetézzé mind azt, amivel ellenszenvet kelthet a mű iránt a francia olvasóban, és azt a nézetet keltse, hogy Madách a XIX. századi német irodalom ügyes epigonja, semmi több, úgy állítja be a *Tragédiát*, mintha az nem lenne más, mint „*la démonstration poétique de ce mot de Schopenhauer que l'histoire est le cauchemar de l'humanité.*”²⁴

A *L'Étranger*-ban Kont fenti megállapításait csak megismétli a *Tragédiáról*, mondván:

„*la critique d'Outre-Rhin n'a pas hésité à la placer à côté de Faust de Goethe et des drames philosophiques de Lenau ... La conception de l'histoire est plus philosophique que dans le Faust, mais Madách ne sait pas créer des caractères comme Goethe. Nous vivons dans un monde d'abstraction. Lucifer rappelle tantôt Méphisto, tantôt le Lucifer de Byron dans lad'n.*”²⁵

A *Tragédiának* ilyen egyoldalú és leszűkített horizontú ismertetése nyilvánvalóan nem szolgálta a francia olvasó érdeklődésének felkeltését. Ellenkezőleg, csak visszariasztotta a műtől, és a *Tragédiát*, a hivatalos francia kritika számára is, a német irodalom termékei közé sorozta.

²⁴Revue critique, 1897, 199. p.

²⁵L'Étranger, 1897, N° 6–8, 188. p.

A siker, mondta Catulle Mendcs, semmit sem igazol, még csak azt sem, hogy a mű értékes lenne. Viszont az is igaz, hogy a sikertelenség sem bizonyít semmit, de még azt sem, hogy a mű nem érdemelné meg a sikert. Ettől függetlenül a siker mégis igazol valamit, még pedig azt, hogy egy bizonyos időpontban valamely mű és valamely olvasóközönség között azonos ízlés állott fenn.

A *Nouvelle Héloïse* a XVIII. század végéig kb. 70 kiadást ért meg. És ma ki olvassa? – Gessner francia dicsősége is kérészetű volt. Chateaubriand joggal mondta, hogy csak a saját anyanyelvünk irodalmi alkotásainak lehetünk meggyőző, elfogadható kritikuskai. Mert hiába tudunk jól valamely idegen nyelven, hiányzik az édesanyatej, amellyel együtt szívtuk magunkba az első szavakat: minden nyelvközösségnek vannak elsajátíthatatlan kifejezései. S megállapítja, hogy az angolok meg a németek a francia írókról csupa barokk fogalmakat alkotnak. Azt szeretik, amit a franciák megvetnek és azt vetik meg, amit a franciák szeretnek. Nevetni való, mondja, hogy kik a mai nagy íróink Londonban, Bécsben, Berlinben és Pétervárott.²⁶

A *Tragédia* első francia fordításának francia visszhangtalansága nyilvánvalóan nem azt bizonyítja, hogy a mű értéktelen, mert hiszen nálunk is a La Fontaine-mesék még Radnóti fordításában is a *Tragédiáé*hez hasonló sorsra jutottak.

Befejezésül és a felvetett problémák összegezésül a témához illően is, hadd idézzem Goethét:

„Az olvasóközönségnek a formát épp úgy meg kell tudni emésztetnie, mint a tartalmat, és a forma – valljuk be – a legnehezebben emészthető.”

A *Tragédia* első francia fordításának vonatkozásában ez a megállapítás – úgy véljük – leverő igazság.

²⁶Baldensperger, i. m. 208. p.

Madách és George Sand²⁷

(1997)

Amikor az első, George Sand 19. századi magyarországi recepciójáról szóló francia nyelvű tanulmányomat (1977-ben) elkészítettem, nem is sejtettem, hogy 20 évvel később is lesz mondanivalóm ebben a témában.²⁸ A befogadáselemzés első változata az írókkal való találkozást – Széchenyi, Eötvös, Vörösmarty, Toldy, Petőfi – és főleg az olvasóközönség vizsgálatát jelentette. George Sand, a század egyik legolvasottabb és legtermékenyebb, legtöbbet ócsárolt és legtöbbször félreismert francia írónöje, a romantika megtestesítője, nagyon is foglalkoztatta a magyar közvéleményt.

Idézzük fel röviden a XIX. századi befogadás tényszerű változásait.

Mielőtt az első Sand regény (*Lélia*, 1842) magyar fordítása megjelenik, a sajtó már többször foglalkozik az írónővel. Elsőként a *Figyelmező*, az *Athenaeum* társlapja értékeli George Sand: *Mauprat* című regényét, s fel kell figyelniük a dátumra – 1837. Vörösmarty gondosan kiválogatja a kor leghaladóbb francia íróit, hogy ismertesse a Tudományos Gyűjtemény kötetében Béranger (1831), Victor Hugo, Lamartine (1830) munkásságát. S így kerül sor George Sandra az *Athenaeumban* (1837). Természetesen a korabeli magyar sajtó Sand-képe nem ilyen egyértelműen pozitív.²⁹ A pletykarovatok sokat foglalkoznak Sand kalandos életével is, s nevezik őt 'el híresült asszonynak, sphynx-fajú, könyveszi hermafroditának, érdekes tüneménynek, mely férfi öltönyben, szipával szájában, mint írónő lépett fel', s ki nem képes az emberi szerelemre, csak 'oroszlán és tigris-érzelmeke'. A fent említett 'kritikai' megjegyzések ellenére az 1840-es években megjelennek a további

²⁷Madácsy Piroška, *Madách és George Sand*, in: V. Madách Szimpózium, Balassagyarmat–Szügy 1997. 124–135. p.

²⁸Piroška Madácsy, *George Sand et les Hongrois*, Acta Romanica, Tomus 4., Szeged, 1977.

²⁹Románok. George Sand, *Mauprat*, Figyelmező, Pest, 1837/24. 368–369. p.

Sand-fordítások. A *Lélia* után 1843-ban az *Indiána*, 1844-ben a *Metella* és a *Leone Leoni*. E regényekben Sand elsősorban a nő érzelmehez és élethez való jogait hangoztatja, ugyanakkor elárulja kétségbeesett boldogságkeresését, azt, hogy az író a 'szabadszerelmeben' éppolyan boldogtalan, mint a házasságban. E művek méginkább fokozzák a George Sand alakja köré font itthoni 'mítosz'-t.³⁰

Sand népszerű a magyar női olvasók körében, sőt sokan utánozni kezdik. Köztük Szendrey Júlia, Petőfi későbbi felesége, hogy kitűnjön a szelíd, naív, angyali szépségek közül, haját George Sand módjára rövidre vágatja, érzelmes Chopin-etűdöket játszik, s titokban verseket és naplót ír. ...Az igazi Sand-kultusz nálunk a század második felében tetőzik, amikor mind a romantika, mind a népiesség másodvirágzását éli. Az író utópiája, naív hite a nép még a század vége előtt bekövetkező vértelen győzelméről, éppen megfelelő gyógyír lehet az osztrák terrortól megfélemlített magyar olvasónak. Sand, aki sokáig elrettentő tabu volt, az önkényuralom éveiben divatos regényíróvá lesz.³¹

A hazai Sand recepció e rövid rezüméjéből is láthatjuk, Sand egzotikus alakja nagyobb sikert aratott nálunk, mint művészete. Kritikusaink meg sem próbálták igazán értékelnit, legnagyobb íróink pedig valahogy idegenül, értetlenül állnak vele szemben, bár nem vitatják nagyságát. Eötvös nagyra tartja filozófiáját, eszméit, Vörösmarty a legnagyobb romantikusok közé emeli, Széchenyi *Naplójában* említi, hogy az 1830-as években már olvasta az *Indianát* és a *Léliát*. Petőfi többször is hangsúlyozza, hogy Sand az új világ csodája, bámulja, talán imádja, ám de nem szereti, sőt, a férfinak való társadalmelemző regények helyett a konyhába és kertbe, házimunkába való visszavonulást ajánlja neki.³² Csodálat tehát, értő elemzések helyett. Talán az egy Madách az, aki mélyebbre merül, és merészebb tanulmányt ír róla.

³⁰George Sand (Madame Dudevant), Németből fordította D. I. Tudománytár, Literatura, 1841. V. kötet.

³¹V. ö. Madácsy Piroska, *George Sand és Magyarország*. ItK, 1979/3. 292–297. p. Éva Martonyi, *George Sand et les Hongrois*. in: *George Sand et l'étranger*, Studia Romanica, Debrecen, 1993, 272–280. p.

³²Petőfi, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*, 18. levél, in: *Petőfi összes művei*, Akadémiai, Budapest, 1956. 74. p.

Miután csak az irodalmi folyóiratokat vizsgáltam, elsiklottam egy Sand-művet analizáló Madách-tanulmány fölött, mely csak később került elő és 1914-ben publikálták.³³ Vajon miért ír Madách éppen George Sandról, és éppen a *Léliáról* regényelemzést, talán a század egyik legeredetibb magyar kritikáját Sand kapcsán? (A többi cikk főleg átvétel, fordítás francia és német újságokból.) A válasz kézenfekvőnek tűnik: mert ez volt az első Sand-regény, amely 1842-ben Récsi Emil fordításában Kolozsvárott megjelent,³⁴ s mert érdekelte a nőkérdés, a nő hivatása, sorsa, egy „nőíró” műve, és a regény témája: maga a szerelem.

Valljuk be, Madách sem volt szerencsés a szerelemben. 1845 és 54 közötti balul sikerült házasságában megismeri annak minden örömét és bánatát, átéli a nővel való kapcsolat boldog, de gyötrelmes változatait is. Tudjuk, Fráter Erzsébet szép, kacér, pazarló, mulató, ideges és elégedetlen, a szigorú tradíciókat elfojtott szenvedélyessége nem viseli el. Barta János szerint a baj hasonló lelki alkatukban rejlik, mindketten a hanyatló kor, kimerült családok lelkibetegségében szenvednek: az átélő képesség erős csökkenésében és sóvárogtnak egy más élet után, ugyanakkor nincs bennük igazi közösségi élmény. Erzsébet nem él át a külvilágban mélyebb értékeket, ugyanakkor nem képes a helyzetéből, családi kapcsolataiból fakadó feladatokat, kötelességeket sem felismerni. E tekintetben férje magasan felette áll, benne a házasság határozottan napfényre hozott jelentős erkölcsi erőket, és önmagán túlmenő parancsok elismerését.³⁵ Végül is ez a szerelem, amely Madáchot iga-

³³Madách Imre, *Eszmék Léliáról*, Országos Nőképző Egyesület Évkönyve az 1912/1913-as évről, Budapest, 1914. Pallas Nyomda, 132. p.

³⁴Sand-fordítások Kolozsvárott:

Lélia. Regény Sand Györgytől. (Dudevant-né). Franciából Récsi Emil (két kötetben) Kolozsvárt, özvegy Barráné és Stein kereskedésében 1842.

A második változatban Léliát nem Magnus öli meg, hanem betegségben hal meg. Trenmor a Carbonárok titkos társaságába kerül, akik az igazságért harcolnak. Tehát talál életcél magának. A második, élethez közelebb változat Michel de Bourges és Liszt barátságának köszönhető. V. ö.: Marielle Caors, *George Sand, de voyages en roman*. 43–74. p. Collection: Saga, Paris, 1993, Royer.

³⁵V. ö.: Barta János, *Madách Imre*. Franklin Társulat kiadása, 68–69. p.

zi költővé teszi, és ez a lelki trauma, házassági válság, amely a földön élő, gondolkodó-filozófikus nagy író kiérleli. Romantikus valóságadata átalakul, szembenéz a földi létezés erkölcsi erőivel, meg akarja azt érteni az állandó küzdelemmel együtt. Férfi és nő sorsa, de magasabb szempontokból, már érett személyiséggel vizsgálva. Válsága éveiben rengeteget olvas és rengeteget ír, főképp verseket, amelyek teljesen elfeledettek maradtak napjainkig [Máté Zsuzsanna és Bene Kálmán *Madách Imre lírája – irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból* című könyvükben a szinte naplóként olvasható mintegy 300 költeményt először analizálják – kiszakítva a *Tragédia* árból. Máté Zsuzsanna *A versel(get)ő Madáchról* tanulmányorozatában részletesen bemutatja azokat a gondolatköröket, amelyek majd a drámai költeményben szintetizálódnak³⁶]. Könyvtára rendkívül gazdag, francia és német filozófiai műveket ismer meg, ez viszi a kételkedés felé, de a metafizikai tudósság felé is. Miért vagyunk a földön? Intellektuálisan és nem érzelmi alapon él át mindent, s majdnem egyidőben születik meg az európai irodalom két legnagyobb emberiség-ábrázolása: Hugo: *Századok legendája* 1859, és *Az ember tragédiája*: 1860.

Szilárdabb, józanabb, megfontoltabb lesz tanulmányaiban is. Valószínűleg ebben az időben olvassa el Sand regényeit is, többek között a *Léliát*. A tanulmány hangneme legalábbis erre utal.

George Sand 1833-ban írja a *Léliát*, ez harmadik regénye (1832 *Indiana; Valentine*). Ő is „a század gyermeke” mint Musset. Élete a XIX. század nagy romantikus generációit szimbolizálja, átéli azok reményeit és kríziseit, konfliktusait, fellángolásait és bukásait. Legfőbb eszményei a szerelem és szabadság, mint Petőfinek. Származása (arisztokrata apa, plebejus anya) ambivalens helyzetet teremt számára. Az angol nők kolostorában nevelkedve, már „rebellis” szerepet játszik – ír és Molière-darabokat rendez. 1820-ban olvassa Pascalt, Shakespeare-t, Chateaubriand-t és Byront, és férfiruhában lovagol. 1822-ben férjhez megy Casimir Dudevant-hoz, gyermeket szül, de főleg unatkozik.

³⁶Máté Zsuzsanna, *A versel(get)ő Madáchról*, in: Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán, *Madách Imre lírája – irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból*, Madách Irodalmi Társaság, Szeged, 2008. 9–157. p.

1830-tól újabb szerelmi kapcsolatai kezdődnek, például 1830-ban Sandeauval (egyetemi hallgató, akinek nevét aztán írói névként felveszi), majd a szakítás után 1833-ban Musset-vel. 1832-ben kezdődik írói pályája, regényeiben a nő helyzetét elemzi, és új formában mutatja be „az erkölcsi szenvedést”.³⁷

A nő szerepe tehát Madáchoth is foglalkoztatja. Nemcsak *Az ember tragédiájának* Éva átváltozásaiban, de tanulmányaiban, székfoglaló beszédeiben fő témaként szerepel: *A nőről, különösen esztétikai szempontból* (Székfoglaló értekezés az Akadémián, 1864. ápr. 18.), vagy *Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása* (Székfoglaló értekezés a Kisfaludy Társaságban, 1862. ápr. 2.) A Kisfaludy Társaságban elmondott beszéd eredeti címe: *A szép eszméinek befolyásáról az egyénre és az államra*.³⁸ A társaságban Arany János mutatja be Madáchoth rendkívül meleg szavakkal, méltatja a *Tragédia* világirodalmi jelentőségét, és cáfolja a mű pesszimista világnézetét. A tanulmány központi gondolata a szép és a rút megkülönböztetése. Az esztétikai művelődés hasznos mind az egyénnek, mind a társadalomnak. A szép érzékelése egy új világot tár fel előttünk. Az esztétikai művelődés a nemzet túlélése szempontjából is fontos. A kultúra a nemzet kultúrája által marad fenn, a költészet, a festészet, a szépművészet által, nélküle mit sem ér. Az esztétikai befolyás túlnő a szépirodalom határán, sőt befolyásolja a társadalmat: a viselkedést, a szónoki hatást, az emberi szellem felvirágoztatását, a közéletre is hat. Görög példa alapján: valamikor a művész szemtől szemben látta bírálóját, a színházban a közönséget. Mindez alkalmat ad a jelen magyar bírálatára is, Madách elítéli a jelenlegi közönséget és a koszorú helyett kenyeret elvet. Végül hozzáteszi: a szépírói remeknek nem lehet más kiinduló pontja és célja, mint maga a szép. Még az erkölcs is csak a szépet szolgálhatja. „A költészet az észnek a költészete, és a költészet a szívnek a vallása. A hit és költészet tehát elválaszthatatlan.” Mindebből következik, hogy nem kedveli az újkori romantikus regényt, mely a rút esztétikai kategóriáját is elfogadja.

³⁷V. ö.: *George Sand*, Magazine Littéraire, janvier 1992. 18–20. p.

³⁸*Madách Imre összes művei II.*, Révai, Budapest, 1942. *Tanulmányok*, 569–582., 83–603. p.

A nőről, különösen esztétikai szempontból szóló tanulmánya is sok meglepetést tartogat számunkra. Miért ír a nőről? Hozzáteszi, hiszen mindenki csak vele foglalkozik, de mégis e tárgy kimeríthetetlen. „A nő nem csak egyszerűen ember, esetlegesen nőnemű is, mint azt a rideg logika diktálja, de utolsó ízéig egy sajátos valami, – specifice nő.” Meglehetősen bizarr, ahogyan a két nem közötti különbséget taglalja. A férfi agya két hüvelykkel nagyobb, mint a nőé, a férfi végtagjai hosszabbak. A nő tetemesebb része van nemi célokra alkotva, vére több, hőmérséklete magasabb, véralkata idegesebb. A nő szívéen keresztül gondolkodik. A szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt, lévén a nő perc-ember, a férfi küzdésre képes, a nő mártír vagy tigris, minden borzasztó látványt élvez, de nincs benne kitartás. Finomabb testalkata révén alárendelt, védelemre szorul. A nő a szerelem megtestesülése és a férfi meghajlik előtte...” A tanulmányból kitűnik, Madách nincs valami jó véleménnyel a nőkről, sőt... Hát még az emancipált nőkről, így George Sandról és nőalakjairól, eszményeiről sem.

Nem csoda, hogy Veres Pálné, a korabeli magyar nőmozgalom egyik kiemelkedő szervezője sértődötten tollat ragad és levelet ír Madáchnak. Két levelét 1864-ben a *Koszorúban* közzétett székfoglaló hatása alatt írja a költőnek.³⁹ Legjobban azt fájlalja, hogy Madách tudományos képzettségét, humorát éppen az emberiség elnyomott része ellen használta föl. Mi az, amit a nőknek szánnak itt Magyarországon? Az alacsonyabb rendű munka, és nem a szellemi foglalkozás. Maradjon a nő csak alantas helyzetben! Tiltakozik és visszautasítja, hogy a nő nem képes művelődésre, mert más irányba akar fejlődni! Veres Pálné szerint a nők jelenlegi társadalmi helyzete és kiszolgáltatottsága okozza műveletlenségüket, hiszen sem idejük, sem lehetőségük nincs minderre. A férfiak szabadon tanulhatnak, az ezeréves tradíciók adnak nekik teret. A nőknek mindenütt az előítéletekkel kell szembeszállniuk és kötelességeik a családhoz kötik őket. „Én tehát elismerem, hogy tudományos eredményeket nem hoztunk létre, de legyünk igazságosak, ennek oka csupán a szellemi fejlődésünk körüli egészen különböző el-

³⁹Veres Pálné *élete és működése*, Bp. Athenaeum, 1902. Veres Pálné levelei Madáchhoz. 130–135. p.

járásban rejlik.” A nő önként, szeretetből áldozza fel idejét és szabadságát az emberiségnek, bár Madách szerint nem mutathat életében mást fel, mint szeretetet. Ez a szeretet inkább erény és nem hiba tehát. Veres Pálné szerint Madách elfogult és gúnyos, logikátlan fejtegetései nem éppen tiszteletreméltóak... Veres Pálné talán éppen Madách gondolatainak hatására a következő esztendőben felhívást intéz a magyar nőkhöz, eztán műveljék magukat, neveljék a nőt tudományosan is, és hozzanak létre olyan tudományos társaságokat, ahol eszméiket kicserélhetik. Tehát nőegyletet, az ellen a férfi vélemény ellen, hogy a nők tudományos műveltsége szükségtelen. Így, mondhatjuk, Madáchnak köszönhetően indul el a magyar nőmozgalom a nők művelődéséért, igaz – európai viszonylatban – fél évszázados késéssel. Madách, aki többször is volt Vanyarcon Veres Páléknál, bűnbánóan válaszolgat a hölgynek, sőt még verseket is ír hozzá, vagy egy talányos „képlevet”, és elküldi neki Lélia elemzését, mintegy kiengesztelésül.⁴⁰

Az *Eszmék Léliáról* nagyon érdekes tanulmány.⁴¹ Hogy elemzői bátorságát érzékeltesse, az elsüllyedt hajót a tengerfenéken feltáró bűvárhoz hasonlítja magát, aki a hajóban rekedt szörnyű rémalakok láttán rémülten menekül a felszínre. „Amilyen érzés foghatta el e bűvart az elsüllyedt hajóban, olyan szállt lelkembe a *Lélia* olvasásakor. Emberi alakokat láttam mozogni, de mily kísérteties, mily rettenetes azon élet, melynek azok csak művelői.” (563. p.) Az elemzésre kerülő regénynek, a *Léliának* két változatát készíti el Sand (valószínűleg a második változatát fordítja le magyarra Récsi Emil), az egyiket 1833-ban, a másikat 1839-ben – mindkettő meglehetősen felháborodást kelt a francia kritika részéről is. Szabados, szinte erőszakos stílussal, túlságos intimitással, szemérmertlenséggel és erkölcstelenséggel vádolják. A *Lélia* nagyobb vihart kavart, mint a másik két regénye, az *Indiana* és a *Valentine* együttvéve. Bár a második változat szelídebb feminista szempontból is, ez is szenvedélyes vitát vált ki. Mi lehet ennek az oka? Mi-

⁴⁰V. ö.: Özv. Rudnay Józsefné Veres Szilárda, *Emlékeim*, 1847–1917. Bp. Madáchról és édesanyjáról írt sorai. Madáchot 1854 és 64 között szoros barátság fűzi Veres Pálékhoz.

⁴¹In: Madách összes, *Eszmék Léliáról*, 563–568. p.

lyen társadalmi, ideológiai és esztétikai összefüggések befolyásolják Sandot e regény megírásakor?

Ő maga is mély erkölcsi és társadalmi válságot él át, szerelem nélküli házasság, csalódás a hitben, nyugtalanság, állandó ideges vágy és kielégületlenség emészti. Szeretne az elvárásoknak megfelelni, de női mivoltában minderre képtelen. E helyzetet szimbolizálja Lélia tehetetlensége. Megállapítja, hogy képtelen válaszolni a valóság főleg masculin kihívásaira. Nem találkozott még Pierre Leroux-val vagy Lammenais-vel, a szocialista és forradalmi eszmékkal, melyek ideológiailag kiutat jelentenének számára. Az utópista filozófiai eszmék a nép által kivívott vértelen forradalomról, majd a negyvenes évek regényeiben tűnnek fel. Már gyermekkorában bizonyos „feminizmus” jellemzi, nagyanyja különösen szabad szellemű nevelésben részesítette. Tizenhét éves korában, hogy anyjától szabadulhasson, férjhez megy szerelem nélkül. Párizsban, majd mindent kipróbál, szeretőit úgy válogatja, hogy mind gyengébbek, mint ő, erkölcsileg és fizikailag is. El tudja játszani az anya-szerető, a pártfogó, az ápolónő szerepét is. Talán egyedül De Bourges ügyvéd hódítja meg őt személyiségével, a többiek nem. Egyénisége összetett, ambivalens, gyakran érelemre nem képes, frigid. Megadja magát, de ritkán és nem hosszú időre – vagy inkább uralkodik. Kapcsolatot létesít és szakít. Férfinak öltözik, szivart szív, rövidre vágatja a haját. Ez a magatartás látszat a külvilág felé, belül ő nagyon is asszony, aki boldogtalan, aki szeretne alkotni, megnyilatkozni, de még írni is csak férfi álneven tud. A szabadság a szerelemben és házasságban számára a legfontosabb. Első regényei erről szólnak. A *Lélia* központi témája a szerelemre való képtelenség, a frigiditás, Lélia szerelmesen vagy anélkül, elátkozott marad sorsában. Számára éppúgy tilos a boldogság, mint George Sand számára. A Lélia 1833 májusától jelenik meg a *Revue des deux mondes*-ban. A regény személyiségei az író belső énjének dialógusait közvetítik: öszintesség, csalódás, szenvedély, reménytelenség s az akaraterő a válságból való kitörésre, majd

mélyes vágy a menekülésre, ez jellemzi Sand lelkialkatát.⁴² Valahol tehát hasonlítanak egymásra, Sand, Madách és Fráter Erzsébet, csak éppen ezt nem tudják egymásról.

A *Lélia* első olvasáskor már láthatjuk, hogy különös, kétkötetes vallomásregényről van szó. Meglehetősen vérszegény, *in medias res* cselekményre épül, három főszereplővel: Stenio, a költő, a tiszta ifjú, aki tele van várázóssal és reménnyel, Lélia, a harmincéves asszony, aki már túl van mindenben, képtelen szeretni és hinni, kiábrándult a költészetből, a szerelemből, a vallásból, a tudományból és a világ jövőjéből. A harmadik szereplő Trenmor, a szerencsejátékos, aki ugyancsak megjárta már az élet poklát, a fegyházat, elmúltak szenvedélyei, és csak él cél nélkül e világban. A társadalmi kizsákmányolás és igazságtalanság az oka a szereplők végzetének, akik csak sodródnak, feltarthatatlanul egy közös megoldás, a halál felé, mely majd felszabadíthatja őket. A regény vallomásai – Trenmoré, Léliáé, Stenióé mind Sand vallomásai, aki már most, nagyon fiatalon eljutott a „spleen” állapotáig, tervek és vágyak nélkül él, álmait elvesztette, a szerelemből kiábrándult, mindenben kételkedik: a barátság hideg, a vallás hazug, a költészet, a szerelem szertefoszlott. Lélia és a körülötte, vonzásában, mint lepkék a fény körül, hiába keringő férfiak, keresik a megoldást, a vigasztalást: a magányban, a természetben, az olvasásban, Istennél. Ám minden hiába, ebben a világban a tettnélküliség, az értéknélküliség, az erkölcstelenség, a háború, a betegség, az anyagi erő uralkodik, ahol a tudomány már felesleges és a költő hiába alkot. A romantika kiábrándultsága annyira teljes e regényben, hogy akár Byron, Musset, Lermontov, Vörösmarty is írhatta volna. Ami mégis különleges, és ami Madáchot is megérintette, az szerintem a főszereplő alakváltozásai, kiismerhetetlensége és a szerelem variációi. Lélia oly titokzatos, oly hideg, álmodozó és szomorú, teste gyönyörű, de szeretni képtelen. Érzelmileg már halálraítélt, de még játszik áldozataival, angyalként vagy ördöggként, hideg szoborként vagy vágyódó nőként dönti romlásba

⁴²V. ö.: Claudine Chonez, *George Sand et le féminisme*. Europe, mars 1978. 75–79. p. Irène Johnson, *Effets de mobilité et de paradoxe dans Lélia*, in: *George Sand et l'écriture du roman*, Université de Montréal, 1996. 210–213. p.

őket. Sand is felteszi a kérdést: mire való a nő?! Csak az érzékek kielégítésére vagy lelki szerelemre, anyaszerepre is? Minden nő ártatlannak és szépnek születik, de a társadalom, a világ hazugságai mindent megmérgeznek. Lélia feláldozta magát egy férfiert, ki őt kinevette, aztán már nem képes többé igaz érzelmre, csak pusztítani tud. Végsősoron Lélia nem találja meg a kiutat ebben a világban, csak a túlvilágban, a halálban.⁴³ Madách nem képes azonosulni ezzel az állásponttal, számára e regény alakjai, az élet leplezetlen boncolása elfogadhatatlan (ne felejtjük el, Petőfi is ezt vetette Sand szemére): „hogyan létez, vagy létezhet ilyen világ, elismerem, de hogy festeni lehessen művészetben, tagadom.”⁴⁴ „Emberi alakok helyett kísértetek e regény szereplői, csupa örült, beteg lélek, akik gyötrik egymást, szenvedélyeikkel üldözik, s mi csak, ti. az olvasó, összecsapjuk kezünket, miért történik ez?”⁴⁵ A motiváció hiánya bántja Madáchot, a hősök cselekedetei, viselkedésük lélektanilag nem megokolt, jellemük kidolgozatlan. Tragikomikus mindaz, ami történik, s mi nem tudjuk, sírjunk-e vagy nevéssünk. „Zrínyi Miklós halálának motívumául tegyük a haza helyett egy agarat, melyet mind e két fél bírni óhajt, és nevetségessé lesz.” „Lélia és Stenio lemondását nem bírjuk motiválni semmivel, s így ha oly véghetetlen szomorú nem lenne, rendkívül nevetségessé válik.”⁴⁶ A legnagyobb probléma számára Lélia hideg szépsége, ki gyötri és játszik Stenióval, mint macska az egérrel, mielőtt megölné. Nincs magasabb cél előtte, nem érez többé, és a legszentebb érzelmeket csak hazudja. Lélia s általa Sand minderre nem képes, nem érti hát őket Madách, mert mint férfi őket nem tisztelheti. (Célnélküliségük, öncélú pusztításuk megmagyarázhatatlan.) A romantikus iskolával szembeállítja a klasszi-

⁴³Bár Pándi Pál egyértelműen a saint-simonizmus befolyását véli felfedezni Lélia és Stenio egy beszélgetésében, az örökösödés rendjének elítélésével, véleményem szerint szó sincs még erről. Sandot inkább a társadalmi igazságtalanság problémája érdekli. (I. köt. XXVIII. fejelet. 133–134. p. in: *Eszmei és irodalmi találkozások*, Akadémiai, Bp, 1970. Pándi Pál: *Új eszmék a láthatáron*, 171. p.)

⁴⁴I. m. 564. p.

⁴⁵I. m. 564. p.

⁴⁶I. m. 566. p.

kusokat, például Shakespeare-t, aki mégsem csupa örültből alakítja műveit, Hamlet mellett ott van Ophelia, Lear mellett a kedves, jó leány. Hibások tehát a jellemek, a cselekmény és a szerkezet, és esztétikailag is sok a „kinövés” ebben a regényben. Madách a „szépet” keresi minden műben s nem a morált. „Ez csak annyira szükséges benne, amennyire ha morális érzületünk sértetik, a rútúnak érzése fog el.” Tolnai Vilmos szerint Madách, az esztétikus mögötte marad a költőnek, hiszen a rút nem a szép ellentéte, nem esztétikai, hanem morális fogalom, legalábbis eredetére nézve.⁴⁷ Madách Magnussal, a bűnös pappal, a vallás képviselőjével sem tud kibékülni „a vallás éppolyan eszme, mint a szerelem, amint a szerelem csakugyan a szív vallásának mondható”.⁴⁸ E kettő küzd Magnusban, de e küzdelem pszichológiailag megokolatlan és végkifejlete (Magnus öli meg Léliát) sérti az esztétikai hatást. A jellemek általában nem elég eredetiek, élettelen figurák érdektelen küzdelme, vagy „személyesített eszmék élettől idegen világa” – ez az újromantika Madách által kárhozott irányzata. A tanulmány befejezésében újra visszatér az indító hasonlathoz: a romantika vonzása olyan, mint ahogy az örvény vonzza a hajót, benne sötét van, s az élet ott halál, mint az elsüllyedt hajóban. A jótékony nap világa alá tehát ajánlatosabb visszatérnünk. A romantikus Madách elítéli így a romantikus Sandot, bár egyes részek stíluszépségét nem vonja kétségbe.

Konklúzió: e tanulmány tehát, mint említettem, diszkrét levélformában íródott Veres Pálnéhoz, valószínűleg az 1860-as évek elején. Sikerkült-e kiengesztelni barátnőjét (barátságuk a 40-es évek végétől Madách haláláig tartott), s meggyőzni arról, valójában már modernebb lett gondolkodása a nők tekintetében? Nincs rá adatunk, a válaszlevél nem került elő. De végsősoron, akaratlanul is Madáchnak köszönhetően indult el Magyarországon a nőmozgalom Veres Pálné felhívására.

A *Léliáról* szóló elemzés kiegészíti és kiteljesíti Madách esztétikai tanulmányainak sorát: elveit a nőkről szólva Lélia ürügyén, mintegy

⁴⁷Tolnai Vilmos, *Madách Sand: Lélia c. regényéről*. Budapesti Szemle, 1914. Vegyesek. 738–739. p.

⁴⁸I. m. 567. p.

megerősíti és összefoglalja. Számára a nő az életnek költészete, az élet lényegét pedig a nő a szerelemben, az anyaságban teljesítheti ki. Idézzük Madách szavait: „Nélkülük a nő színetlen, illat nélküli virág...”⁴⁹

⁴⁹I. m. 565. p. *Léila*, regény, Sand Györgytől (Dudevante-né). Franciából ford. Récsi Emil. Kolozsvárt. Két kötet (Francia Regénytár). Özv. Barrané és Stein Kereskedésében. 1842.

Indiana, Sand Györgytől ford. franciából Récsi Emil, Kolozsvárt. Két kötet. (Szerző életrajzával és arcképével, Francia Regénycsarnok 1,2. 1843.)

Matild, egy fiatal nő emlékiratai, Sue, Eugene után franciából ford. Récsi Emil és Bodor Lajos, Kolozsvárt, két kötet, Francia Regénycsarnok, 1843.

Sand, *Metella*, fordította Bíró Miklós, Kolozsvár, 1844.

Sand, *Leone Leoni*, Fordította Bíró Miklós, Kolozsvár, 1844.

Aurélien Sauvageot és tanítványai Madáchról⁵⁰

(1994)

Aurélien Sauvageot-t (1879–1988) főleg mint nyelvészt emlegeti a magyar közvélemény. Franciaországban alig ismerik a nevét. Kevesen tudják róla, hogy igazi polihisztor volt: irodalmár, nyelvész, filozófus és filológus, fordító és költő. De elsősorban rendkívüli személyiség, olyan francia értelmiségi, aki a valóságban is találkozott a magyar kultúrával, melyet nem felszínesen, hanem belülről akart ismerni és megérteni. Sauvageot 1923-tól 1931-ig Budapesten, az Eötvös-kollégiumban tanít francia nyelvet és irodalmat, és ez idő alatt tudatosan, módszeresen megtanul magyarul, kapcsolatba kerül a legkiválóbb magyar írókkal, irodalmárokkal és nyelvészekkel (Babits, Kosztolányi, Karinthy, Móricz, Zolnai Béla, Horváth János, Gombocz Zoltán stb.).⁵¹ Megismeri a mindennapi magyar életet, szellemi atmoszférát, és végül az egyén sorsát: a „condition de l’individu”-t. Hazatérése után, sőt egész életében sem szűnik meg érdeklődése irántunk (a Keleti Nyelvek Főiskoláján tanít Párizsban finnugor nyelveket), ahogyan ezt az Aix-en-Provence-i Egyetemnek adományozott könyvtára, irodalmi hagyatéka is bizonyítja.

A hagyatéék dokumentációját, rendezését elsőként végezhettem el a francia egyetem felkérésére, s mondhatom, különleges élményben volt részem. Sauvageot könyvei „beszélő könyvek”, vallomások egy francia–magyar „liaisonról”, mely ezúttal francia részről köttetett. Az irodalmi könyvtár mintegy 1500 kötetének nagy része magyar, illetve magyar vonatkozású. Ez a hagyatéék a magyar irodalom és kultúra sajátos befogadása, sokszor fáradtságos, de Sauvageot számára élményt jelentő értelmezése. A magyar irodalom megismerésében nem akármilyen „beavatató” segítőitársai voltak: többek között Zolnai Béla, Babits Mi-

⁵⁰Madácsy Piroska, in: *II. Madách Szimpózium*, Szügy–Balassagyarmat, 1994. 93–108. p.

⁵¹Piroska Sebe-Madácsy, *Aurélien Sauvageot à Budapest, après sa correspondance inédite*. Cahiers d’Études Hongroises, Paris, 1992/4. 165–171. p.

hály, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Gyergyai Albert.⁵² De közéjük tartozik Benedek Marcell, akinek a régi magyar irodalom felfedezése és véleményem szerint a Madách-élmény is köszönhető.

Sauvageot két könyvet írt magyarországi élményeiről: 1937 – *Magyarország felfedezése*, 1987 – *Magyarországi életutam*.⁵³ Ez utóbbiban többször felvillantja Benedek Marcell alakját. Íme, a megismerkedés: „Magas férfit láttam magam előtt, a fejét kissé előrehajtván tartotta. Finom, értelmes arcvonásai voltak, s a szemüvege mögött a tekintete karakányságról árulkodott. A hangja vékony, de határozott volt. Halk, egyenletes hangon, kitűnően beszélt franciául. Ő volt Benedek Marcell.”⁵⁴ Sauvageot, mint egy igazi regényíró, nagyszerűen jellemez. Az erdélyi, székely származású Benedek Marcellt – francia létére – Trianon egyik áldozataként mutatja be. Különleges egyénisége Kosztolányira emlékezteti: franciás modorú és szellemű, tömör stílusú, kálvinista vallású, de szabadgondolkodó. A legérdekesebb vonása bizonyára szabadkőműves tagsága, hiszen maga Sauvageot is tagja volt a Nagypáholyoknak.⁵⁵ Benedek Marcelltől tudja meg, hogy milyen fontos szerepe van az irodalomnak Magyarország történetében. Tulajdonképpen Benedek Marcell készíti arra, hogy a klasszikus magyar irodalmat tanulmányozza. „Míg Benedeket hallgattam, megfogadtam magamban, hogy most már közelebről is megismerkedem ezzel a magyar irodalommal, mert minden bizonnyal kulcs lehet a magyar civilizáció megértéséhez, melyet éreztem ugyan magam körül, de körvonalait megragadni nem tudtam.”⁵⁶ Az irodalmi „mélyfúrás” nemcsak a kortársak

⁵²Madácsy Piroska, *Aurélien Sauvageot magyar irodalmi hagyatéka Aix-ben*. Tiszatáj, 1994. március. 75–82. p.

⁵³Aurélien Sauvageot, *Découverte de la Hongrie (Magyarország felfedezése)*, Párizs, Fernand Alcan, 1937. *Magyarországi életutam*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988.

⁵⁴*Magyarországi életutam*, 148. p.

⁵⁵Sauvageot könyvtárában több könyvet találtam a szabadkőművesekről, többek között: *A szabadkőművesség története*, írta dr. Balassa József, Budapest, Béta Irodalmi Rt. kiadása, Mindentudók Könyvtára. (A könyv láthatóan agyonolvasott példány.)

⁵⁶I. m. 151. p.

(Babits, Kosztolányi, Móricz és elsősorban Ady) felfedezése jelentette, hanem a *Halotti beszéd*, az *Ómagyar Mária-siralom*, Balassi és Janus Pannonius versei, Bessenyei nyelvvelése és a XIX. századi magyar irodalom megismerése. Érdekes, hogy Aranyt nyelvvelése miatt sokkal többre tartja, mint a Franciaországban ekkor már ismert Petőfit, és eljut Madáchhoz. Könyvtárában *Az ember tragédiájának* 1924-es centenáriumi kiadása található (Budapest, 1924. A Napkelet könyvtár. Kiadja a Magyar Irodalmi Társaság), ceruzás jelzésekkel, agyonolvasva. A művet már magyarul próbálta megérteni, hiszen végre egy magyar drámát olvashatott. Francia szemszögből meglepetés volt számára, hogy a magyar irodalomnak olyan kevés drámaírója van. „A színházak eredeti magyar drámai repertoárja igen szegényes. Klasszikus műfajban egyedül *Az ember tragédiáját* említhetnénk...” – írja a *Magyarország felfedezésében*.⁵⁷ Tudjuk, a franciák sokáig a drámát tartották a legfontosabb irodalmi műfajnak, megpróbálkozott vele minden író, ha nem is mindig sikerrel. A magyar irodalmat más műfajok uralják, többször beszélget erről magyar íróbarátaival, pl. Heltai Jenővel és Benedek Marcellel. Nálunk a költészet volt a legfontosabb, talán ma már változott a helyzet. A finnknél is később született meg a dráma. A beszélgetések folyamán felvetődik egy másik probléma, és ez a magyar írók fájdalma: ki ismeri ezt a gazdag, különleges irodalmat Európában, a magyarokra ki kíváncsi? A franciák aligha. Sauvageot így fedezi fel a közvetítés nehézségeit, amely csak a magyar oldalról nyitott, bár az a véleménye, hogy a magyar műfordítások, amelyek szabad újratereztések, nem adják vissza az európai művek eredeti jelentését, csak azt, „amit egy bús magyar lélek érezhet.”⁵⁸

Kóstolgatta a magyar irodalmat, de illúziói nem voltak, korántsem olvasott el minden mesterművet. Erre egy egész élet kell – és ez így is történt. Amit megértett viszont, a magyar történelem tanulságai voltak: „semmilyen nagyság nem épülhet fel, ha nem ömlik ki érte sok vér, tengernyi könny és veríték.”⁵⁹ *Az ember tragédiájából* is végső soron

⁵⁷I. m. 157. p.

⁵⁸I. m. 329–331. p.

⁵⁹I. m. 379. p.

a magyarság sorsának üzenetét kapja, ahogyan a *Magyarország felfedezése* c. könyvében 1937-ben megfogalmazza: „Madách embere akarata ellenére eljut a végső tagadásig, amely már az öngyilkosság felé vezet, de nem adja meg magát, és ettől kezdve inkább nem töpreng sorsán [...] Pessimizmusa egybecseng azzal a keserűséggel, amely ma is mérgezi a magyar lelkeket. Harcolni, élve maradni egy végcél nélküli világban, erősebben kapaszkodva az életöszönbe, mint az ésszerű, hogy megőrizzük a nemzetet a pusztulástól: ez az a tanulság, amelyet a nézők magukkal vihetnek a magyar drámairodalom főművének megértésekor.”⁶⁰ Sauvageot felfogta tehát a magyarok néma küzdelmét, akik azért harcoltak, hogy magyarságukat megőrizhessék. Ezzel egy francia értelmiségi sorsa, legalábbis egy időre, hozzánk kötődött. Sauvageot a legnagyobb magyar művekkel alaposabban valószínűleg Franciaországba való visszatérése után ismerkedik meg, talán a nyugdíjas éveiben, hiszen Aix-ben sok ideje van olvasni vagy fordítani. Próbálkozik is Adyval, de fordításait közzé nem teszi, csak egynéhányat.⁶¹ Ám ott vannak a tanítványai, akikkel élete végéig kontaktusban marad, és akikben vagy akik segítségével kiteljesítheti be nem váltott „vágyait”: Roger Richard, Armand Robin és Jean-Luc Moreau. Amit a professzor felfedezett a magyar irodalomból, tanítványainak ajánlja, olvassátok és fordítsátok – ismerje meg a francia közönség a magyar irodalom remekeit, szűnjön meg a dialógus egyoldalúsága. Így születnek nagyszerű Ady-, József Attila- és Vörösmarty-fordítások, vagy Petőfi és Arany művei franciául. De a legnagyobb próbálkozás kétségkívül: Madáchot fordítani.⁶²

⁶⁰A. Sauvageot, *Découverte de la Hongrie*, Paris, Édition Fernand Alcan, 1937. 158. p.

⁶¹Pi. Mihály Babits, *Le fils de Timár Virgil*, Édition Stock, 1926.

⁶²Sauvageot szerint: „A magyar dráma nyelve különbözik a mindennapi nyelvtől. Különleges stílusa van, a beszélt nyelvtől eltérő hangsúlyozással. Olyan formákat ismer, amelyet a hétköznapi nyelv nem, vagy más szempontból használ. A színészek dikciója sajátos hagyományra épül, hangvétele néha túl kimért, eltérően a mindennapok valóságos társalgásától. A színpad nyelvileg nem a való élet akusztikai reprodukciója. A művész intonációja is különbözik azoktól az emberektől, akikkel nap mint nap találko-

A *Tragédia* francia fordításainak történetét Radó György, Birkás Géza, Madácsy László, Henri Toulouze kitűnő cikkeiből ismerjük.⁶³ Csak emlékeztetőül néhány adat: öt megjelent fordítás és három rádiófeldolgozás, egy érdekes bábjáték-bemutató, valamint egy rövidített „ironikus és kritikus játék” előadása 1992-ben – ez az eddigi francia mérleg.⁶⁴ Az öt fordítás és mintegy 50, a művel kapcsolatban megjelent írás igazán nem rossz „image”: ugyanakkor egyetlen igazi színházi bemutató sem volt Franciaországban, és a dráma franciaországi befogadásáról sem beszélhetünk – valójában a nagyközönség nem ismeri, mint ahogyan a magyar irodalmat sem ismerik.

Mégis, hogyan jutott eszébe ennek az öt franciának a fordítás ötlete, hogyan találtak kiadót – ezeknek a találkozásoknak a háttere érdekelt különösen. A fordítások összehasonlítására nem vállalkozhatom, de a háttér ismeretlen adatainak feltárására és az összefüggések felfedezésére igen, az időpontokból kiindulva.

1863 – az első *Tragédia*-fordításhoz kapcsolódó esztendő. *Ludovic Rigoudaud* francia újságíró Magyarországon tartózkodik, irodalmi kutatásokat folytat, és így fedezi fel a *Tragédiát*, melyet figyelemre méltó alkotásnak tart, sőt a lefordított művet Madáchnak akarja elküldeni

zunk. A színpadon bemutatott világ tehát diszleteivel együtt és maszkjai mögött egészen más, mint a kinti világ.” (Sauvageot, *Magyarországi életutam*. 159. p.) Véleménye szerint: aki magyar drámát mer fordítani franciára, nyelvi bravúrt hajt végre. ⁶³György Radó, *Imre Madách et les Français*, Nouvelles Études Hongroises. Volume 4–5. Bp., Éd. Corvina, 1969–1970. 208–223. p.; Birkás Géza, *Az ember tragédiája és a franciák*, Bp., 1942. Az Irodalomtörténet Füzetek 8.; Madácsy László, *Az ember tragédiájának első francia nyelvű fordítása és fogadtatása*, Szeged, Acta Romanica, 1967. 45–53. p.; Henri Toulouze, *La Tragédie de l'homme et la France*, Cahiers d'Études Hongroises, 1992/4. 149–164. p.

⁶⁴A *Tragédia* első franciaországi kosztümös, diszletes színrevitelére 1992. márc. 23. és 26. között került sor Párizsban (4 előadás). Rousselot Madách-adaptációját, sajnos rövidített változatban, Pierre Vial rendezésében, harmadéves színiakadémiások közreműködésével – mintegy vizsgálóelőadásként – a Színiakadémia klasszikus épületében mutatták be nagy sikerrel. (V. ö.: Erzsébet Hanus, *La Tragédie de l'homme à Paris, ou le jeu de l'ironie et de la critique*. Cahiers d'Études Hongroises, 1992/4. 203–205. p.

lektorálásra. A hatvanas években az irodalmi élet újraéled, van bizonyos pezsgés, nyitottabbá válik minden. Milyen kár, hogy egy alsósztrégovai találkozásra nem kerülhetett sor az író és a fordító között, és a fordítás sem került napvilágra, csupán egy-egy levelet őriz bizonyítékként a Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteménye.⁶⁵

A következő fordítás dátuma 1896. Viszonylag nyugalmas, termékeny századvég, a magyar–francia barátság „aranykora”, magyar írók, művészek utaznak újra Franciaországba, a magyar–francia kapcsolatok megélnéülnek. *Charles de Bigault de Casanove*, a *Tragédia* második fordítója Párizsban, Nantes-ban gimnáziumi tanár, történelmet tanít.⁶⁶ A magyar irodalom remekeinek felfedezésében segítségére van Kont Ignác, akinek az előadásait látogatja a Sorbonne-on. A fordítást publikáló folyóirat, a *Mercure de France* viszont a század fordulóján ismert folyóirat, több mint 3000 előfizetővel. Igaz, a *Tragédia* francia fordításának megjelenése után csak három francia ismertetést tarthatunk róla számon.⁶⁷ Teljes sikertelenségről azonban nem beszélhetünk, mert 1896-ban már a következő francia fordítás, *Guillaume Vautier*-é is kész van. Ez mégis azt bizonyítja, hogy a századvég nem kevés érdeklődést hoz. A háttérben, tudjuk, Justh Zsigmond van, Vautier barátja, aki már a *Tragédia* bemutatásán is fáradozik. Ám Justh halála miatt a kézirat sokáig kallódik, míg végül 1931-ben Fóti Lajos segítségével a budapesti Librairie Française sorozatában megjelenik.⁶⁸ 1930–1931 a magyar–francia irodalmi és kulturális kapcsolatok erősödésének újabb időszaka, Kosztolányi franciás érdeklődésének, levelezésének fontos

⁶⁵Levél Madách Imréhez Ludovic Rigoudaud-tól. Hôtel de l'arbre vert, 68. Presbourg, le 13. oct. 1863.; Levél Ludovic Rigoudaud-hoz Madách Imrétől. Alsósztrégova, 1864. 17 février. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest. Rigoudaud elutazik Magyarországról, címe ismeretlen, így Madách levelei nem jutnak el hozzá.

⁶⁶Emeric Madách, *La Tragédie de l'homme*, Traduit du hongrois par Charles de Bigault de Casanove, Mercure de France, 1896. t. 19, 20., Idem Paris, 1896. XII. 254. p.

⁶⁷Madácsy László, i. m. 48. p.

⁶⁸Emeric Madách, *La Tragédie de l'homme*. Poème dramatique hongrois, Traduction de Guillaume Vautier, Préface de J. Louis Fóti. Bp., 1931. 252. p.; Idem Paris, 1931.

dátuma. És újra itt vagyunk Aurélien Sauvageot-nál, aki ebben az időpontban tér haza Budapestről, francia–magyar szótárának megjelenése pedig 1932-re tehető. Vautier jól tud magyarul, 13 éves korától Magyarországon tartózkodik, Budapesten érettségizik, a francia konzulátuson dolgozik egy ideig. Könyvet is írt rólunk, valamint fordításokat közölt. Kosztolányi a Pesti Hírlap Vasárnapja 1931. IX. 20-i számában *Madách franciául* címmel ír a *Tragédia* fordításáról dicsérő ismertetést, s megragadja az alkalmat, hogy a magyar művek francia fordításának nyelvi élményét méltassa.

A 30-as évek már a modern fordítások háttéréhez vezetnek. Sauvageot éppen hazatért, amikor 1934-ben két kiváló filológus: Hankiss János és Molnos Lipót előadássorozatot tart Madách életművéről a francia egyetemeken. Az egyiket éppen a Sorbonne-on, 1934. április 23-án. Az előadáson jelen van többek között Paul Van Thiegem, Fernand Baldensperger valamint Aurélien Sauvageot. Baldensperger cikket ír Madách-ról, a *Revue des Études Hongroises* 1934-es évfolyamában, Radó György szerint az egyik legfigyelemreméltóbb véleményt adja a műről.⁶⁹ A 30-as évek az első franciaországi bemutató időszaka is. *Blattner Géza* modern rendezésében 1937-ben bábszínházi előadásra kerül sor a párizsi világiállítás alkalmából. Az előadásra a mű fordítását *Cselényi-Walleshhausen Zsigmond* és *Fernand Pignatel* készítette el. A bemutató sikerét magyar és francia művészek együttműködése garantálja. Már a Comédie Française készül a művet előadni, a háttérben Molnos Lipót és mások, de a háború mindent megghiúsít egy időre.

Közben Aurélien Sauvageot professzor a párizsi Keleti Nyelvek Főiskoláján magyart tanít. Tanítványai között nemcsak kitűnő magyar költők és bölcsészek vannak (Radnóti Miklós, Kosáry Domokos, Madácsy László, Gáldi László, Karátson Endre stb.), hanem kiváló francia tehetségek: mint Roger Richard, Armand Robin és Jean-Luc Moreau.

Közülük *Roger Richard* kap kedvet először a *Tragédia* fordítására. Rendkívüli bátorsággal, még magyar tanulmányainak befejezése előtt lefordítja a művet rövidített formában, és rádiófeldolgozásokat készít. A bemutatóra közvetlenül a háború után, 1946 szeptemberében és

⁶⁹V. ö.: György Radó, i. m. 217. p.

1948 júniusában a Radio Française adásában kerül sor, majd 1946 novemberében Svájcban a Lausanne-i rádióban. Ezzel a hatalmas munkával, mondhatjuk, Roger Richard mint francia költő felfedezi a magyar nyelvet. Erről az élményéről 1947. március 10-én egy rádiófelvételen vall, *Magyarország lelke* címmel. A vallomás lényegét elküldi 1947. október 3-án kelt levelében Madácsy Lászlónak, a „francia költők barátjának” a *Le voyage interdit* c. verseskötetével együtt.⁷⁰ Szeretném ezt a vallomást most magyarul és franciául idézni:

„Egy francia költő, a magyar nyelvvel való első találkozásakor, minden kíváncsiságát kielégítő, bámulatra méltó forrásra talál.

Amikor francia költészetünk egy évszázad óta minden erővel tisztítani és egyszerűsíteni akarja a nyelvet, amikor arra tesz erőfeszítést, hogy széttörje egy nagyon szigorú konstrukciójú mondattan merev sémáit, akkor a magyar esetében szembetaláljuk magunkat egy olyan nyelvvel, amely születésétől fogva rendelkezik mindazzal a zenei és rugalmas esz-közzel, amelyet a francia költő hiába képzel el magának.

A kifejezés tömörsége, amelyre a mai francia költészet törekszik, és ami elbizonytalanítja a klasszikus iskolai műveltséggel rendelkező publikumot, ez a tömörség, amely csak rövid ideje tűnik a költői nyelv eszenciájának, és szembehelyezhető a próza demonstráló és elemző stílusával, ez a tömörség a magyar költészetben a legspontánabb, legtermészetesebb állapotában van jelen, és következik magából a magyar nyelv egységbe foglaló karakteréből, amely nem ismeri a franciára jellemző zsúfolt nyelvsajátosságot teremtő eszközszavakat.

A magyar nyelvnek ez a természete a mondattan rendkívüli hajlékonyságával vegyül, amelynek egyetlen szabálya: a kedélyre hatás közvetlensége teszi a nyelvet végtelenül alkalmassá a tömör kifejezésre.

Ennyit a nyelv lelkéről.

Ami a formát illeti, az is meglepetés. A magyar előadásmódjának a hosszú és rövid szótagok kombinációja, a kezdeti hangsúlyos szótag ad olyan sajátos ritmust, amelyhez a franciában nincs hasonló. Mi több, jellemzi az alliteráció és az asszonánc, amelyet nálunk a szimbolizmus összes újdonságával mostanában hódított csak meg. A magyar hangtant a magánhangzók harmóniájának játékszabályai igazgatják.

⁷⁰Madácsy László 1947-ben Párizsban van, személyes találkozásukra itt kerül sor.

Mindezek a jellegzetességek a magyar nyelvet ritka minőségű költői hangszerré formálják, amelyen a magyar költők kiválóan játszanak. Végtelenül sajnálatos, hogy a nyelv nálunk majdnem teljes ismeretlensége megakadályozza, hogy a francia közönség is átélje ezt az élményt, mert a francia és a magyar nyelv sajátosságainak összeférhetlensége szinte lehetetlenné teszi a magyar költemények franciára való fordítását.

Talán Armand Robin Ady-fordításai sikerültek – de kivétel erősíti a szabályt.

Roger Richard

*Un poëte français découvre la langue hongroise
par Roger RICHARD, Paris.*

Poëte et auteur de pièces radiophoniques, le jeune écrivain français Roger Richard a étudié le hongrois à l'École des Langues Orientales de Paris sous la direction du Professeur Aurélien Sauvageot.

Il a traduit en français la Tragédie de l'Homme et la version radiophonique qu'il a faite du chef-d'œuvre de Madách a été diffusé par les radios française et suisse. Il a également traduit les poèmes de Ady, Babits, Kassák, Radnóti.

Au cours d'une émission consacrée par la Radiodiffusion Française le 10 Mars 1947 à «L'Ame de la Hongrie»; Roger Richard a décrit dans les termes suivants sa prise de contact avec la langue hongroise.

Les premiers contacts avec la langue hongroise sont pour l'écrivain français qui en aborde l'étude, une source d'étonnements où sa curiosité voit aussitôt sa récompense.

Alors que notre poésie française depuis un siècle porte tout son effort sur une purification et une simplification du langage; alors qu'elle s'efforce de rompre les schèmes rigides d'une syntaxe de construction très stricte, on se trouve avec le hongrois en face d'une langue qui possède à l'état natif toutes les qualités de l'instrument souple et musical que le poëte français a si grand peine à se forger.

La densité de l'expression r qui vise la poésie française d'aujourd'hui et qui n'est pas sans dérouter un public habitué par l'école au caractère discursif de l'expression classique, cette densité qui nous apparaît peu comme l'essence même du langage poétique en ce qu'il s'oppose au caractère démonstratif, donc analytique, de la prose on la trouve r l'état de nature dans la poésie hongroise la plus spontanée, dans le folklore même.

Cela tient au caractère même de la langue hongroise; langue essentiellement synthétique, ignorante de tous les mots-outils, instruments de l'esprit analytique, dont le poète français trouve son idiome encombré.

Cette nature, combinée r l'extrême souplesse d'une syntaxe dont seule règle est l'expression immédiate et totale de l'affectivité, rend la langue hongroise infiniment plus apte r «coller» r la démarche même de la pensée poétique.

Ceci pour l'esprit.

Pour la forme, même surprise. Les combinaisons de longues et de brèves, un accent tonique marqué, confèrent au «débit» hongrois un rythme dont le français n'a évidemment aucun équivalent.

De plus, l'allitération et l'assonance, chez nous conquêtes tout récentes du symbolisme, se trouvent être – surtout sur l'assonance – les règles de la phonologie hongroise, par le jeu de la loi de l'harmonie vocale.

Toutes ces caractéristiques font de la langue hongroise un instrument poétique d'une rare qualité, et dont les poètes hongrois jouent merveilleusement. Il est infiniment dommage que l'ignorance presque absolue dans laquelle on se trouve chez nous de leur langue interdise la communication de leur production au public français?

Car l'incompatibilité des démarches linguistiques du hongrois et du français rend r peu près impossible la traduction en français de poèmes hongrois.

Il faut tenir r cet égard la réussite d'Armand Robin traduisant Ady comme l'exception qui confirme la règle.

Roger Richard

Roger Richard e vallomása kétségkívül a *Tragédia*-fordítások erőfeszítéseivel köthető, és különleges a maga nemében. Elárulja, miért fordítja a művet inkább prózában.

1947-ben, a háború után van egy pillanat, amikor fellélegeznek az európai nemzetek, és közelednek egymáshoz. Ekkor készülnek Hubay Miklósék Kosztolányi, József Attila közlésére franciául Genfben. Ebben az esztendőben indul Szegeden a *Tiszatáj* c. folyóirat, Madácsy László a lap első főszerkesztője. A fentebb idézett levél és híradás Párizsból bátorítás lehet a magyar–francia kapcsolatok feléledésére a jövőre nézve is. Ám tudjuk, másképpen történik minden, és a hatvanas évekig nincs egyetlen biztató mozzanat sem a magyar–francia párbeszédben. Csak 1960-ban jelenik meg Roger Richard kiegészített *Tragédia*-fordítása, Benedek Marcell bevezetésével.⁷¹ Íme, itt vannak tehát együtt a háttérből: Sauvageot, aki az ötletet adja és a nem akármilyen mesteri segítséget, valamint Benedek Marcell irodalomtörténész, a régi jó barát. Benedek Marcell bevezetése rendkívül érdekes. Miután bemutatja az író életét és pályáját, elhelyezi Madách művét a XIX. század európai irodalmában, a „poemes d'humanité”-k sorában. A bevezetés végén, amikor a mű magyar sajátosságairól és történelmi tanulságairól szól, amelyek egy francia olvasó számára is lehetnek emlékeztetők, Sauvageot gondolataira ismerünk, a *Magyarországi életutam* magyar sorsról és megpróbáltatásokról szóló soraira, a küzdelemre, amely olyan nehezen érthető a nagy nemzetek fiai számára. Idézzük most Benedek Marcellt: „Ez az az érzés, amelyet a nagy nemzetek nem tudnak, és sohasem élnek át, még a legnagyobb katonai bukások után sem, ez a halálos aggodalom, a nemzet-halál miatti félelem, amely a teljes, pszichológiai halált is jelenti. Ez a félelem, amelyet a nagy nemzetek nem ismernek, és amelyet a magyar átélt, bizonyos visszatérő alkalmakkor történelme folyamán. Ez a majdnem állandó, gyötrő szenvedés kiválthat-e egy nemzeti pesszimizmust? Igen és nem. Talán a költői kifejezést illetően igen, de a nemzet élni akarását tekintve – nem. És *Az ember tragédiája* ezeket a kétségeket és reményeket, fáj-

⁷¹La *Tragédie de l'homme*, poème dramatique d'Imre Madách, traduit de hongrois par Roger Richard, Bp., 1960. 272. p.; Idem Bp., 1964. 272. p.

dalmat és élni akarást fejezi ki...”⁷² A fentebb idézett gondolatok újból bizonyítják, hogy a magyar sors megértését Sauvageot Benedek Marcellnek is köszönheti, és valószínűleg a Madách-mű olvasmányélményének.

A mű befogadása egy másik mestermunkával folytatódik: 1966-ban megjelenik a legújabb adaptáció, *Jean Rousselot* költői szövege.⁷³ A Rousselot-fordítást sajnos nem találtam meg Sauvageot hagyatékában, és ennek több oka lehet. Talán a kötet Serge Sauvageot könyvtárába került, mert kizárt dolognak tartom, hogy Rousselot nem küldte meg fordításának egyik példányát Sauvageot-nak. Hiszen a később, 1971-ben megjelent Petőfi-fordításait megtaláltam. Másrészt lehetséges, hogy Rousselot mégsem küldte el a fordítást, mert bizonyos fordítási módszerek, elképzelések szempontjából összekülönbözött Sauvageot-val (erre bizonyíték, hogy Rousselot Petőfi-fordításait Sauvageot lábjegyzetekkel látja el, amelyekből kiderül, bizalmatlan a fordítóval, még a verscím-fordítások sem tetszenek neki).⁷⁴

Rousselot már az a fordító, akinek nagy sikere van. Sauvageot talán éppen ezért elégedetlen vele? Rousselot együtt dolgozik a magyarokkal: Gara Lászlóval, Illyés Gyulával, Sötér Istvánnal és Radó Györggyel. A fordítás 1964-ben írt előszavában őszintén vall bátor vállalkozásáról: ugyanis először száll szembe azzal a francia szokással, hogy verseket prózában fordítanak.⁷⁵ Ő az eredetivel egyenértékű francia versben fordít. Rousselot nem tud magyarul, valószínűleg egyedül az összes francia *Tragédia*-fordító közül, de munkája bizonyára sokkal alaposabb, mint akárkié. Gara László írja, hogy azoknak a francia költőknek, akik nem tudtak magyarul, alapszöveget adtak a kezükbe, és azután a magyar fordító és a francia adaptáló együtt dolgoztak mint

⁷²I. m., Introduction par Marcell Benedek. 15. p. Madácsy László irodalmi hagyatéka, Szeged. (A család birtokában.)

⁷³Imre Madách, *La Tragédie de l'homme*, adaptation française de Jean Rousselot, Bp., 1966. 229. p.

⁷⁴Sándor Petőfi, Présentation et choix par Jean Rousselot, Bp., Édition Corvina.

⁷⁵Imre Madách, *La Tragédie de l'homme*, adaptation de Jean Rousselot, préface de l'adaptateur, 1964. 5–30. p.

társszerzők. A *Tragédia* esetében tíz éven keresztül, megszállottan, hogy bebizonyítsák: igenis, a magyar nyelv ritmusa lefordítható franciára. És ez ellentmondást jelent Roger Richard véleményével, aki azt mondja, csak kompromisszumos formában, prózában vagy szabad versben és nagyon ritkán rimes versben lehet fordítani magyarról franciára.

Valószínűleg ez a problémája Sauvageot-nak is Rousselot munkájával kapcsolatban, a mester nem híve a szabad fordításnak. Pontos és precíz nyelvtudást követel, nem lehet és nem szabad újrakölneni a műveket, ezért kételkedik a Rousselot által fordított Petőfi-versekben is.

Végezetül nézzük sorra Sauvageot örökül hagyott „beszélő könyvek” listáját, amelyek *Az ember tragédiájának* ismeretéről és szeretetéről tanúskodnak:

Emeric Madách: *La tragédie de l'homme*. Poème dramatique hongrois. Traduction de G. Vautier. Librairie Française Budapest, 1931.

Imre Madách: *La Tragédie de l'homme*. Corvina, Budapest, 1960. Traduit de hongrois par Roger Richard.

A mon maître le professeur Aurélien Sauvageot, sans l'enseignement, les encouragements et les conseils de qui cette traduction n'aurait pas vu le jour très reconnaissant hommage,

Roger Richard
14. X. 60.

Mesteremnek, Aurélien Sauvageot professzornak, akinek tanítása, bátorítása és tanácsai nélkül ez a fordítás sohasem jött volna létre, nagy tisztelettel és szeretettel

Roger Richard⁷⁶

⁷⁶Roger Richardtól több dedikált könyv és levél található a Sauvageot-hagyatékban. Pl. *Histoire du prince Tchongor et de la fée Tünde*, traduit du hongrois par Roger Richard, Paris, Publications Orientalistes de France, 1980. «Au professeur Aurélien Sauvageot, différent et très reconnaissant hommage de son élève Roger Richard. 27. VI. 80.»

A *Tragédia* egyik legjobb fordítása Sauvageot-nak köszönhető tehát. Amire nem volt bátorsága a mesternek, a tanítványok valóra váltották. A hagyatékban talált kéziratok tanúsítják, hogy Sauvageot rengeteget fordított, főleg Adyt de Vörösmartyt, Babitsot, Móriczot, Tersánszkyt is. Azonban sokkal nagyobb alázat volt benne a magyar költészet és irodalom iránt, mint hogy az általa sikerületlennek érzett próbálkozásokat nyilvánosságra hozza. Tény, hogy csak röviden és ritkán tolmácsolja közvetlenül Madách művéről véleményét, de valahol a háttérben mindig ott érezzük őt is. Szerelmét a magyar irodalom iránt átadta a fiatalabbaknak, és így teljesebben ki a *Tragédia* fordításainak sora. Talán ezzel akarta jóvátenni, tanítványként, amit valamikor az ő mestere, Antoine Meillet vétett a magyarok ellen a magyar nyelv és irodalom lebecsülésével.⁷⁷

⁷⁷V. ö.: Antoine Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*. Deux éditions: Paris, 1918, 1928.; Piroska Sebe-Madácsy, *Kosztolányi et sa controverse avec Antoine Meillet*. Paris, Cahiers d'Études Hongroises. 1990/2. 63–69. p.

Sauvageot magyarság-élménye,

fordítás-elmélete⁷⁸

(1998)

Sauvageot Adynak köszönheti a magyar irodalom igazi felfedezését. A 19. századi nagy magyar írók nyelvét kissé archaikusnak találja. Annál inkább modernnek látja a költői nyelv teljes reformját végrehajtó Adyt, akit nyelv és gondolkodás szempontjából érez közel magához, akitől a modern magyar költészetet számítja. Emlékirataiban első Ady-élményéről is híven számot ad, amikor az *Elhanyagolt, véres szívünk* című verset először hallja egy diák előadásában. „És ezúttal rabul estem. Valami büszke siralom volt ez a vers, és mégis csupa kihívás. Egy kétségbeejtően magányos, elszigetelt, mindenektől elhagyott nemzet minden elszenvedett nyomorúságát, megaláztatását, igazságtalan sérelmét idézte fel, egy nemzetét, mely mindennek ellenére továbbra is szembe akar szállni a balsorssal. Akkor még nem tudtam, hogy ez egy állandóan visszatérő motívum a magyar költészetben, mert a magyar nép történelmének alakulása mindig újra és újra időszerevé tette. És most, e szívét-elmét lesújtó vereség után, magányosabb volt, mint valaha.”⁷⁹ Most érti meg először a magyar problémát, amelyet Zolnai Béla „a magyar elszigetelt nyitottságnak” hív, Európában vagyunk, európaiak, mégis egyedül, „finnugorságunkból” táplálkozva, betolakodók... Sauvageot nem hallotta még Adynak a nevét sem, de e vers előadása rabul ejtette: nyelve különös, vad ritmusa arra ösztönözte, hogy Ady tanulmányozása kapcsán ismerje meg a magyar sorsot, irodalmat és kultúrát is mélyebben, belülről. Mondhatjuk, hogy az Ady-élmény a kulcs a magyar költészet további fordításaihoz Sauvageot és követői számára. Ady valóban végig kísérte egész életében, olvasta és újraol-

⁷⁸In: Madácsy Piroska, *Francia szellem a Nyugat körül*, Antológia, Lakitelek – Lettres Hongroises, Paris, 1998. 287–321. p.

⁷⁹*Magyarországi életutam*, i. m. 47. p.

vasta verseit, melyek ott visszhangoztak lelkében, próbálta jobban megérteni és megértetni honfitársaival – ezért fordítja le költeményeit.

„Megpróbáltam életműve legmélyéig hatolni. Velem van most is, mikor e sorokat írom. Nehéz órákban belőle merítettem bátorságot és vigaszt. Számomra nemcsak szépirodalmi mestermű ez, sokkal több annál: breviárium, melynek sorait mindig újraolvassa az ember, hogy visszhangra, jeladásra leljen, egy hangra, mely arra késztet, hogy újra talpra álljunk és folytassuk a harcot.”⁸⁰ Sauvageot hagyatéka rejtett titkaival, a poros, elsárgult vagy meglepően tiszta, fehér kézirat-lapjaival erről mesél. Megérti, Ady mindenekelőtt *magyarnak* vallotta magát. „Mert Ady mindenekelőtt magyarnak érezte magát. Ember és hazafi egy volt benne, elválaszthatatlan. Múltja, öröksége, egész környezete úgy tapadt a bőrére, akár a tüzes Nessus-ing. Hiába volt minden vergődése, nem téphette le magáról. Szülőföldjéhez mindennél szorosabb kötelék fűzte, a nehézkedés ereje, a gravitáció. Ő volt az a „fö-l-földobott kő”, mely, hiába minden, újra meg újra visszahull.”⁸¹ E nemzeti hovatartozás-érzés már rendkívüli módon közel viszi Adyhoz, hiszen ő is mindenekelőtt patriota volt, „*francia, francia...*”

Ezért főleg Ady „sors”-verseit fordítja. Már budapesti tartózkodása alatt kísérletezik vers-értelmezéseivel, mindaz, amit a kortársak s később az egész század folyamán Adyról írtak, megtalálható könyvtárában, például: Révész Béla: *Ady* könyve, Földessy Gyula: *Ady és Párizs* stb.⁸² Annál is inkább fontos ez számára, hiszen tudjuk, kiegészítő doktori téziseit Ady költészetéből szeretné készíteni, rendkívüli lelkesedéssel (kb. 300 p.). Ahhoz, hogy bölcsészdoktor és egyetemi tanár lehessen, két doktori értekezést kellett írnia. A nyelvészeti téma Gombocz és Setälä irányításával készül (*Ural-altáji nyelvek szókészlet-*

⁸⁰I. m. 49. p. Megjegyezzük, Benedek Marcellre is rendkívüli hatással van Ady. 1924-ben megjelent Ady-breviáriumát bizonyára Sauvageot is olvasta.

⁸¹I. m. 51. p.

⁸²Ady Endre, *Új versek* (Nouveaux poèmes), Budapest, Athenaeum, 1923.; Ady, *Az utolsó hajók* (Les derniers bateaux), Athenaeum, Budapest, 1923.; Ady, *A magunk szerelme* (Notre amour), Budapest, Athenaeum, 1923.; *Ady-versek* (Poèmes d'Ady), Debrecen, 1899. Budapest, Athenaeum 3. kiadás.

egyvezetése), a melléktéma irodalomtörténeti, *Ady modernsége*: mi az, ami a költőt stílusban, metrikában, nyelvezetben, témában mindenkitől megkülönbözteti. Itt az irányító Louis Eisenmann lenne a Sorbonne-ról, aki persze nem tud és nem is akar segíteni.

Ezúttal bizony nincs „mester”, legfeljebb tanácsadó. De ők sem akárik: pl. Babits, Schöpflin Aladár, Benedek Marcell, Révész Béla, Földessy Gyula – akik ismerik a költőt.⁸³ Sőt, Sauvageot találkozik Csinszkával is, Ady özvegyével, és rokonszenvesnek találja: „Átlátszó volt, mint egy pohár víz, hisz teljes szívével átadta magát a szerepnek, melyet úgy gondolta, játszania kell.”⁸⁴ Az *Ady-tanulmány* Sauvageot hihetetlen lelkesedésének köszönhetően gyorsan elkészül (280 oldal kézirat), és már 1925 nyár elején átadja Eisenmannak, aki azonban egy évig hozzá se nyúl. Majd július vége felé Sauvageot-t értesítik a párizsi egyetem bölcsészkaráról, hogy Eisenmann elutasította a melléktéma dolgozatot. Véleményében a politikus Adyt kéri számon Sauvageot-tól, s nem értékeli a többit, a költő felfedezését. Meillet tanácsa – legjobb az egészet hagyni, és egy új témából, a gót nyelvből írni egy másik dolgozatot. Hogy valójában mi történt, arról Meillet részben tájékoztatja a téli szünetben.

„De egy kérdés azért továbbra sem hagyott nyugodni. Ezek szerint Magyarország tiltott vadászterület volna? Tilos vele foglalkozni? Félnék tőle, hogy valaki esetleg kifürkészi a terepet? És ha mégis megmaka-csolnám magam, ha beszélni és írni akarok a magyarországi viszonyokról, lefülelnek, mint orvvadászt? «Elkövettem» egy fordítást. Ezt is bűnömül akarják felróni?”⁸⁵ Tehát intrikák mindenütt, politikai intrikák, melytől Sauvageot undorodott. Végül, jóval később, 1929. jún. 11-én megvédi nyelvészeti témából írt doktoriját, magyar és finn mestereinek is köszönhetően. És itt elárul Sauvageot valamit, ami a későbbiekre vonatkozik: néhány esztendővel később a Sorbonne-on ismét elutasítanak egy magyar témát, mondván, ez nem tantárgy az egyetemen. De ekkor már az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján az volt, és egy dokto-

⁸³Sauvageot, *Magyarországi életutam*, 164. p.

⁸⁴I. m. 164. p.

⁸⁵I. m. 167. p.

rált professzor tanította, akit Sauvageot-nak hívtak – fordulhattak tehát eztán hozzá – akár Adyról írt témában is.

A doktorival kapcsolatos incidensre csak azért tértem ki röviden, hogy éreztessem, Sauvageot igencsak megszenvedett Ady-ügyben. Mégsem tudták elvenni a kedvét Adytól, ahogyan fordításai bizonyítják. (1943-ban a Gestapo házkutatást tart nála mint „gyanús személynél”, az Ady-könyv kibővített 400 oldalas kéziratát elkobozták, így ez elveszett). A fordítások kéziratait azonban megőrizték a könyvek. Úgy gondolom, e verseket később fordította, de az is lehet, bizonyos versek sokkal hamarabb elkészültek.

Adyt először az *Új versek* kötetből fedezi fel. „Egészen lenyűgözött. Olyan életmű zsenéi voltak ezek a versek, mely, az első sortól kezdve, egy nagy megújhódással volt viselő. Nem is annyira nekem jelentett újat, mint inkább a magyar társadalomnak.”⁸⁶ E versek minden sorából érzi a „megújhódást”. Aztán ott van a szerelem: Léda áldott és elátkozott asszonyisága, és Párizs, a vonzó, örökké vonzó város. „Mindenesetre, ezek az *Új versek* más visszhangot vertek bennem, mint Petőfi erényes sóhajai.”⁸⁷ Ezeket a verseket Sauvageot *Szerelmi ciklus* címmel fordítja. A kéziratok egy elkülönített dobozban rejtőztek: 8 Léda vers + 21 sors és 4 istenes vers: összesen 33. „Bűvös szám”, mondhatjuk. Fordításai talán nem a legjobb francia nyelvű Ady-fordítások. De *versválasztásai* a költővel való azonosulás bizonyítékai, az Ady-befogadás, értelmezés különös vallomásai. Igyekszik szöveghűen fordítani. (Tudjuk, nem híve az átköltésnek). Sokszor szó szerint követi az Ady-szöveget, a francia kifejezéseket, amelyek a francia olvasó számára már teljesen ismeretlenek, csupán a Sauvageot-szótárakban lelhetjük fel itt-ott. Mégis, hangosan interpretálva a vers-fordításokat, Ady dallamát, ősi ritmusát, zenéjét halljuk egy lelkes francia befogadó átélésében. Idézzünk néhány sort Sauvageot fordításában:

⁸⁶*Életutam*, i. m. 49. p.

⁸⁷I. m. 50. p.

Elhanyagolt, véres szívünk (L'abandon de nos cœurs sanglants)

„Nos blessures se sont renouvelées cent fois
Ainsi l'a voulu la Vie
Des abcès ont surgi plus enflammés
Toujours que les blessures hongroises
Et nous nous sommes brûlés dans la poussière,
Abandonnés...”⁸⁸

Úgy érzi, Ady soraiban az egész magyar sors megfogalmazódik, emberiség és hazafiság, múlt, örökség, szülőföld, nemzeti hovatartozás, és egy nagy szerelem százszor fájó sebei. (*Elbocsátó szép üzenet.*)⁸⁹ A dinamikus hangzás, hullámzó ritmus, a különös képszerűség átütő ereje ragadja magával az Ady-szövegekben. Olvassa és újraolvassa Adyt, még nem is tud igazán magyarul, de felfedezi e sorokban a magyar nyelv szépségét és zeneiségét.

Megérti, e versek *magyarságunk* és *európaiságunk* kifejezői, valami különös taszításnak és vonzásnak, de összetartozásnak is a hírüladói. Sauvageot természetesen nem egyik napról a másikra fedezi fel mindezt Adyban, ezt két könyvének Adyról vallott gondolatai is bizonyítják. A *Magyarország felfedezésében* még Ady irredentizmusáról beszél, „magyar identitásáról”, nemzeti küldetéséről, zsenitudatáról, de túl általánosan, még kívülről nézve.⁹⁰ Egész másképp magyarázza mindezt második könyvében, élete végén:

⁸⁸Madácsy Piroska, *Francia szellem a Nyugat körül*, i. m. 156. p.

⁸⁹*Celle que j'embrasse* – Akit én csókolok, *La science des baisers vicieux, La première femme* – Az első asszony, *Dans le jardin des crimes* – A bűnök kertjében, *Tu peux rester et tu peux m'aimer* – Maradhatsz és szerethetsz, *Au bal avec Léda* – Lédával a bálban, *Le palais du baiser dormant* – Az alvó csókpalota, *Les femmes sur le rivage* – Asszonyok a parton, *Eloge de la vierge noble; Le destin de ma race, Ainsi parlaient les Kuruc, De nos cœurs sanglants, Homme dans l'inhumanité, De l'Ér à l'Océan*, Északi ember vagyok, Szép magyar sors, Góg és Magóg fia vagyok én, Nekünk Mohács kell. Pimasz, szép arccal, Én kifélé megyek, Ember az embertelenségben, A halál rokona, Halálba vivő vonat stb.

⁹⁰*Magyarországi életutam*, i. m. 151. p.

„Ez a hang (Ady hangja) felnyitotta a szememet. Ahogy lassanként közelebb kerültem a körülöttem élőkhez, láttam, hogy ők is olyan emberek, akikben a nemzeti hovatartozás elválaszthatatlan a legbensőbb személyiségtől. Igaz, hogy a körülmények is hozzájárultak ehhez, hisz a hazát ért csapást mindenki megszenvedte, és mindenki rettegte a holnapot.”⁹¹ Hagyatékának, levelezésének és fordításainak ismerete igazolja a gondolatok őszinteségét. Megérti, hogy az igaz magyar költőnek küldetése van, felelősséggel tartozik népéért és anyanyelvéért, mely a legszentebb számára. A magyarságtudat egyenlő az anyanyelv féltésével, és ez nem sovinizmus, hanem természetes ragaszkodás, féltése egy olyan nyelvnek, amelyet örökösen fenyeget a megsemmisülés, a Herder-jóslat. „Bennem is megvolt ez a hit. Ebben az érzésben egy voltam magyar barátaimmal. Még egy testvéri kötelék, köztük és köztem. [...]”⁹²

Ady kapcsán szoros szellemi kötelék alakul ki tehát Sauvageot és magyar barátai közt, felfedezi, hogy a „szép és tragikus magyar sors” elválaszthatatlan múlttól és jövőtől, benne él gyökereinkben, érzéseinkben. Felfedezi Ady modernségét, időtől független metafizikus látásmódját, nyelvújítását, a lét és nem-lét nagy verseit, új, lázadó, bíráló, harcias értékrendjét, melyet a kortársak még idegennek találnak: az őszinte lélek-feltárást, a vad és véres szerelmet, üzeneteit a magyarságnak: stílusban, metrikában, nyelvben, a tradíciókra fittyet hányó témákban.⁹³

Talán Ady-élményének köszönhető az is, hogy Sauvageot egyénisége átalakul, rátalál küldetésére: a szellemi közvetítés nemes feladatára, és azonosul a magyarsággal. „Igazuk lett volna francia mestereimnek, mikor megváltoztatták az utamat, hogy visszatérjek a nyugati civilizáció keleti határmezsgyéjére? És gondoltam a burgundokra is, akiket Attila legyőzött, és akik az én távoli őseim voltak. És Attila székvárosa nem itt volt-e, Magyarország szívében, egészen közel ahhoz a helyhez, ahol már évek óta éltem? Róma, Bizánc meg a Kelet mindun-

⁹¹*Életutam*, i. m. 51. p.

⁹²I. m. 348. p.

⁹³V. ö. Bíró Zoltán, *Ady sorsköltészete*, Püski, Bp. 1997.

tan ezen a vidéken találkozott össze. Hogy megívjanak, hogy kölcsönösen elpusztítsák egymást, de azért is, hogy keveredjenek egymással. És a kultúra, melyet meg akartam ismerni és körül akartam határolni, ezekből az eseményekből született meg. A népek, melyben megtestesült, sikerült összevegyítenie magában ezt a sokféle elemet, és egységbe foglalnia őket. És miközben megpróbáltam beilleszkedni ennek a népek az életébe, én is része lettem e nagy műnek. Ez egyben válasz is volt egy kihívásra. Az emberek úgy gondolták, és ezt sokszor éreztették is velem, hogy a magyarok iránt senki nem érdeklődik, senki nem örül nekik, senki el nem ismeri őket. És szenvedtek ettől a közönytől. Nemcsak Karinthy vagy Kosztolányi mondta ezt, hanem mindenki, akivel csak találkoztam. Adyval panaszkodhatta volna mindenki, még az is, aki sohasem olvasta: „...nekünk senkisésem örül.” Erre cáfoltam rá én. Én értékelni tudtam mindazt, amit olyan jó szívvel, annyira minden érdek nélkül felkínáltak nekem, és hálás voltam érte. Befogadtak, mintha valóban a családhoz, a nemzethez tartoznék. Elég volt úgy beszélnem, mint ők, úgy élnem, ahogy ők, azt találnom jónak, amit ők jónak találnak, és őrizkednem tőle, hogy azt tegyem, amit ők nem akarnak tenni. Vagyis ugyanabban lelni kedvem, amiben ők, és tisztelnem mindazt, ami értékes bennük. És mélyen magamba vésni azokat a képeket, amiket mindenfelé láttam. Úgy éreztem, ha köztük vagyok, megértem őket, és szinte önkéntelenül ráállok hullámhosszukra. Olyan rokonság volt ez, melyet én szereztem magamnak, munkával és akarattal.

Vajon változott-e a személyiségem? Erősödött vagy gyengült-e? Mindenesetre tapasztalatban gazdagabb lett, és összetettebb is. A színész, aki egy szerepet el akar játszani, büntetlenül nem öltheti magára annak a ruháját, akit megszemélyesít. Ha levetette is a jelmezt, valamit megőriz belőle, még ha csak a taglejtéseiben és önkéntelen mozdulataiban is, de legalábbis az emlékezetében. Elég volt egy kicsit leszállnom önmagamba, és máris megtaláltam azt, aki például életem északi korszakában voltam. Nem lehet ez másképp ezzel a magyar idősakkal sem – gondoltam –, mely lassan végéhez közeledett. De vajon csakugyan befejeződik-e? A Párizsban megalapított tanszék pályám hátralévő idejére Magyarországhoz köt majd, és ugyanúgy Finnországhoz is. Az lesz a feladatom, hogy megismertessem ezeknek az országoknak a

nyelvét, és azt is, aminek minden nyelv a hordozója, vagyis azt a kultúrát, melynek ez a nyelv a leghitelesebb kifejezője. Nem szakadok el többé ezektől a kultúráktól, hacsak még egyszer újra pályát és küldetést nem változtatok.”⁹⁴

Sauvageot felismeri: a nyelvek és kultúrák közti interpretáció legfontosabb eszköze a fordítás. Fordítási módszereit és elveit fokozatosan alakítja. Miközben persze ő maga fordít, mások fordítói módszerét is elemzi, s véleményét nem rejti véka alá. Gara László *Antológiában* jelenteti meg a Seuil kiadónál az összegyűjtött francia nyelvű magyar versfordításokat 1962-ben. Ennek kapcsán Sauvageot hosszú cikkben foglalja össze elveit *A magyar költészet francia fordítása* címmel,⁹⁵ melynek egyik dedikált példányát Roger Richard juttatta el hozzám. Lényegében a tanulmány első részében arról ír, hogy a magyarok tévhitben élnek, mikor feltételezik, hogy Tóth Árpád Verlaine-fordításai (pl. *Chanson d'automne*) tökéletességükben szinte túlszárnyalják az eredetét. A magyar átélés, adaptáció mélyen eltávolodik az eredeti szövegtől, nem Verlaine, hanem Tóth Árpád érzéseit közvetíti. Igazából Tóth Árpád virtuóz módon egy új verset hozott létre. Ugyanez történik a másik oldalon, az *Antológia* francia fordításai esetében, pl. Ady vagy Babits verseivel: az eredeti magyar vers értelme az átültetés folyamán „felhígul”. Míg a Verlaine mű patetikusabb lesz Tóth Árpádnál, Ady és Babits versei negédeskedésbe torkollnak franciául. (Babits *Csipkerózsa* és Ady: *Promenade en voiture dans la nuit* – Le Chariot nocturne – Anthologie de la poésie hongroise, p. 217. Adapt. Yves Bonnefoy). Mind a ritmus, mind a szavak értelmezésének „áthallása” nem használt a verseknek. A magyar költészet presztízsét vesztheti a franciáknál, hiszen olyan kevesen vannak, akik az eredeti magyar forrásokhoz fordulhatnak. Levonhatjuk a következtetést: csak az a francia fordíthat magyar verset franciára, aki az eredeti szövegbe bele tudott mélyedni, hatolni. És mindez, semmiféle „jóakarató” közreműködő segítségével nem lehetséges! Feltétlenül szükséges, hogy a francia fordító

⁹⁴Sauvageot, *l.m.* 350–352.

⁹⁵Sauvageot, *Traduction de la poésie hongroise*, Relations franco-hongroises c. folyóirat, Le Présent, 1962. 225–238. p.

maga is jól tudjon magyarul. Egyébként versgyakorlattá, vagy ... játékká válik az egész, hiszen olyan szavakkal áll szemben, melyek neki nem mondanak semmit. A legideálisabb megoldás olyan költőt találni, aki be van avatva a magyar nyelv rejtelmébe. S ilyen volt Armand Robin, Sauvageot tanítványa, akinek egy teljes szemeszteren keresztül magyarázta Sauvageot az INALCO-n – Ady verseit. S az ő fordításai példamutatóak. Hisz bűnös könnyelműséggel nem lehet közelíteni a fordítandó műhöz...

Sauvageot követői⁹⁶

(1998)

Sauvageot irodalmi hagyatékának vizsgálata érzékelteti magyarságélményét, a magyar irodalom és kultúra iránti szeretetét. Hozzánk való költődése nem csupán futó kaland volt. Bajomi Lázár Endrének írja 1977-ben:

„8 évet töltöttem Önöknél. Életem majd egy évtizedét. És mégis ez az évtized mindent megváltoztatott és meghatározott a továbbiakban... Gyakran gondolkodom erre mostanában, mert éppen egy évszázaddal ezelőtt született Ady Endre, akinek a magyarok közül talán a legtöbbet tartozom. Ezt bizonyítja, hogy a nagy nehézségek óráiban verseinek ritmusával erősítettem meg magam, hogy folytassam elkezdett utam.”⁹⁷ És ami a legfontosabb, Sauvageot „magyarságélményét” nem zárta magába, hanem meg akarta osztani a franciákkal, a tanítványjaival. Nem az ő hibája, hogy ez nem mindig sikerült.

Szuggesztív egyénisége figyelemreméltó. Milyen a fiatal Sauvageot? Amint az 1920-as években írt levelei hangulatából kiderül – elkötelezett, szorgalmas, tervekkel, célratörően dolgozik. Amikor akadályokba ütközik, leküzdözi és mindent újra kezd, újra talpraáll. Rengeteget tanul és olvas, minden érdeklő. Összekötő kapocsként működik, a politikai intrikák között manőverezve kikerüli a buktatókat. Nehéz időszak ez, mindenki gyanakszik, a franciák a magyarokra, a magyarok a franciákra. Mégsem adja fel, egy pillanatig sem! Párizsba való visszatérése után 1931-től tanít magyart, finnugor nyelveket az Élő Keleti

⁹⁶In: Madácsy Piroska, *Francia szellem a Nyugat körül*. Antológia, Lakitelek – Lettres Hongroises, Paris, 1998. 321–344. p.

⁹⁷A. Sauvageot francia nyelvű levelei Bajomi Lázár Endrének. 24 levél Sauvageot í Bajomi, 1977. márc. 31. és 1985. szept. 30. között. Jelzet: PIM V. 4750/47. *Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára*, Budapest; Aix-en-Provence, 1977. márc. 31. Bajomi Lázár Endre (1914–1987) író, műfordító, irodalomtörténész 1934-től 1951-ig Párizsban élt, Sauvageot jó barátja.

Nyelvek Főiskoláján. Azt hinnénk, hogy most majd könnyebb a dolga, hiszen otthon van, hazájában. De Zolnai Bélának küldött leveleiből kiderül – újabb problémák és nehézségek adódnak, sőt a háborús helyzet erősödésével egyre jobban eltávolodik a két nemzet egymástól! A német megszállás alatt kénytelen minden dokumentumot megsemmisíteni, amely kompromittálhatná, ami pedig megmarad, azt a Gestapo koboza el. Gondolkodása sokaknak nem tetszik – a háború előtt és után sem.

Kiváló tanár volt. Tudjuk, franciát tanított az Eötvös Kollégiumban 1923 és 1931 között. De nemcsak a nyelvet, hanem az irodalmat, klasszikus és modern írókat. Meggyőződése szerint az igazi tudás sohasem egyoldalú, a nyelv segítségével kell eljutnunk az irodalomhoz és a művészethez, és nem szabad elfelejtkeznünk az alkotók mentalitásáról. A poligráf írói magatartást kell követnünk, mint mesterei – Antoine Meillet és Gombocz Zoltán. És ezt a magatartást sugározta ő is követendő példaként francia tanítványai számára Párizsban, az Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának tanáraként 1931 és 1967 között. 35 esztendőn keresztül tanította a finnugor nyelveket, a magyar nyelv és irodalmat, neki köszönhetően mintegy félezer hallgató szerzett magyar szakos diplomát.

Szinte lehetetlen felsorolni híres tanítványai nevét, olyan sokan voltak. A magyarok közül is többen látogatták óráit Párizsban, mint Radnóti Miklós, Kosáry Domokos, Karátson Endre, Madácsy László, Antal László, Gáldi László, Hincz Viktor. Később szinte mindannyian a magyar–francia kapcsolatok körében dolgoztak és tanítottak, több-kevesebb sikerrel, de soha nem szűnő lelkesedéssel. Francia tanítványai között igazi kiemelkedő tehetségek akadtak. Ők azok, irodalmárok és nyelvészek, akik megpróbálták folytatni és folytatják ma is Sauvageot küldetését: mint Armand Robin, Roger Richard, Jean-Luc Moreau, Jean Perrot, Bernard Le Calloc’h.

Mindazt, amit Sauvageot felfedezett a magyar irodalom értékeiből, továbbadja tanítványainak: olvassátok és fordítsátok, hogy a francia közönség is megismerhesse az alapvető magyar irodalmi műveket. Így lehetséges, hogy nagyszerű Ady, József Attila, Petőfi, Vörösmarty, Arany és Madách fordítások születnek majd – Sauvageot irányításával. Nemcsak ötleteket ad a fordításra, de felügyeli a munkát, kritizálja és

javítja, kapcsolatban marad legkedvesebb tanítványaival Aix-en-Provence-i nyugdíjas éveiben is. Főleg Ady költészetének fordításával elégedetlen, akit a század legnagyobb magyar költőjének tart. Bajomi Lázár Endrének írja 1977-ben:

„Meggockáztatom, hogy nem vagyok egy véleményen Önnel, és megismétlem, hogy a fordítások, amelyekről szó volt, nagyon rosszak. De azóta sincs jobb. Feltételezem, hogy ismeri az *Europe* októberi számát, amelyről Gyertyán Ervin kritikát írt az *Élet és Irodalom* számaiban. Ez katasztrofális. A bevezetés grotesque. A fordításokról ne is beszéljünk, kivéve Roger Richard-ét. Több barátommal elolvastattam, olyanokkal, akik csak érdeklődnek a költészet iránt, de nem «professzionisták». Csak utólag árultam el nekik, hogy arról a költőről van szó, akit joggal neveznek a XX. század legnagyobb magyar poétájának. Kitalálhatja, milyen válaszokat kaptam: «Ez – az ő nagy emberük?»»⁹⁸ Sauvageot tehát szigorú kritikus, elvárásainak nem mindenki felel meg.

A továbbiakban csak néhány kiváló költő-fordító francia követőről szeretnék szólni. Tanítványai között volt egy különleges egyéniség is, *Armand Robin*. Sauvageot-nál kezdte tanulmányait a 40-es években, verseket és egy regényt publikált Gallimard-nál, több nyelvet beszélt: oroszul, angolul, németül, kínaiul és – magyarul. Imponáló nyelvtudása felkeltette Sauvageot figyelmét. Armand Robin franciául akarta interpretálni a magyar költészetet, főleg Ady verseit – Sauvageot tanácsára. Dobossy László (aki ugyanebben az időben tanított az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján) visszaemlékezéseiben részletesen beszél közös konzultációikról, a fordítások és az eredeti versek elemző összehasonlításairól. Armand Robin egyszerű ember volt, aki nem sokat adott a népszerűsége. Komolyan vette a fordítást. „Azért írt, hogy közelebb jusson a közös emberi lényeghez. A versfordítást aggályos komolysággal végezte: számára ez szómágia volt, vagy inkább – az ő szellemében játszva a szóval – szómáglya: az eredeti mű szavai elégnek, s hamvaikból a befogadó nyelv szavai kelnek életre” – írja róla Dobossy.⁹⁹

⁹⁸Sauvageot levele Bajominak, 1977. nov. 30-án.

⁹⁹*Néma nép gyermeke*. In: Dobossy, *Válságok és változások*, Magvető, Bp., 1998. 326. p.

Felfedezi a nyelvek érték közvetítő szerepét, irodalom-kifejező erejét és ezért tanulja, szinte megszállottan a „nyelv titkait”. Ady fordításait kétszer publikálták, 1945-ben és 1950-ben, a Seuil kiadónál, kétnyelvű kötetben. Korai, 1961-ben bekövetkezett halála, pszichikai – skizofrén – betegségének köszönhetően tragikusan félbeszakította életművét. Sauvageot nagyra értékelte őt: „Köszönöm, hogy jelezte – felfedezték Armand Robin-t. Továbbra is állítom, hogy Ady és József Attila-fordításai az eddigi legjobbak. A sok közül. Gyötrődő lélek volt, aki magára talált két magyar példaképében. Milyen kár, hogy olyan korán eltűnt – mindenesetre elég titokzatos körülmények között, melyek kivizsgálást követeltek volna. Van okom rá, hogy feltételezzem: kivégezték, mint annyi mást, egy új-náci szervezkedés terroristái...”¹⁰⁰ (Alain Bourdon 1981-ben jelentetett meg egy kötetet Párizsban Armand Robin emlékének).

Sauvageot köre tehát ismerte a mester szerepét a tanítványok életművének alakulásában. Persze, azt nem tudhatták, milyen fordításokat és próbálkozásokat rejteget könyvtára, melyeket nem tárt a nyilvánosság elé, így Ady és József Attila fordítás-kéziratait sem!

Egy másik „örökös”, *Jean-Luc Moreau* professzor, aki Sauvageot utódja az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján, és magyart tanít. Ő is kiemelkedő tehetséggel interpretálta és fordította Ady verseit. Főleg nyelvész, de költő és fordító egyszemélyben. Lehet, hogy a ma is élő tanítványok közül a legfiatalabb – 1937-ben született. Tanulmányait az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján végezte, kezdettől fogva érdeklik a nyelvek, tud oroszul, lengyelül, magyarul, finnül, albánul stb. 1967-től tanít finnugor nyelveket a főiskolán, 1969-től kinevezett professzorként, tehát követi Sauvageot-t a katedrán. Egyetemi oktató munkája mellett tanulmányíró, 1964 óta közöl verseket. Számátalan antológiát állított össze az urali, az orosz, a magyar költészet köréből és fordította a finn, az észt és a lapp nyelven írt költeményeket. A magyar irodalomból főleg Ady, Radnóti és Ilyés verseit fordította, valamint tanulmányokat írt Kosztolányiról, Krúdyról, Babitsról. Számos irodalmi díj, valamint állami kitüntetés részese. Dobossy szerint Moreau fordító művészete

¹⁰⁰Sauvageot levele Bajominak, 1982. aug. 14-én.

kiállja a próbát... „Ő olyan közvetítő, aki nem másodkézből, tolmá-csolás illetve szövegértelmezés útján jut el a magyar mű ismeretéhez, hanem mindent tud, ami a teljes megértéshez szükséges.”¹⁰¹ Mint Kosztolányi, tisztában van a nyelv titkaival, a költői nyelv „másságával”, s a hűtlen hűség szellemében közvetíti a költői szöveget egy másik nyelv közegébe. Mindez – nem könnyű feladat, felkészült tudós-fordítónak kell lenni ahhoz, hogy ez sikerülhessen. Dobossy szintén Sauvageot véleményét idézi, amikor sorolja: „Armand Robin óta Moreau az első, aki nyelvünket és irodalmunkat mélységében ismeri, s úgy beszél a magyart, mintha magyarnak született volna... Sauvageot csak az ilyen felkészültségű tudós-fordítókat tudja elfogadni, az amatőröktől irtózik, sőt – megveti őket.”¹⁰² Mindez, mondhatjuk, Moreau tudományos életrajzának és publikációs jegyzékének ismeretében, egyáltalán nem túlzás. Ma is széleskörű, nagyvolumenű aktivitása egyszerűen lenyűgöző.

Moreau elkötelezettsége tehát a magyar irodalom iránt elsősorban Sauvageot-nak köszönhető, a feladatokat Moreau örömmel vállalja és a hagyatékban fellelhető köteteknek dedikációi a mester iránti szeretetről beszélnek. Kapcsolatuk barátsággá mélyül az évek folyamán. Sauvageot Bajominak írt leveleiben nagy tisztelettel beszél tanítványáról és sokszor kifejezi elégedetlenségét: a magyarok nem becsülik eléggé Moreau-t, nem hívják meg azokra a párizsi összejövetelekre, ahol éppen magyar-francia fordítás-tervekről van szó.

Dedikált fordításkötetei:

Jean-Luc Moreau: *Le Kantélétar*. Édition Jean Oswald Honfleur, Paris.

Miklós Radnóti: *Erőltetett menet*, ford. Jean-Luc Moreau, Unesco, 1975.

„Mesteremnek, Sauvageotnak, aki nélkül nem ismertem volna meg ezt a munkát, ezeket a verseket és nem is fordítottam volna le.” Jean-Luc Moreau

„Mesteremnek, Sauvageot-nak, mélyhálával Moreau” stb.

¹⁰¹Dobossy László, *Moreau, a fordító*, in: *Válságok és változások*, Magvető, Bp., 1998.

232. p.

¹⁰²I. m.

Moreau fordítói repertoárja igen széles, kezdve a finn népköltészetől az Illyés Gyula-versekig. Egy 1978-as Illyés fordításkötetben (*D'Étranges Pays*) Sauvageot más tanítványaival együtt szerepel, mint pl. Roger Richard. Ezt a kötetet Illyés dedikálja Sauvageot-nak:

„Sauvageot Auréliennek a régi szeretettel Illyés Gyula” 1978. III.

Sauvageot legkedvesebb tanítványa és követője, mi több, barátja kétségkívül *Roger Richard* (1917-ben született), költő, drámaíró, rádió-kritikus, fordító. 1938-tól a Párizsi Magyar Intézetben dolgozott, s egyike lett a magyar irodalom költő-fordítóinak. Művei, fordításai, levelei ma is megtalálhatók Sauvageot hagyatékában. Dedikációi közeli barátságokról tanúskodnak. Idézem Roger Richard önéletrajzi vallomását Sauvageot-val kapcsolatban, 1998. május 18-án hozzám írt leveléből:

„Emlékeim, Róla, ki számomra a megbecsült és csodált mester marad, és aki iránt még hálát érzek? Először is felejthetetlen az a figyelem és megértés, amellyel engem fogadott, amikor 1946 őszén bemutatkoztam neki a rue de Lille-ben, az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján. 1940 júniusától 1945-ig német fogságba kerültem, ott kezdtem magyarul tanulni a táborban, unaloműző és «szellemi-torna gyakorlatként», magyar hadifogolytársaim segítségével, akik idegen önkéntesek voltak francia csapatokban. Aztán kényszermunkára küldtek, és egyedül folytattam a nyelvtanulást a német és angol tanulásban már elsajátított módszer segítségével. Sauvageot mérte fel alapismereteimet, melyeket egyik első fordításommal mutattam be neki: Ady: *A Halál lovai* c. versének fordításával. Tudásomat elég komolynak találta, sőt, bízva lelkesedésemben, hogy hasznosítom tanítását, nagylelkűen felmentett a 2 ill. 3 éves tanulmányok alól. Olyan jól vettem az akadályokat, hogy már 1946 tavaszán megszereztem a magyar-diplomámat (kiváló minősítéssel). Sauvageot tanítási módszereiben főleg a világosság és meggyőző erő dominált, hallgatói úgy érezték, mindent értenek, maradéktalanul, azonnal. Ez nem jelentette azt, hogy később újra elővéve jegyzeteiket, ne hatoljanak be e világosság titkaiba és ne mélyítsék el tudásukat. Így történt az én esetemben is. Véleménye, javításai, tanácsai később sem hiányoztak! Emlékszem egy estére, 1949 augusztusában a

régi Magyar Intézetben (rue Pierre-Curie), ahol segített nekem a Párizsban tartózkodó Tersánszkyt kikérdezni, bizonyos nehézségek és homályosságok felől szövegében. Azt kell mondanom, hogy a nagy «fantasztá»-mesélő sem tudott mindenre rávilágítani! És mesterem létrehozta ugyanezt a közreműködést a Kassák-mű (Csavargások), valamint minden költemény esetében, mellyel próbálkoztam.

Emlékeim között ott él még a vendégszeretete. A vacsorák otthonában, ahol a bejárati ajtó fölött egy többnyelvű plakát invitálta belépésre a meghívott vendégeket, garantálva, hogy az asztal körül legalább féltucat nyelven folyik majd a társalgás! És az étkezés végén, a ház ura kávéét készít török módra, ahogyan azt Konstantinápolyban, fiatal korában tanulta...”

Roger Richard emlékezései igazolják a hagyaték feltételezéseit a kölcsönös megbecsülésről, az elmélyülő barátságról. Sauvageot élete utolsó éveiben Bajomihoz írt leveleiben újra és újra megerősíti mindezt!

Nézzünk a R. Richard által fordított magyar művek közül néhány de-dikált példányt:

Kassák	Lajos:	„Aurélien	Sauvageot
<i>Csavargások</i> ,	Corvina	professzornak	hálás és
Kiadó, Bp. 1972.		megkülönböztető	tisztelettel,

tanítványa, a fordító: Roger Richard, X. 26. 1972.”

Tersánszky	Jenő:	„Aurélien	Sauvageot
<i>Kakukk</i>	<i>Marci</i> ,	professzornak,	akinek ez a
Aurélien	Sauvageot	fordítás annyit köszönhet,	hálás
előszavával.	Bp,	tisztelettel: Roger Richard”.	
Corvina, 1968.			

A Tersánszky-mű fordítása tipikus példája annak, amiről már szólunk: amire a mesternek nem volt már ideje, vagy ereje, azt átadta fordításra tanítványainak. A *Kakukk Marci* 1944-es kiadását Sauvageot Tersánszky-tól kapta ajándékba. „Sauvageot professzor úrnak nagy tisztelettel: Tersánszky.”¹⁰³ Sauvageot elolvasta a regényt, és felfigyelt Tersánszky sajátos stílusára, humorára: újra egy magyar író, aki nem

¹⁰³Magyar Élet Kiadása, Bp., 1944.

az átlagos ízlést képviseli. Elhatározta, a francia olvasóval feltétlenül meg kell ismertetni Tersánszkyt, és Roger Richard valóra váltja tervét. Sauvageot pedig előszavában alapos elemzést ad Tersánszkyról.

Tersánszky magyarországi feltűnése 1923-tól számítható, amikor a *Kakukk Marci* sorozat első darabja napvilágot látott *Kakukk Marci ifjú-sága* címmel. És éppen ebben az esztendőben érkezik Sauvageot Budapestre. „A siker óriási volt. Olvashattunk egy mesterkéeltség nélkül, mindennapi beszélt nyelven írt elbeszélést, amelyben szándékos stílusbeli pongyolaságok voltak argó kifejezésekkel fűszerezve, néha a vaskosságig fajulva. Az olvasó előítéletek nélkül szórakozott a fordulatos cselekmény és a remek, néha már illetlen epizódok olvasása közben. A szereplők azok közül kerültek ki, akiket a magyar irodalom nem szívesen állított színre: a «besározottak» és a gyökértelenek, az «ügyeskedők», akik mármár bűnözők lesznek, de talán elég ügyesek ahhoz, hogy megkerüljék a törvényeket és a szabályokat. Ezek a szereplők nem voltak «hősöknek» nevezhetők. Egyedüli céljuk az életben maradás volt.”¹⁰⁴ Tersánszky a kor „fene-gyereke”, tele lázadással, haraggal, cinizmussal, készen a két világháború közötti magyar társadalom groteszk jelenségeinek bemutatására.

Sauvageot szól a fordítás nehézségeiről is. „Roger Richard kényes feladatot vállalt, amikor franciára fordította a *Kakukk Marci*t. Semmi sem nehezebb, mint egyik nyelvről a másikra átültetni az irónia, a humor vagy a gúny árnyalatait. De tanúja vagyok a fordító gondosságának. Mintegy 20 éve, hogy olvassa a *Kakukk Marci*t következetesen, oldalról-oldalra, mondatról-mondatra újra vizsgálva. Így szinte bensőséges kapcsolatba került, «teleszívtva magát» egy művel és belelátott legmélyebb titkaiba. Ez azt jelenti, hogy fordítói vállalkozása nem improvizáció eredménye, mint ahogy gyakran így van ez a fordítások esetében. Hosszan kell együttélni egy szöveggel és annak szerzőjével, amíg belefoghatunk a franciára való átültetésébe – anélkül, hogy túlságosan elferdítenénk... Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni az anyagból adódó nehézségeket, a lefordíthatatlan nyelvi aka-

¹⁰⁴Jenő Tersánszky, *Martin Coucou*, Roger Richard fordítása, Bp., Corvina, 1968. A. Sauvageot előszava, 6. p.

dályokat, amelynek erőltetése csupán karikatúráját adná egy műnek. Ennek különösen akkor van jelentősége, amikor éppen egy magyar nyelvű írásról van szó, mert ez a nagyon kulturált, évszázadokon keresztül finomított nyelv képes a végtelenségig megsokszorozni a gondolat kifejezésének változatait. És ezek a finomságok nem feltétlenül felelnek meg francia nyelvi szokásainknak és kifejezéseinknek, amelyet éppen annyira kimunkált a mélyreható irodalmi kultúra a századok folyamán. A francia fordítónak minden mesterségbeli tudására szüksége van, hogy franciára ültesse át, – akár a legegyszerűbb akár a legbonyolultabb mondatokat. És ez a nehézség a kiindulópontja a tudatlanságnak, amely jellemzi a franciákat a magyar irodalommal kapcsolatban, amely büszke lehet arra, hogy éppen olyan régi, mint a mienk.”¹⁰⁵

A fentebb idézett gondolatok is arról tanúskodnak: Sauvageot, mint fordító és mint nyelvész, minden erejével azért küzd: hogyan lehetne ledőnteni a falakat, amely a magyar és francia nyelvet-irodalmat egymástól elválasztja, hogyan lehetne legyőzni a nyelvi nehézségeket. Bántja az az értetlenség, az a közöny, amely még mindig jellemzi a francia olvasóközönset: nem ismerik a magyar irodalmat, annak kulturáltságát, gazdagságát. És keresi a megoldásokat, tanítványaival együtt. Véleménye, „Magyarország nincs is olyan messze Franciaországtól, a magyar ember mentalitása közelít a franciához. Éppen olyan nyugati, mint mi. Latin gyökerekből táplálkozott és soha, a legteljesebb összeomlás pillanataiban sem szűnt meg résztvenni Európa szellemi életében. ...Egyedül azt sajnálhatjuk, hogy olyan hosszú ideig kellett várunk egy mű megjelenésére, amelynek a francia olvasó élvezője lehetett volna már évek óta. Reméljük, hogy megjelenése segít a magyar irodalom jobb megismerésében, amely olyan közel van a mienkhez és amely – eddig jogtalanul maradt homályban.”¹⁰⁶

Az 1968-ban írt előszó már a sokat tapasztalt, egyre érettebben gondolkodó, de töretlen lelkesedésű Sauvageot-t jellemezte, aki Roger Richard-ban látja közvetlen folytatását. Roger Richard kedvelte a nehéz feladatokat, és szívesen követte mestere koncepcióját. Be kell mu-

¹⁰⁵I. m. 7. p.

¹⁰⁶I. m.

tatni a francia közönségnek a legjobb magyar írókat és műveiket, amelyek speciálisan „magyarok és ugyanakkor – európaiak”. A 19. századi magyar emberiség-költemények világirodalmi színvonalúak, de senki sem ismeri őket – hiszen magyarul íródtak. Nos, a fordítás majd segít.

Roger Richard lefordítja a *Csongor és Tündét* és *Az ember tragédiáját*. Nézzük ezúttal a Vörösmarty művet. A hagyaték dedikált kötete Richard hálájáról és ragaszkodásáról tanúskodik. „*Histoire du prince Tchongor et de la fée Tünde*”, magyarról fordította Roger Richard. Franciaországi Orientalista Publikációk, 1980. Paris. Jean Gergely előszavával. „Aurélien Sauvageot professzornak, megkülönböztetett és nagyon hálás tisztelettel, tanítványától: Roger Richard-tól, 27. 11. 80.”

A hagyaték őriz egy Richard levelet is, Sauvageotnak, mesterének címezve, e fordítással kapcsolatban.

Kedves Mesterem,

Gergely János jelezte, hogy nem kapta meg az Önnek címzett Csongor és Tünde-fordítás példányt. Vagy lehetséges, hogy a kedves Madame Sieffert kissé szórakozottan még nem postázta, vagy akadályoztatás miatt későn érkezik.

Sietek, mielőtt elutaznánk a kis amerikai unokánkkal londoni vakációra, aki vasárnap érkezik az édesanyjával, küldök Önnek egy példányt a könyvből, ezúttal ajánlott küldeményként. És nagyon sajnálom, hogy nem Ön volt az első, aki kézbe vehette ezt a fordítást, amely mindenben Önnek köszönhető.

Feleséggel együtt szívélyes és hálás üdvözlétemet küldöm

Roger Richard

Richard Sauvageot-követő fordító, mind módszereiben mind a választásait illetően. Valószínűleg azért választotta Vörösmarty művét, mert ezt a magyar romantikus költőt becsülte leginkább Sauvageot, Vörösmartyt, aki sajnos magyarnak született, magyarul írt, így senki sem ismeri Európában, pedig költészete Victor Hugo-i mércével mérhető. Vörösmarty művei s a róla szóló tanulmányok megtalálhatók Sauvageot hagyatékában. Sauvageot lefordította a *Szózatot*, melyet kéziratái között hagyott, nem publikált. Vajon felolvasta-e egyszer is tanítvá-

nyainak a *Szózatot* vagy a *Himnusz*t? Vagy csak Roger Richard hallhatta tőle, barátként és tanítványként? Úgy gondolom, a válasz mindkét kérdésre: igen. Ugyanis Richard folytatta elképzeléseit, elfogadta a nehéz feladatot – a Vörösmarty fordítást franciául. „Versben fordítottam a Csongor és Tündét, melynek folyamán találkozhattam egy csodálatos művel, melynek minden sora, még a drámai dialógusok folyamán is mély és igaz, formailag tökéletes költészettel volt teljes.”¹⁰⁷ – vall e feladatáról levelében R. Richard.

Gergely János nyelvész, zenetörténész, Sauvageot barátja és kollégája, tehát előszót ír a mesedráma-fordításhoz, amelyben bemutatja Vörösmartyt a francia közönségnek. „Ha a költők hercege címet odaítélték volna valakinek a XIX. század első felében, ezt a címet, minden vita nélkül Vörösmarty Mihály érdemelte volna meg. Senki, soha nem fogalmazta meg a haladásba és az emberi kreativitás maradandó értékeibe vetett hitét olyan fennkölt, kifinomult és férfias nyelvi eszközökkel, mint ő. Megalkotta a maga sajátos költői nyelvét – jelenti ki Kodály Zoltán élete végén a svájci rádió adásában. Megjegyzése egyáltalában nem túlzás. Hozzátehetjük, hogy ez a nyelv számunkra olyannak tűnik, mint egy «magányos szikla», amely megveti a középszerűséget a hagyományt és a képmutatást. Dehát nem ez minden költői mű alapja, mely érdemes a «költészet» névre?”¹⁰⁸

Gergely János beszél Roger Richard tevékenységéről is: Roger Richard mesterien látta el fordítói feladatát. Nehéz lenne találni Franciaországban még egy ilyen jól képzett fordítót, aki képes minderre.¹⁰⁹ Nem véletlen, hogy Sauvageot arra biztatja: fordítsa le *Az ember tragédiáját* is. „A nyilvános rendes órák mellett, Sauvageot professzor úr tanácsokkal látott el azzal a feladattal kapcsolatban, amelyet 1945-től tanulmányaim mellett elvállaltam: adaptálni a *Tragédiát* a Francia Rá-

¹⁰⁷Roger Richard Madácsy Piroskának, Párizs, 1998. jún. 15.

¹⁰⁸Vörösmarty, *Histoire du prince Tchongor et de la fée Tünde*, Publ. Orient. de France, 1980, Paris. Ford. Roger Richard, Gergely János előszava, 8., 9. p.

¹⁰⁹I. m. 14. p.

dió részére. Megbízott, hogy mutassam be egyenes adásban, 1946 szept. 29-én...”¹¹⁰

Madácsy László 1947-es párizsi tartózkodásakor megismerkedik Roger Richard-dal, aki, mint ahogy említettük, elküldi neki még Párizsban verseit és a magyar nyelvvel kapcsolatban elhangzott rádióbeli beszédét *A magyarság lelke* címmel. Dedikált kötete 1947. okt. 20.¹¹¹

Roger RICHARD
9, Avenue des Chasseurs
PARIS 17
Carnot 39-43

Paris, le 3 Octobre 1947.¹¹²

Monsieur László MADÁCSY
aux bons soins de l'
INSTITUT HONGROIS
18, rue Pierre-Curie
PARIS 5

Cher Monsieur,

Voici les poèmes et l'article que je vous ai promis hier.

Le Voyage Interdit contient des poèmes écrits entre 17 et 20 ans. J'ai indiqué à la Table des Matières ceux qui me paraissent pouvoir être retenus.

Parmi les poèmes dactylographiés, ceux datés de 1942 et 1943 ont été écrits en captivité, ainsi que Solstice.

Je me suis permis de faire précéder mon petit article, simple reproduction de propos tenus à la radio, d'une petite notice.

En vous renouvelant le plaisir que j'ai eu hier à faire votre connaissance,

Je vous prie de croire, Cher Monsieur, à ma vive sympathie.

Roger Richard

Íme néhány Roger Richard-vers illusztrációképpen.

¹¹⁰R. Richard levele Madácsy Piroskának, Paris, 1998. máj. 15. Az ember tragédiájának R. Richard fordításáról már szoltunk a 3. fejezetben.

¹¹¹V. ö.: Madácsy Pirokska, *Vörösmarty és a franciák*, in: *Vörösmarty és kora*. Bába és társa, Szeged, 2001. 119–135. p.

¹¹²Az eredeti dokumentumok Madácsy László irodalmi hagyatékában találhatóak.

Matin du monde (1943)

Matin du monde La lumière
pose son aile sur ton front
Les choses naissent du silence
L'une après l'autre patientes
elles sortent à ton appel
du lointain souterrain palais
où les confondait mort ou rêve

Douce paresseuse indécise
entendez-vous La vie est là
C'est ce fleuve cette marée
qui lance à l'assaut de nos murs
à l'assaut de votre silence
ma dormeuse mon obstinée
ses vagues ses cris et ses hommes

Ta lèvre encore enténébrée
fait la moue hésite à former
le dernier nom le maître-mot

Mais il lui faut attendre encore
attendre que s'ouvrent tes yeux
et que ma présence t'emplisse
de ce mot qui n'est que mon nom.

Les ruses (1943)

Monde je ne t'aime jamais
autant que lorsque je te nie
et feins d'oublier tes chemins
et semble refuser tes dons

Notre amour se nourrit de ruses
et tu te plais également
à te dérober à me fuir
pour mieux me reprendre aussitôt

Il te suffit d'un feu d'un arbre
ou d'une averse ou d'une hanche
ou d'un passage de nuage
Il me suffit de moins encore.

L'arbre d'ombre (1942)

Cet arbre est d'ombre dont la cime
en ses réseaux serre le ciel
s'en abreuve comme d'un fleuve
plus vaste que toutes les mers

Branches à l'oeuvre de racines
élaborent la sève inverse
qui par les vaisseaux de l'aubier
chemine vers l'humus ou l'homme

Voici les radicules rompre
les membres et crever le torse
autour des tempes sous la nuque
L'une d'elles se courbe en crosse
et prend la place de l'aorte

Et dans tout le corps endormi
La chair s'étonne de peser
comme le coeur se prend à battre
le poids et le rythme du rêve.

Arbre de juin (1942)

Chants d'oiseaux tombent goutte à goutte
de l'arbre à l'herbe à mon oreille
à ma tristesse du matin

Ma vie est autour de moi
comme autour de l'arbre l'ombre

Il ne reste à combler
que l'ennui et que l'oubli.

Bruit le vent porteur de larmes
Bruit l'amour porteur de sang

Solstice (Napforduló)

poème, 1945¹¹³

Mes camarades du silence et de l'oubli
qui les couchez ensemble à patiente aïe
avec le fil de l'espérance à longue haleine
nous partageons l'exil et le temps aboli

comme nous partageons le pain de solitude
sans le rompre chacun le tenent de chacun
et s'il le donne à l'autre il n'en est toujours qu'un
tant à le bien pétrir fut notre seule étude

¹¹³Madácsy Lászlónak ajánlom egy hadifogoly ezen költeményét, köszönettel, hogy ismertté tette Magyarországon a francia ellenállók költészetét: Roger Richard, Párizs, 1947. okt. 2.

Nous voici revenus f cette heure du jour
dont nous aimons la paix et redoutons le piège
et les recueils favorables au siège
que nous livrent le doute et l'espoir tour f tour

Nos mains se ferment chaque soir sur la fatigue
L'ennui nous est un vêtement jamais ôté
L'attente aux yeux ouverts veille f notre côté
fleuve sans source ni delta que rien n'endigüe

Nous avons déposé nos membres et nos corps
bagages sans valeur ô nuit f ta consigne
et gagnons le profond séjour que nous assigne
un sommeil aux toujours identiques décors

Nous sommes les dormeurs aux lèvres jamais jointes
qui laissent échapper les mots révélateurs
quand déferle l'assaut des rêves et des peurs
poussant en notre chair leurs déchirantes pointes

Nous cheminons dans l'ombre f tâtons pèlerins
sans étoile ignorant le but et la distance
résignés f l'austère et longue pénitence
pour les fautes de l'âme et les péchés des reins

A force d'obstinée et dure patience
et de renoncements et de sévérité
nous avons en nos coeurs connu la vérité
de ce pays obscur et d'amère science

Par d'infinis chemins aux douloureux détours
nous voici parvenus au fond de ce domaine
aveugle où n'erre plus de la lumière humaine
qu'un vacillant reflet de lointains amours

En cette nuit où l'an se pèse en ta balance
Solstice juge-roi de la plus juste cour
il faut que nous soyons pesés f notre tour
et le fléau pour nous est le fer de la lance

Dans notre dénuement et notre nudité
nous voici présentés comme f notre naissance
reniant tout avoir et toute connaissance
qui n'ait en ce séjour acquis droit de cité

Qu'il nous soit accordé par la fleur et la gerbe
par toutes les vertus d'un bel été cruel
étalant sans vergogne f nos yeux le duel
amoureux du soleil et du vent parmi l'herbe

Qu'il nous soit accordé par la grappe et le vin
par le pressoir par le cellier et par la ruche
et par le frais repos des miches dans la huche
que tout cela que nous souffrons ne soit pas vain

Que nous soit accordée au ciel de la patrie
cette faveur lorsque les blés seront vannés
et que les épis secs seront abandonnés
d'être les plus lourds grains que la main cherche et trie.

Hammerau, Haute-Bavière, Juin 1945.

És két műfordítása a sok közül: Radnóti Miklós: *Párizs*, Ady Endre:
A halál lovai.¹¹⁴

¹¹⁴Madácsy Lászlónak, a francia költők barátjának, igaz barátsággal: Roger Richard.
Párizs, 1947. okt. 20.

Miklós Radnóti: Paris

Au coin du boulevard Saint-Michel et de la
rue Cujas, le trottoir est en pente.
Non, non, je ne t'ai pas oubliée, oh ma belle
et sauvage jeunesse, et l'écho de ta voix
parle encore en mon cœur. A l'angle de la rue
Monsieur-le-Prince était une boulangerie.

Et sur la gauche, l'un des grands arbres du parc
se dressait jaunissant vers le ciel, comme
s'il voyait d'avance l'automne.
Liberté, chère nymphe aux longues cuisses,
D'or crépuscule vêtue,
sous les arbres voilés te caches-tu encore?

Comme passe une armée a disparu l'été,
tourbillon de poussière et sueur et tambours.
Sur tout cela retombe une fraîche buée,
s'épand une odeur flottante alentour.
Avec midi s'enfuit l'été. Sitôt après
l'automne au front pluvieux était déjà notre hôte.

Je vivais alors en enfant,
à ma guise, et tout à la fois comme un savant
vieillard sachant déjà la terre ronde.
J'étais encore vert, et ma barbe de neige.
Nul ne se souciait de mes pas. Vers le soir
je descendais sous la terre torride.

Où est-vous, oh stations sonores :
CHATELET, CITÉ, SAINT-MICHEL, ODEON !
Et DENFERT-ROCHEREAU – vocable maléfique !
Un grand mur maculé où fleurissait un plan.
Je crie : Où êtes-vous ? Et je prête l'oreille.
Et l'odeur de la foule à l'ozone se mêle.

Et les nuits ! Les vagabondages nocturnes
des terminus vers le Quartier Latin !
Au-dessus de Paris bizarrement tendue
l'aube encore une fois va-t-elle se lever
à l'heure où saoul d'écrire et sommeillant
à demi, je me déshabille pour dormir ?

Pour retourner là-bas, aurai-je encore la force
de remonter, torrent impétueux, ma vie ?
Le chat de la gargote infecte d'en-dessous
célébrait sur le toit ses noces tapageuses.
Je sais depuis ce temps, Noé, dans quel vacarme
devait voguer jadis sous la lune ton arche !

14 août 1943

André Ady: Les Chevaux de la Mort

Sur la route blanche de lune
À l'heure où les pasteurs célestes
Mènent leurs troupeaux de nuages,
Sans fers, viennent vers nous, vers nous,
Au trot, les chevaux de la mort.

Sans nul bruit, coursiers meurtriers
Portant ombres pour cavaliers,
Tristes, muets cavaliers-ombres.
La Lune elle-même se cache,
Prise de peur à leur venue.

D'où viennent-ils ? Nul ne le sait.
Le monde entier est assoupi.
Ils quittent l'étrier, font halte.
Ils ont toujours un cheval libre
Et toujours une selle vide.

73

Et celui devant qui s'arrête
Leur troupe, blémit, monte en selle.
Avec lui, sur la route blanche
Galope, aux clairs de lune, en queue
De nouveaux voyageurs, la Mort.
Sur le char d'Elie, 1908

Roger Richard az előző fejezetben idézett magyar nyelvről szóló valamása kétségkívül *Tragédia*-fordításának erőfeszítéseivel köthető, és különleges a maga nemében. Elárulja, miért fordítja a művet inkább prózában. 1998. jún. 15-én hozzám intézett levelében így beszél minderről: „Alig emlékszem már erre az 1947-es levélre, amit Édesapjának írtam. Amit mondtam ekkor – a magyar vers – francia fordításának lehetlenségéről, talán a korszak reménytelenségéből is adódott. Az évek múlásával és komoly erőfeszítésekkel, munkával lehet, hogy elfogadható módon sikerült lefordítanom anyanyelvemre néhány magyar költőt, akikkel különösen rokonszenveztem: Adyt, Radnótit, (akit elsőként fordítottam Franciaországban 1946-tól), Szabó Lőrincet, Illyés Gyulát... És Vörösmartyt”.¹¹⁵

Láthattuk, később versben is fordít. A fordítás módszereinek, elveinek tekintetében sokszor vitázniuk kell Rousselot-val, Gara Lászlóval. De Sauvageot már túl idős ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjon, elszigetelve érzi magát, és egy kicsit elégedetlen tanítványaival. Egyedül van, és még annyi, de annyi tennivaló lenne:

„Kedves Barátom! – írja Bajomi Lázár Endrének.

Bocsásson meg, hogy legutóbbi levelére annyi késéssel válaszolok! Bizonyára nevetségesnek tűnik részemről, hogy túlzott elfoglaltságra hivatkozom, de – ez az igazság. Tanítványaim nem könnyítik meg számomra azokat a feladatokat, amelyeket egész életemen keresztül magamra vállaltam. Hagynak, boldoguljak teljesen egyedül a magyar, finn és más publikációk recenzió-írását, véleményezését illetően. Íme tehát 60 éve, hogy magamra vállaltam a feladatot: felhívni a figyelmet azoknak az országoknak a tudományos és irodalmi munkáira, ame-

¹¹⁵Roger Richard Madácsy Piroskának, Párizs, 1998. jún. 15.

lyeknek nyelvével foglalkoztam, s tudja már, milyen helyet foglal el ezeknek a sorában Magyarország. Ezúttal is meg kell állapítanom: hogy egyedül vagyok a kulturális kihívásokkal szemben, mert nélkülem csak az újabb amatőrök szolgáltatnának információt...”¹¹⁶

Tehát 1983-ban Sauvageot-nak még mindig töretlen erővel kell folytatnia misszióját, sőt kész arra, hogy azt betetőzze: a *Magyarországi életutam* megírásával, utolsó századvégi üzenetként – magyaroknak, franciáknak.¹¹⁷

¹¹⁶Sauvageot levele Bajominak, 1983. április 10. Sauvageot kiadatlan levelei Bajomi Lázár Endrének. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Budapest.

¹¹⁷Sauvageot, *Magyarországi életutam*, Európa, Bp., 1988.

Találkozások. Illyés és Kosztolányi¹¹⁸

(2006)

Mindig érdekelt e két író kapcsolata. Barátságuk szokványosnak nem mondható. Sokkal több, mélyebb és titokzatosabb volt ez a szellemi összetartozás. Valahol, az esszék vallomásai a magyar nyelvről, a költői hitvallásról, az identitásról összefűzik őket: a költő felel kérdéseinkre.

Ami igazi bizonyíték, az a tíz síron túli Kosztolányi könyv összeállítása és kiadása, amelyet Illyés Gyula rendezett sajtó alá 1940 és 1947 között. Az összegyűjtött esszék koszorúk Kosztolányi emlékműve előtt! A címek sokat mondanak: I. *Erős várunk a nyelv* – szimfónia a nyelvről, nyelvvédő, nyelvművelő céllal. II. *„Lenni vagy nem lenni”* – esszék magyar klasszikusokról. III. *Kortársak* – az irodalomtörténész szemével. IV. *Lángelmék* – a külföldi írókról írt tanulmányok. V. *Ábécé* – az „írástudó” aprólékos fejtegetései a művészetéről. VI. *Ember és világ* – a hírlapíró Kosztolányi a két háború között – a kor lelkületéről és szelleméről. VII. *Elsüllyedt Európa* – útirajzok – a múlt újratemetése. VIII. *Ákom-bákom* – Kosztolányi széljegyzetei – naplótöredékek (Illyés is szerette ezt a műfajt). IX. *Felebarátaim*: az élet tételei újságcikk formájában. Regényportrék – mese nélkül, a hős maga az író, aki életét ábrázolja. X. *Napjaim múlása* – ami kimaradt a többi kötetből –, mutatja az író fejlődését, művészi, emberi magatartását. E 10 kötet mégis egységet alkot két költő-író együtt gondolkodásáról, a nyelv és a lélek összhangjában. Ezek a központi témák Illyést is egész életében foglalkoztatják. És a bevezetésekben, a 10 Kosztolányiról szóló Illyés esszében teljeseedik ki ez az intellektuális találkozás. A hagyaték rábizott anyagában Illyés mindig az író vallomásainak összefüggéseit nézi. Számára nem az időrendiség érdekes, hanem az, ahogyan „ez a mélységsumjjas, de fényimádó költő újra és újra nekilátott, hogy kibontsa a nyelv szépségébe burkolódzott lényegét: az irodalom értelmét és titkát”.¹¹⁹

¹¹⁸In: Új Forrás, 2006. december.

¹¹⁹Illyés előszava, Kosztolányi, *„Lenni vagy nem lenni”*. Nyugat Kiadó.

Vajon hogyan ismerték meg egymást? Illyés így emlékezik: „Személyes, közvetlen, szorosabb találkozásom nem volt eddig Kosztolányival”. (tehát 1934-ig). „Igaz, nagyra becsültem, nem is kell mondanom. Akkor még szokás volt, hogy a fiatal költők elküldték kötetüket azoknak az idősebb íróknak, akiket különösen megbecsültek. Így küldtem én el neki első könyvemet...”¹²⁰ Az író már harmadnap köszönő levelet ír, jellegzetes zöld tintával, zöld pecsétel..., s a folytatás: a Kosztolányi Dezsőnek ajánlott Illyés írás – *Nép és költészet, egy kis verstan* (Magyar Hírlap), mely válasz vagy vitairat a *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című Kosztolányi cikkre.¹²¹ A két tanulmányt olvasva két egymást próbálgató párbajhős küzdelmére gondolhatunk, akik a költészet védelmében fognak kardot, s szenvedélyes fellángolásukban nem veszik észre: a „kard-ki” helyett a „kard-le” lenne a leghasznosabb. Mert véleményük nem is annyira különböző... Ugyanis az igazi egyszerűség és természetesség mindkettőjükben megvan, a sűrítő és alkotó erő belső szenvedélyből fakad. Nem csoda, hogy Illyés megsértődik az ilyen megjegyzésektől, hogy az „egyszerű, a népies – modoros és unalmas”, versformája laza mint egy „gatyá”. De Illyés válasza sem nevezhető lovagiasnak, hiszen szerinte Kosztolányi párizsi formája már „avított, melegházi költészet, s a mestert alig lehet megkülönböztetni a kontártól”.¹²² S a „gatyások” mindig belelátanak az úri „kártyákba”, s az annak idején annyit ócsárolt Petőfi nevében vagdalkozik a rímről, amelynek csengését-bongását a vers összhangzása a maga helyén dönti el. A Magyar Hírlap olvasói valószínűleg inkább a tapasztalt, elegáns tollú Kosztolányinak adtak igazat, mint a kevésbé ismert, fiatal, érdes hangvételű Illyésnek. Maga Kosztolányi sem vesz „revansot”, Füst Milán beszéli le róla. A konfliktus persze az indulás-

¹²⁰Illyés Gyula, *Interjú Déz Zoltánnal*, Bp. 1974. dec. 5. In: Illyés archívum. Interjúk.

¹²¹Kosztolányi írása, Pesti Hírlap, 1934. márc. 11. Illyés válasza. Magyar Hírlap Vasárnapja, 1934. ápr. 11.

¹²²Illyés: Válasz Kosztolányinak. Kézírtas fogalmazvány részletének fotokópiája. In: Illyés Archívum 47-es doboz. A kézirat sűrű javítgatási elárlóják az író feszült lelkiállapotát.

hoz köthető. Honnan jöttek? Illyés, a „puszták népé”-nek fia, nagyon alulról, nagyon szegényen, nagyon egyedül indul! S minden költői megnyilvánulásával, minden rezdülésével azt a magyar nyelvet és környezetet képviseli, melyet az anyatejjel szívott magába. Még csiszolnia kell tollát! Kosztolányi a kisvárosi, polgári Szabadka világából kelt útra, családfája sokszínű, ősi dicsőségű, aztán ízig-vérig a fővároshoz tartozik, elegáns, játékos, akrobatikus „irodalmi író” (Ady). Nem csoda, hogy nem értik egymást.

Mégis, mi történt a fentebb említett vita után? Sajnos, bár Kosztolányi megbocsátja a meglehetősen heves ifjú visszavágást, már túl kevés az idő a mélyebb barátságra. Kosztolányi betegsége elhatalmasodik, és 1936-ban érte szót a „Halotti beszéd”. Ami összefogja őket – az élet a halál után, valamiféle különös véletlen – sorsszerűség vagy valószínűség. Kosztolányiné Illyésnek adja át a jogot az esszék rendezésére és kiadására – a Nyugat Kiadónál. És Illyés – jóvátész mindent! Az *Ábécé* bevezetésében követi meg Kosztolányit az egykori nagy „összecsapásért”, nem akarta ő hányavetien kioktatni az írástudó Kosztolányit, s mindig bánta. E munka most az engesztelő kézfogás. Talán a *Magyar Csillag* megindítása a Nyugat megszűnése után ad erre jogot, de ez még nem bizonyíték. Inkább Illyés megbízhatósága, műveltsége és hozzáértése.

Csak látszólag különböznek! A felületes, bohém, könnyed világfi és az egyesek szerint csak a szépségért rajongó Kosztolányi, aki igazából szenvedélyes és igazságért kiáltó, mélyen az emberiségért, a magyarságért érző, küzdő ember és a puritán, mindenért aggódó, pontos, precíz – valójában az igazságtalanság miatt háborgó és a XX. századi bűnököt elítélő, erkölcsi felháborodását soha el nem titkoló Illyés. Talán ők maguk sem tudják, mégis hasonlítanak, vagy a különbözőségek is összekapcsolják őket. Esszéiket olvasva, felsorolhatunk néhányat:

A francia szellem és a francia irodalom, a francia nyelv tudása: Kitél meg ilyen jól magyarul? – kérdezi Kosztolányi Illyést. – Jules Renard-tól – én is. A világhírű – mondja Renard – „az író udvariassága”;¹²³ a világ iránti kíváncsiság – egymás megismerésének igénye;

¹²³V. ö.: Illyés bevezetése. 7. p. In: Kosztolányi, *Erős várunk a nyelv*, Nyugat, 1940.

világos, szellemes, gondolkodó stílus – az esszé műfaja az igazi, a regény felbomlik, inkább naplójegyzetekre – vagy novellákra; harc az anyanyelvért – amely egyben politikai állásfoglalása marad Illyésnek; XX. századiség – háborúk között élni és fennmaradni; a támadások tükrében is hűnek maradni elveinkhez; a magyarság és európaiság tudatos átélése, a határon túli magyarok védelme – ez az író feladata.

A mozaikok tehát összeállnak, vagy láncszerűen egymásba kapcsolódnak. Természetesen lehetetlen a teljesség igényével szólni egyetlen tanulmány keretében a fentiekről, ezért az elemzés a befogadó oldaláról mai szemmel, csak szubjektív, vázlatos, néhány szempontú megközelítés lehet.

I. A francia irodalom szeretete és mély átélése Kosztolányi esetében ismert. A *Lángelmék* című kötetbe Illyés Gyula 6 nagy franciáról szóló tanulmányát illeszti (pl. Racine-ról, Maupassant-ról, Anatole France-ról), de nemcsak őket ismerte. Rengeteget fordított – írja Illyés az *Idegen költők* bevezetésében – Villontól Paul Valéryig, Hugótól Baudelaire-ig, vagy Balzac-tól Henri Barbusse-ig. Fordításai szinte az egész francia irodalmat átölelik, minden korszakát, annak műfaji sokrétűségét, bizonyítva, hogy valóban élvezettel „táncolt gúzsbakötve”. Többször járt Franciaországban, ahogyan Illyés Gyula is. Ahová nem jutott el a valóságban, oda így jutott el: fordításai varázsszőnyegén. Francia nyelvű levelezését vizsgálva, írói kapcsolatait is megismerhetjük: George Duhamel, Jules Romains, François Mauriac, François Gachot, Aurélien Sauvageot.¹²⁴ De tudjuk, a „viszonzás” meglehetősen sovány – Kosztolányi hiába várta regényei francia fordításainak megjelenését, erre csak halála után, 1944-ben kerülhetett sor a párizsi Sorlot kiadónál. Ez az időpont azonban nem volt kedvező regény-sikerekre!

Kosztolányi maga is vall leveleiben a francia nyelv és irodalomhoz, kultúrához való kötődéséről. „A francia irodalmat nagyon régi és mély kapcsolat fűzi a magyarhoz. Mindig Párizs volt a nagy szerelmünk, mi irodalmárok Párizst imádtuk... Azon a véleményen vagyok, hogy azok, akik franciául tanulnak, ezáltal nemcsak kifinomultabban

¹²⁴Lásd bővebben: Madácsy Piroska, *Kosztolányi D. francia kapcsolataihoz*, ItK, 1985/4–5. 533–545. p.

tudnak megnyilatkozni, de elmélyültebbek is lesznek...”¹²⁵ Illyés is így érez. Naplójegyzeteiben – ha valamit mélyebben akar hangsúlyozni vagy árnyalni, francia írókat idéz, vagy franciául szólal meg. S így többet elárul önmagáról is...¹²⁶ Hogy mindig van benne, mint Kosztolányiban is, valami hiányérzet, vagy kisebbségi érzés – a nagy nemzetek kisugárzó kultúráját befogadó kisebbségi nemzet fiának tisztelete. Pedig Illyés francia barátai nagyra értékelik a költőt – Gachot és Eluard, vagy Jean Rousselot, Jean Follain, Pierre Emmanuel, André Frénaud, Jean de Beer, Alain Bouquet stb.¹²⁷ Hogy azután a francia sajtó Illyés image-áról ne is beszéljenek.¹²⁸ De Illyés Párizs élménye is más, nemcsak szellemi kaland.

Kosztolányi Párizsba és máshová is könnyedén, nehézségek nélkül eljut, s ott látni akar, tapasztalni, szellemileg gazdagodni, de inkább játékból, szenvedélyből. A csodát hajszolja, emlékeket gyűjt. „A múlttá vált jelen a jövőben” – élményét keresi az európai városokban.¹²⁹ Illyés a falvakban érzi otthon magát – ez hitvallása. Illyés Párizs élménye keservesebb, mélyrehatóbb, hiszen az 1921-es elutazásnak nem Párizs a végcélja. De Párizsban kell maradnia és dolgoznia 1926-ig, mert pénz nélkül onnan mozdulni sem tud.¹³⁰ S így jut el baloldali gondolkodókhoz, avantgarde mozgalmakhoz, pl. Achille Dauphin Meunier-hez, aki barátja lesz.¹³¹ Neki is vannak a francia nyelvvel ko-

¹²⁵Kosztolányi *Dezső hagyatéka*. MTAK Kézirattára, Bp. Ms 4621/175. Francia nyelvű fogalmazvány.

Ezekben a vallomásokban mindig udvarias, a másik felet talán túlságosan magasra értékeli.

¹²⁶Lásd bővebben: Madácsy Piroska, *Kosztolányi francia íróbarátai Budapesten*, in: *Francia szellem a Nyugat körül*, 263. p.

¹²⁷Mindezt bizonyítja az Illyés archívum gazdag dokumentumanyaga. 89. doboz.

¹²⁸Természetesen erről is külön tanulmányban kell még elemzést készíteni.

¹²⁹*Útinapló*. Kosztolányi, *Napjaim múltása*, 191. p.

¹³⁰Illyés Gyula, *Hunok Párizsban*, 1946. Szépirodalmi, Bp., 1970. 214. p.

¹³¹Achille Dauphin-Meunier-vel Kosztolányi is levelezett, akinek magyar felesége, Elisabeth Kovács fordítja le a *Véres Nérót*, Kosztolányi Dezső, *Levelek-Naplók*, Réz Pál, Osiris, Bp. 1996. 996. p.

rai találkozásai, s később francia szakra iratkozik be az egyetemen. A franciát második anyanyelvének tekinti (mint Sauvageot a magyart), melyben megvan a „la nudité de la vérité”.¹³² A *Hunok Párizsban* Párizsa pedig a szabadság városa lesz, ahová Illyés költészetet és főleg – életet tanulni érkezett.

Illyés, Kosztolányiról szólva, sokszor felülvizsgálja korábbi nézeteit. Így a fordító Kosztolányit is, aki már nem „gyors”, „könnyűkező”, vagy „rögtönző” és „önkéntes”, hanem tudatosan másfajta, mint Babits vagy Tóth Árpád. Ő „benyomást kapott” egy versről, s ezt a benyomást foglalta versbe. „Magába fogadta az idegen vers magját s azt szökentette szárba. A lényegre tört ő is, akár nagy társai, csak más módon...”¹³³ És Illyés Kosztolányitól a francia nyelvű mondatokra vonatkozó fordítási koncepciókat idézi – hiszen ezzel mélyen azonosulni tud. Szegedy-Maszák Mihály szerint Illyés francia irodalom-szemlélete Babitshoz kissé közelebb, „értékmegőrző”, hézagpótló, ugyanakkor persze sajátosan elfogult is. Középkor-értelmezése fontosabb, mint a romantika közvetítése.¹³⁴ De nem ugyanez a szerepe Kosztolányinak is? A lángelmét keresi, utolérné őket, hogy átadja és megőrizze a sötétben tapogatózó utókornak világító, sziporkázó szellemüket. Igényes, fáradhatatlan olvasóknak néha türelmetlen vezető és magyarázó, írja róla Illyés.¹³⁵ És átfogóan sajátos érték-közvetítő, bár megjegyzi, „az irodalomnak is inkább van szüksége bálványokra, mint értékekre és igazságokra”.¹³⁶ Érdekes, hogy erről maga Illyés szól, amikor Kosztolányi, Babits, ill. Ady viszonyának újraértelmezését próbálja adni a Dér Endrével való beszélgetésében.

„Amit Ady mondott a magyarságról és a háborúról, Kosztolányi is pontosan azt vallotta. Babits is azt mondta, mindnyájan azt mondjuk...”

¹³²*Minden jót – az utókornak*. Illyés, *Iránytűvel II*. Szépirodalmi, Bp. 1975. 624. p.

¹³³Illyés, *Kosztolányi, a versfordító*, in: *Idegen költők*, Bp., Révai, 1947.

¹³⁴V. ö.: Szegedy-Maszák Mihály, *Illyés és a francia irodalom*, Irodalomtörténet, 2002. 3–19. p.

¹³⁵Illyés – előszó. In: Kosztolányi, *Lángelmék*, Nyugat Kiadó, 6. p.

¹³⁶A költő utolsó szava, 1933. aug. 20. In: Kosztolányi, *Napjaim múltása*, 190. p. Nyugat, Bp., 1947.

amit mondott Berzsenyi, Kölcsey, Zrínyi. Ebbe az örökségrendbe Kosztolányi éppúgy beletartozik, mint Juhász Gyula, Móricz és a többiek. Legfeljebb ki-ki a maga módján vállalta...¹³⁷ Amit Babits kifogásolt Kosztolányiban, a bonyolult formák, a tökéletes rím, színészeskedés, Babitsnál is megvolt, amit Kosztolányi mint esztétikus kifogásolt Adyban: a profétikus hajlam, a szorongás, benne volt Kosztolányiban is. A politikai érzékenység is, talán más műfajokban, de majd megleli hangját. A tehetség mindenkinél megoszlik – szögezi le Illyés.

II. S amit a legfontosabbnak érez Kosztolányi kapcsán, ez a nyelvészeti munkássága. a vitairatai, az esszéi, melyeket ő maga gyűjtött egy csokorba *Erős várunk a nyelv* címmel. S talán így kerül igazán közel egymáshoz a két író – Illyés, kinek ars poeticája a magyarság, a magyar nyelv védelme és Kosztolányi, aki „tapasztalat árán ébredt rá, mi az irodalom igénye a nyelv gyakorlóival szemben: hogy mit kell tudnia egy írónak. Így válik aztán lelkes hazafivá. Hogyha egykor valaki ki fogja deríteni, ki nagyobb magyar: Ady-e, aki jószolt, vagy Kosztolányi, aki helyben, rögtön végezte dolgát, a nyelvészetből átmenve arra, ami a magyarságnak ma majdnem a fönntartó-kerete, egyszóval az anyanyelvnek az ápolására és tökélyre vívására, rá fog jönni, hogy ő ebben már végül volt olyan kard ki kard magyar, mint amilyen kuruc Ady volt...” – állítja Illyés.¹³⁸ (Valószínűleg az Ady-Kosztolányi közötti konfliktus súlyát próbálta ezekkel a megjegyzésekkel enyhíteni). S sajnálja nagyon, hogy erről nem beszélt Kosztolányival. Csak a posztumusz kiadású kötetek kapcsán fedezi fel – a nyelvészeti cikkekből összeálló kötet (melyet Kosztolányi maga is tervezett) igazi nemzeti ellenállás könyve lehetett a két háború között. És csak akkor? Ki mondhatja, hogy az Antoine Meillet-hez intézett nyílt levél, Kosztolányi szenvedélyes vitairata kultúránkról, nyelvünkről, irodalmunkról, annak helyéről Európában nem lehetett volna Illyés életének végén, az 1970-es–80-as években nemzeti szózat, s nem lehetne ma is, a 21. században – változatlan körülmények és visszahúzó erők között – írói, nemzeti állásfoglalás? A probléma csak az, hogy ki olvassa? Kosztolá-

¹³⁷Illyés *Kosztolányiról*. Riport Dér Endrével. Illyés Archívum. Interjú 8. p.

¹³⁸Interjú Dér Endrével, 14. p.

nyi is, mint Illyés a magyarság önbecsülését kívánta visszaszerezni esszéiben, kis cikkeiben, vitáiban a „magyar nyelv káprázatos kezelésével”. Számára a nyelv a lélektől elválaszthatatlan, a nemzet élő emlékezte, ugyanakkor az egész világot kifejező, gondolkodó rendszer. Minden nyelv egyenlő, egyik sem alábbvaló a másiknál, egymás nyelveinek megismerése tágítja ki horizontunkat, és még jobban elmélyíti az anyanyelv életmentő csodáját. ¹³⁹ Amikor Illyés mindezt megérzi és megérti Kosztolányiban, akkor tud igazából azonosulni vele. Bár nyelvszemlélete korántsem olyan romantikus, mint Kosztolányié, gondolkodásában a magyar nyelv ősi, népi tisztaságának védelme az identitástudat erősítését jelenti. Kosztolányinál a szavak élőlények, mint Victor Hugónál, Vörösmartyánál, Illyésnek „kézzelfogható hiteles szerszámok”, amelyekkel beszélgetni lehet: a „szómúzeum” életre kel az író segítségével.¹⁴⁰ Így a nyelvről való eszme-futtatásaikban, esszészzerű elemzéseikben sokszor a legmélyebb vallomásaikra lelhetünk. Kosztolányi, mint Illyés is, szereti a széljegyzeteket, a bonyolult olvasmányokhoz írt magyarázatokat – egy-egy megfigyelés, gondolat vagy álom – ebből lesz a naplójegyzet, a napló. „Az értő néha az ilyet tartja a legtöbbről”.¹⁴¹ Ezekből a rejtett üzenetekből derül ki, mennyit támadták őket! Kosztolányit is, Babitsot is, de „végül győzni fog a mű” – jelenti ki Illyés, akit ugyanennyit bántottak életében – s halála után. És miért? Kosztolányit éppen úgy, mint Illyést – jellemezte az elhűség. Világképük ugyanaz marad műveik teljességében az elsüllyedt Európáról és a háborúk közti Európáról, a XX. század zűrzavaráról szólva. Illyés hisz abban, hogy az értékek valahol előjönnek, előbb vagy utóbb. Egy ideig az etikai értékelés eltolódik az esztétikai értékelés irányába, majd az egész megfordul újra, mikor az értékválság elmélyül. De lehet a kettőt különválasztani? Hiszen az igazi szépség, a mű akkor érint meg bennünket igazán, ha nemcsak elkápráztat, de mélyen elgondolkodtat.

¹³⁹V. ö.: Szegedy-Maszák Mihály, *Kosztolányi nyelvszemlélete*, in: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, Anonymus, 1998. 259–270. p.

¹⁴⁰Illyés Gyula, *Szerszámok, a szavak* (1964) *Szómúzeum és a megijítása* (1964) 673. p. In: *Iránytűvel I.* 683. p. Szépirodalmi, Bp., 1975.

¹⁴¹Illyés bevezetése – Kosztolányi, *Ákombákom*, Nyugat.

Illyés még, mint Kosztolányi is, hisz az irodalom szerepében, mely meg tudja teremteni Európában a magyarság nyelvi szellemének humanista egységét, hogy visszaszerezhesse önbecsülését ennek a népnek. Meggyőződése, „hogy az utánunk jövő nemzedékek ezen fognak vizsgáztatni, meg tudnak-e ennek felelni: vagyis adnak-e megint valami tartalmat annak, hogy valaki a magyar nyelv közösségébe tartozik. Hogy magyarnak lenni nemcsak szólam...”¹⁴²

Utolsó üzenetei ugyanakkor pesszimistábbak – mind naplójegyzeteiben, mind nyilatkozataiban. Ahhoz az írói „jövőképhez” csatlakozik, ahová ő maga Kosztolányit is sorolta, Zrínyi, Kölcsey, Ady – kritikus-profétikus írói magatartásához. A nemzet élő lelkiismereteként megállapítja: a magyar gyenge nemzeti tudatú nép, elgyermektelenedés, elmagányosodás vár rá, fiatalokra, öregekre.¹⁴³

Talán a nyelvész-stiliszta, műfordító író, Aurélien Sauvageot¹⁴⁴ Illyést és Kosztolányit összekapcsoló gondolataival tudnánk feloldani a fenti önkritika keserűségét. Tudjuk, Antoine Meillet (Sauvageot nyelvész mestere) azt kívánta az egységes európai szellem érdekében, hogy a kis népek nyelvei eltűnjenek. Sauvageot leszögezi, Kosztolányinak volt igaza, mikor vitairatában szenvedélyesen támadta Meillet-t: „egy népnek joga van megőrizni egyéniségét, személyiségét, s ezt csak úgy tudja megtenni, ha megőrzi saját nyelvét.”¹⁴⁵ Kosztolányi éppúgy,

¹⁴²I. m. Interjú 21. p.

¹⁴³Illyés, *Kézfogások*. Válaszok Ördögh Csillának. 1982. febr. In: Illyés Archivum. Interjúk.

¹⁴⁴Sauvageot készítette az első rendkívül gazdag és az irodalmi nyelvben ma is nélkülözhetetlen francia–magyar és magyar–francia nagyszótárt (1932–1937) Klebelsberg kultuszminiszter támogatásával. E szótár újra kiadására sajnos csak most, 2006-ban került sor. Ezzel kapcsolatban mélyen felháborított a Magyar Televízió egyik kereskedelmi csatornáján elhangzott beszélgetés, amikor a riporter „gagy” szótárnak és nyelvvizsgára való felkészülésre alkalmatlannak tartotta Sauvageot szótárát, csak azért, mert nem található meg benne az „úrhajó” vagy a „számítógép” kifejezés. Első megjelenését is tévesen, 1920-ra datálta. Nem éppen művelt, nyelvtörő magatartásra utaló mondatok!

¹⁴⁵*A Puszták népe Párizsban*, Fodor Ilona riportja Sauvageot-val, Budapest, 1974. szept. 13. Elhangzott 1984. máj. 5. In: *Illyés archivum*. Interjúk.

mint Illyés, csiszolta ezt a nyelvet, hiszen a nyelv egyenlő a nemzettel. Álláspontjuk európai és nemzeti. Ennek tudatában akartak rendet teremteni ebben a felfordult világban – a szellem, az anyanyelv, a nemzeti identitás elismerésének rendjét, amely az ember humanitását jelenti. Háborúk közt, háborúk után, zsarnokságtól szenvedve, de szabad lélekkel, a halált is legyőzve.

„Meghalt

S te megmaradtál.

Különbnek lenni tenmagadnál”. (Illyés)

Hivatástudatukról az 1970-es évek közepétől nyilatkoznak legőszintebben. Illyés főleg az 1975–76-os *Naplójegyzeteiben*, Sauvageot pedig egyrészt Bajomi Lázár Endréhez írt leveleiben, valamint egy eddig ismeretlen esszéjében: *500 éves a magyar könyv* címmel, mely saját gépírásával, javításaival és aláírásával a Petőfi Irodalmi Múzeum irattárában található.¹⁴⁶ Lényegében ez az esszé az alapja a később megírandó *Souvenirs de ma vie hongroise*-nek, melyet francia olvasóknak szán. „Tervezek egy teljesebb művet a magyar kultúráról a francia közönség számára. Egy olyan tényanyagot kell a nyilvánosság elé kell tárni, mely felébreszti az érdeklődést, és hírül adja, hogy létezik egy olyan civilizáció, melynek nyelve nem tartozik az indoeurópai közösséghez, és eredeti szint hozhat az európai kultúrák egyhangúságába...”¹⁴⁷ „Hogy válaszoljak Ady kiáltására:

Szeretném magam megmutatni,

Hogy látva lássanak,

Hogy látva lássanak.”¹⁴⁸ – írja Dobossy Lászlónak 1975. jan. 11-én.

De ugyanerről szól az 1974. szept. 13-án Fodor Ilonával folytatott rádióbeszélgetésben, melyet csak 1984. máj. 5-én (tehát 10 évvel ké-

¹⁴⁶Sauvageot, *Le livre hongrois a cinq cent ans*, 1979. fonds fragment. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Budapest, V. 4545.

¹⁴⁷Sauvageot levele Dobossy Lászlónak, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, jelzet: V. 4545/49/2.

¹⁴⁸Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, jelzet: V. 4545/49/2.

sőbb, Illyés halála után) adnak adásba.¹⁴⁹ *A Puszták népe Párizsban* című riportot 1974-ben a magyar politikai cenzúra még nem találta publikusnak.

Sem Sauvageot, sem Illyés nem volt politikus vagy történész, mégis hihetetlen racionalitással veszik észre az összefüggéseket, a tanulságokat, s az író, az irodalmár elkötelezettségét hangsúlyozzák. S amit legjobban gyűlölnék: a felelőtlen középszerűség az írói magatartásban. Mindketten baloldaliként indulnak, de sohasem kommunistaként, vagy inkább ellenállók, a nép pártján állók, a szegényeket, az igazságtalanul elnyomottakat támogatnák s hisznek a szociális eszmékben. Mindez a két világháború között – vagy után nem is olyan meglepő. Sauvageot többször említi baloldaliságát sőt szabadkőműves-tagságát is, Illyés pedig soha nem titkolja, hová tartozónak érzi magát. De mindez nem zárja ki, hogy a történelmi tanulságoknak és az élettapasztalatoknak köszönhetően ne ábránduljanak ki a szocializmusból és ne gyűlöljék még jobban a butaságot, az erőszakot, a zsarnokságot és a nemzetek eltiprását. „L'écritain est témoin de son présent et de son passé, ce qu'ils ont vécu et ont compris, appliquées à leurs oeuvres.” Illyés írja 1942-ben: „Naplót írok – s valójában életem eseményei érdekelnek a legkevésbé. Legfeljebb kapcsolódásuk foglalkoztat néha, illetve mosolyogtat meg. Az, amit én keverek ki belőlük.”¹⁵⁰ Az összes mű tehát maga az élet, „...már-már regény az életről, még az olyan írók esetében is, akiknek nehezükre esik, hogy épp legrejtettebb érzéseikről nyújtsanak szinte vállalatási adatot. Ennek a regénynek a magva és fedezete az a merőben művészi teljesítmény, amelynek már lehet „sorsa az

¹⁴⁹*A Puszták népe Párizsban*. Vallomások a *Puszták népéről* és Illyés Gyuláról: Aurélien Sauvageot, Eugène Guillevic, André Frénaud, Georges-Emmanuel Clancier, Jean Rousselot francia írókkal beszélget: Fodor Ilona 1974. szept. 13-án. Fodor Ilona irodalomtörténész, Marosvásárhelyen született 1918. szept. 20-án.

(A rádióriport 32 oldalas szövege megtekinthető az MTA Illyés Archívumban. Köszönet érte Stauder Mária archívumvezetőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta az anyagot.)

¹⁵⁰Idézi Bodnár György, *Az epika poétikai lehetősége Illyés Gyula prózai műveiben*. Irodalomtörténet, 2002. 26. p.

alkotó személye nélkül is. Ezt akartam nyújtani.” A napló tehát egy új műfajban, a regény, az önéletrajz és a szociográfia teljességében mondja el az igazságot.¹⁵¹

Sauvageot is igaz embernek tartja Illyést, mint erről Fodor Ilonának írt levelében szól: „Nagyon művelt ember, jólétesült és olyan – sajnos ez ritka a magyar íróknál – valóság és arányérzékkel rendelkezik, amely lehetővé teszi, hogy a legnagyobb biztonsággal ítélje meg a dolgokat. Mindenki másnál jobban értette a magyar fejlődés problémáit, az embereket és a nyugati-keleti kapcsolatokat.”¹⁵² És mindketten jobban értették Magyarországon, de Franciaországban is a fény mellett az árnyékot, a kiváltságosok mellett a „puszták népét”. A *Puszták népének* francia fordításához Sauvageot írt előszót, az első fordítás 1943-ban jelent meg, a Gallimard kiadónál.¹⁵³

Sauvageot így vall erről: „Illyés művei közül a *Puszták népét* értékelem a legtöbbre. Egyébként a francia kiadáshoz, mely a német megszállás alatt jelent meg, én írtam az előszót, de a könyvet nem fordíthattam én magam, mert ebben az időben a Vichy-kormány összes állásomtól megfosztott, s csak egy pillanatra engedték, hogy saját nevemen publikáljak valamit...”¹⁵⁴ A fordításról nincs jó véleménye a szigorú kritikus Sauvageot-nak, de Illyés művét kivételesen értékes tanúvallomásnak érzi.

Bár Sauvageot is hangsúlyozza, hogy Illyéssel nem volt igazán szoros barátságban, mégis „azt hiszem, én vagyok a hozzá legközelebb álló francia azon egyszerű oknál fogva, hogy eredetiben olvastam műveit.”¹⁵⁵ A többiek, akik Illyést fordították, csak Gara László nyers fordítását olvasva ismerhették Illyést: Eugène Guillevic, André Frénaud, Jean Rousselot stb. És Illyés műveit olvasva, megőrzi, sőt önmagában

¹⁵¹I. m. Bodnár–Illyés.

¹⁵²Riport Sauvageot-val, 26. p., idézet Illyés 1972. okt.-ben írt leveléből Fodor Ilonának.

¹⁵³Jules Illyés, *Ceux des pusztas*. Récit traduit de hongrois par Paul-Eugène Régner, Paris, Gallimard, 1943.

¹⁵⁴I. m. Riport. 4. p.

¹⁵⁵I. m. 5. p.

érleli azokat a gondolatokat, melyeket író-társa ébreszt benne. Melyek a legalapvetőbb gondolatok?

1. *Az anyanyelv, a nyelv hatalma* – Illyés nyelvkaraktere az intellektuális tudás nyelve, a klasszikus műveltség és a szürrealizmus együttes jelenléte.

2. *Nemzettudat – magyarságtudat.*

„Vajon a francia gondolkodásmódot megismerve tudatosodott-e Illyésben oly fájdalmasan magyarsága? Vagy azoknak a magyar íróknak a hagyományai váltották ki belőle ezt a fájdalmas és tragikus tudatot, akik előtte jártak: Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi vagy Ady? Hogy Illyést a nemzet problémája állandóan kínozza, nem meglepő, mert senki sem nyúlhat úgy a magyar problémákhoz, hogy ezt elkerülje...” Mit is jelent magyarnak lenni? Teszi fel Sauvageot a kérdést. „Lassan fél évszázada osztozom a magyar nép minden örömében, reményében, gondja-bajában – teljes együttérzéssel, – de nem tudom körülhatárolni azt a magyar életet, amely megigézett, ma is igéz és igézi általam a hozzám közelállókat. Szeretném még hozzáfűzni, ebben a keresésben Illyés életműve adott számomra felbecsülhetetlen segítséget.”¹⁵⁶

3. *A népek jogai* – A népek fennmaradásához meg kell őrizniük egyéniségüket, személyiségüket, saját nyelvüket és kultúrájukat. Az Európai Unió – a nemzetek kultúrájának és nyelvének védőörizetével létezhet csak. A Kosztolányi-Meillet vitában – és most Sauvageot végre kimondja – Kosztolányinak volt igaza. Meillet, a Collège de France híres professzora az egységes európai szellem érdekében azt kívánta volna, hogy a kis népek nyelvei eltűnjenek. Tudjuk, Kosztolányi szenvedélyesen vitatta e felfogás jogosságát.¹⁵⁷ Sauvageot úgy érzi, a kérdés összefügg minden nép létével. Meillet egységes civilizációt akart. Úgy vélte, hogy az emberiségnek el kell jutnia arra a fokra, hogy csak egy nyelvet beszéljen, azért, hogy a lehető legvilágosabban fejezze ki

¹⁵⁶I. m. 27. p.

¹⁵⁷Désiré Kosztolányi, *Défense d'une langue nationale*, trad. László Gara, La Revue Mondiale, Paris, 15 janvier 1931.

Kosztolányi Dezső, *A magyar nyelv helye a földgolyón*, Nyugat, 1930. II. 81–92. p.
Antoine Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, 1918; 1928. Paris

eszméit. De ez elfogadhatatlan (és ezt Meilletnek meg is mondta). „Mert a nyelv egyenlő a nemzettel. Nyelvében él a nemzet. Ez az elv érvényes minden országra, minden népre. Nem tudom, mit gondolna Meillet, ha élne, de én azt látom, hogy maga Franciaország is éppen ilyen védekező helyzetbe szorult egy mindent elárasztó világnyelvvel, az angollal szemben. Most talán kezdjük megérteni Kosztolányit...” és Illyést, tehetjük hozzá.¹⁵⁸

4. *Magyar sors*, amiről Sauvageot annyit beszél Emlékirataiban. Sauvageot magyarul hangsúlyozza – „Ez tény, hogy a magyar sors mindig nagyon foglalkoztatott, foglalkoztat, sőt megrendített. Mindig, mikor magyar könyveket, verseket olvasok, akkor az a benyomásom, hogy valami nagyon érdekes és nagyon tragikus esemény előtt állok. A magyar nép tragikus nép abban a tekintetben, hogy nagy tragédiákat élt át, és azt remélem, hogy majd jobb időt ismer.”¹⁵⁹

5. Ugyanakkor, eljut megfogalmazásában *a költői ars poetica – a költői hírnév titkához*. Kosztolányit idézi: „az igazi költői dicsőség: a hit. Hinni valakiben, mint eszmében, érezni, hogy szükségünk van rá, mint regényalakra, melyet magunk alkotunk, álmodni felőle akkor is, ha művét nem ismerjük, nem is olvashatjuk, csak tudni, hogy van, hogy lennie kell, mert mindnyájan akarjuk...”¹⁶⁰

¹⁵⁸I. m. 30. p. „Meg kell védeni a mi francia nyelvünket, ...Alkalmazni, tökéletesíteni kell, hogy fennmaradhasson a francia nemzet és a francia civilizáció.” Erős várunk a nyelv – mondta Luther.

¹⁵⁹I. m. 31.

¹⁶⁰I. m. 32.

A Tragédia üzenete a franciáknak (1896–1939)¹⁶¹

(2004)

Az ember tragédiája francia fordításainak időpontjai érdekes ritmusban követik egymást: 1863 (Ludovic Rigoudaud) – sajnos a kézirat meglétére azóta sincs bizonyítékunk; 1896 (Charles de Bigault de Casanove) – az első megjelent munka; 1931 (Guillaume Vautier) – a legizgalmasabb év – a két világháború közötti magyar–francia kapcsolatok „felmelegedésének” időpontja; 1960 (Roger Richard) – Sauvageot a háttérben; 1966 (Jean Rousselot adaptációja)¹⁶² – máig ez az utolsó fordítás. Két próbálkozásról talán azért nem érdemes szólnunk, mert az egyik, a magyar Varga Bálint¹⁶³ kivonatos, gyenge műve csak Budapesten 1881-ben jelent meg a *Gazette de Hongrie*-ban; a másik, az 1937-es Walleshausen Zsigmond festőművész és író, valamint Fernand Pig-natel bábszínházi rövidített adaptációja – különösebb visszhangra nem lelt.

A fordítások tehát mintegy 30 éves intervallumban következnek, kivéve Rousselot-ét. Miután a 60-as évekbeliekkel már részletesebben foglalkoztam,¹⁶⁴ érdekesebbnek találtam az első két munka még ke-

¹⁶¹Szegedtől Szegedig, Antológia, 2004. 293–297. p. V. ö.: Madácsy Piroska, *Francia kritikai fellángolások a Tragédiáról*, in: X. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Budapest–Balassagyarmat, 2004.

¹⁶²Radó György, *Az ember tragédiája franciaországi pályafutása* (Nagyvilág, 1967/1.)

¹⁶³Varga Bálint (1856–1943) gimnáziumi tanár, fordító. Boileau, La Fontaine műveit fordította magyarra. Birkás Géza szerint valószínűleg a szerkesztőnek, Amadée Saissynek a fordításkísérletéről is szó van. In: Birkás Géza, *Guillaume Vautier (1866–1937)*, Irodalomtörténet, 1938/3–4. 73. p.

¹⁶⁴Lásd bővebben: *Sauvageot és Madách. Francia szellem a Nyugat körül – L'esprit français autour de la revue Nyugat (1925–1935)*. Tanulmányok a magyar–francia irodalmi és kulturális kapcsolatok köréből magyar és francia nyelven. Lettres Hongroises, Paris – Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998. (397 p.)

vésbé érintett visszhangjának, háttérének vizsgálatát – tehát a századfordulós és a két világháború közti időszakot. A „fellobbanó”, de már hamvában holt lelkes interpretációk, fordítások és kritikai megszólalások nagyon emlékeztetnek bennünket a francia mentalitás egyik általunk is tapasztalt sajátosságára: a hirtelen lelkesedés, majd azután – a közöny és felejtés.

A magyar–francia barátság „aranykorának” nevezett 19. századvég viszonylagosan nyugodt és harmonikus irodalmi kapcsolatokat jelentett. Magyar írók és művészek utaztak Párizsba, hogy felfedezzék a fény városát, az „emberiség fáklóját” (Kosztolányi), a francia szellemet, és hírül vigyék: létezik magyar kultúra is. Kont Ignác az 1880-as évektől 1912-ben bekövetkező haláláig a Sorbonne-on ad elő, a magyar irodalom remekműveit ismerteti – tőle hall valószínűleg először Madáchról Charles de Bigault de Casanove, ez az izgalmas nevű francia, aki úgy hódította meg a nyelveket, mint híres névrokona a nőket. A történelem szakos gimnáziumi tanár tud svédül és norvégul, de magyarul is, és fordítja Ibsent, Strindberget, vagy Katona Józsefet. Madách *Tragédiájának* 1896-os francia nyelvű áttétele igazi nagy bravúr lehetett. A legrangosabb francia irodalmi folyóiratban, a *Mercure de France*-ban jelent meg, mely csak válogatott írásokat közölt. Nem tudjuk, hogy a fordítót miféle szándék, érdek vezette¹⁶⁵ ...talán ízlés és lelkirokonosság, a századvég ellentmondásosságának tragikus élményazonossága; a bizonytalanságérzés – a „hogyan tovább” – és „merre visz az út” kérdésseltevések párhuzamossága. Mindenesetre – a fordításhoz nagy bátorság kellett. Madácsy László Bigault de Casanove-ról írt tanulmányában jelzi, hogy a mű megjelenését csak 3 francia nyelvű ismertetés követi. (Ebből kettő Kont Ignáctól).

Kerestem e francia kritikákat. Először a régi *Bibliothèque Nationale*-ban próbálkoztam. Ám az azóta archívummá és levéltárrá alakult csodálatos könyvtárban – nyoma sincs Madách-nak. Nemhogy a rá vonatkozó adatoknak. A következő utam a *Sorbonne*-ra vezetett, ahol a Központi Könyvtárban fellapoztam a *Mercure de France* eredeti pél-

¹⁶⁵Madácsy László, *Az ember tragédiájának első francia nyelvű fordítása és fogadtatása*, Acta Romanica et Germanica, 1967. Tomus I. 45–53. p.

dányait, hogy felleljem a fentebb említett tanulmányokat. Senki sem érinti meg e köteteket mostanában, már porladnak lapjaik.

Charles de Bigault de Casanove vallomása megkapóan őszinte az 1896-os évfolyamban, mely folytatásokban közli a *Tragédiát*.¹⁶⁶ A magyar kutató meghatottan forgatja a patinás, klasszikus értékeket közreadó folyóiratot – ez még mindig és nagyon hosszan a *La Tragédie de l'homme de Madách*.¹⁶⁷ Az 1896. jún. 4-én, Nantes-ban írt fordítói jegyzetek a történész szemszögéből is íródtak. *Az ember tragédiája* – a magyarság tragédiájából születik. Egy rövid Madách portré, hibásan írt magyar nevekkkel – Nógrád helyett „Néograd”, Pest helyett „Pesth”. Lantvirágok helyett „Lantvirarok”, Nógrádi képcsarnok helyett „Négrádi képcsarnok” stb. Madách élete, akár egy romantikus regény. Casanove-ot nemcsak Madách tragikus sorsa érinti mélyen, hanem a *Tragédia* egyetemes üzenete is: felfogja, Madách műve nemcsak a magyar irodalomban egyedülálló, hanem valószínűleg a világirodalomban is. Szenvedélyesen hangsúlyozza: soha az emberi nem örökös szenvedése nem talált visszhangra lélekbemarkolóbban. Dicsérendő, hogy Casanove megjegyzi, bár a németek a *Faust*hoz hasonlították, ő inkább Byron *Manfréd*ját emelné a *Tragédia* mellé.

A fordító véleményéhez szorosan kapcsolódik Louis Dumur (1863-1933)¹⁶⁸ – svájci francia író – előszava-kritikája, melyet szintén a *Mercur de France* közölt.¹⁶⁹ Befogadásesztétikai problémákat boncolgat: alkalmas-e még korunk arra, hogy filozófiai költeményeket izlelgessen? „*Az ember tragédiája* külföldről jött, és egy nagyszerű romantikából származik, ...”¹⁷⁰ De a romantika a francia olvasó számára

¹⁶⁶Mercur de France, Tome XIX. 1896. Notice par Charles de Bigault de Casanove, 13–16. p.

¹⁶⁷Emerich Madách, *La Tragédie de l'homme*, Traduction de Charles de Bigault de Casanove, Mercur de France, 1896. Tome XIX. 13–405.; 294–336.; 440. p.; Tome XX. 80–89. p.

¹⁶⁸Regény- és drámaíró, a *Mercur de France* munkatársa 3 évtizeden keresztül.

¹⁶⁹*Théâtre*. Emeric Madách, *La Tragédie de l'Homme traduite de Ch. de Bigault de Casanove*. Tome 21. 1897, 201–203. p.

¹⁷⁰I. m. Madácsy L., 49. p.

már nem vonzó, s bár időszerű nemzeti remekműről van szó, a távolság áthidalhatatlan a francia befogadó és a magyar mű között. Az üzenet még nem megfeythető. Sajnos a fordítás is akadályt jelent.

Vagy mégsem? A *Mercur de France* számain, világirodalmi közléseit a francia értelmiség széles köreiben olvasták. Ha nem is reagáltak többen erre a prózában és meglehetősen száraz stílusban fordított műre, ha nem is vált Madách közismertté a nagyközönség számára, kuriózumként – hathatott, és felébreszthette az érdeklődést másokban is. A következő fordítás, Guillaume Vautier-é, már a 90-es évekre elkészült, de megjelenésére csak 1931-ben kerülhetett sor. Vautier 12 éves korától Magyarországon élt, Pesten érettségizett, a pesti francia konzulátuson dolgozott, majd Amerikában és Oroszországban. Könyvet írt a magyar gazdasági életéről, s magyar műveket tolmácsolta franciául. Barátja a Párizsban tartózkodó Justh Zsigmondnak, aki a *Tragédia* fordítására ösztönzi, és már egy franciaországi színházi bemutatóról álmodoznak, amikor Justh fiatalon, 1896-ban meghal. Birkás Géza szerint Justh Vautier fordítását több francia barátjának megmutatta, naplójában említést is tesz erről.¹⁷¹

Guillaume Vautier (1866–1937)

[...] Vautier 1866. január hatodikán született Párizsban. Szüleit korán elvesztette s 12 éves korában Magyarországra került, mint Révay Simon báró hasonló nevű fiának játszó- és tanuló társa. Gyermekkorában egy részét tehát hazánkban töltötte a Révay-családnál, melynek Felső-Magyarországon két kastélya és hatalmas birtokai voltak, s amellyel kapcsolatait egész életén át megőrizte. E környezetben természetesen tökéletesen megtanult magyarul, ami lehetővé tette számára, hogy 1882-

¹⁷¹Birkás Géza, *Az ember tragédiája és a franciák*, Az irodalomtörténet füzetei, Budapest, 1942. 9. p. Érdemes Birkás Géza Vautier-ről szóló megemlékezését majdnem teljes egészében közölnünk, hiszen olyan keveset tudunk e Madách-fordítóról, Vautier-ről: Birkás, Irodalomtörténet, Bp. 1938. 71–73. p.

ben a budapesti Kereskedelmi Akadémiára beiratkozzék, ahol három év múlva érettségét tett. Tanulmányai befejezése után visszatért Franciaországba és a francia állam szolgálatába lépett. Élete jelentékeny részét mint konzuli tisztviselő külföldön, főképp Oroszországban töltötte. Pályáját 1888-ban a bécsi francia konzulátusnál kezdte meg, onnan Budapestre került, minthogy a francia kormány az ottani francia konzulátushoz nevezte ki attasénak. E minőségben ismét több évet töltött Magyarországon, hol hosszabb-rövidebb ideig azután is több ízben tartózkodott. Budapestről mint helyettes konzul Krisztiániába, majd Moszkvába és Szentpétervárra helyeztetett át, azután mint konzul Odesszában és végül Lembergben működött. 1925-ben vonult nyugalomba, és életének utolsó tizenkét évét Saint-Germainben töltötte. A francia Becsületrend lovagja volt és számos külföldi kitüntetés birtokosa. Hosszú és fájdalmas betegség után 1937. szeptember 28-án halt meg. „*C'était un homme actif – írja róla egyik barátja –, tout dévoué à ses fonctions ... un ami sûr, dans toute l'acception du terme, et qui a laissé après sa mort les plus profonds et les plus sincères regrets.*”

Vautiernak gyermek- és ifjúkorában hazánkban töltött évei maradandó benyomásokat hagytak hátra lelkében. Ezek hatása alatt sohasem szűnt meg Magyarország és a magyar irodalom iránt érdeklődni. „*Il aimait la Hongrie comme une seconde patrie et mettait une véritable passion à traduire les écrivains de vos grands écrivains*” – jegyzi meg a fent idézett levél írója. Habár évtizedeken át Magyarországtól távol élt, és különösen Oroszországban igen kevés alkalma volt magyarokkal találkozni, nem felejtette el nyelvünket sem, és azt még öregkorában is meglepően jó kiejtéssel és folyékonyan beszélte.

Budapesten töltött évei alatt mint francia konzulátusi attasé írta meg *La Hongrie économique* című könyvét (megjelent 1893-ban, Párizsban, a Berger Levrault és Társa-cég kiadásában, 498 lapnyi terjedelemben). Ez nagy szorgalommal összegyűjtött adatok alapján készült, alapos munka, mely mind Franciaországban, mind nálunk kedvező fogadtatásra talált. Művét a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásban részesítette, a párizsi Académie des Sciences Morales Politiques-ban pedig bemutatásra került. Megjelenése évében többek közt a *Budapesti Szemle* közölt róla terjedelmes és elismerő bírálatot.

E munkája célját Vautier egy hozzám intézett levelében így határozta meg: „*je me suis efforcé de retracer... la magnifique évolution accomplie par votre patrie à partir de 1867 et qui lui valut, vers les années 1890, une ère de progrès et de prospérité sans pareille*”. Kitűzött célját meg is valósította, könyve valóban a legkomolyabb és legtárgyilagosabb francia munkák egyike, amelyek a világháborút megelőző korszakban hazánkról megjelentek.

Vautier a magyar irodalom iránt tanúsított érdeklődésének felkeltésében nagy része volt Justh Zsigmondnak, akivel Révayék házában ismerkedett meg és barátkozott össze. E barátságnak, valamint Justh egyéniségének és nagyszabású kulturális programjának jellemzésére talán nem lesz érdektelen Vautiernak egyik, hozzám intézett leveléből idézni a következőket:

„*Justh n'était pas exclusivement un homme de lettres. S'il avait abordé l'étude de diverses couches sociales, c'était dans un but d'ordre plus général. A l'époque où la Hongrie allait de réforme en réforme, de progrès en progrès, son ambition le portait à agir sur l'esprit même de la société hongroise. Et il s'était déjà utilement affirmé dans ce domaine, notamment par la création du «Műbarátok Egylete» qui visait à établir des liens entre les classes dirigeantes et les artistes et écrivains. Parmi les moyens qu'il comptait employer pour travailler au bien de sa patrie figurait en bonne place le rapprochement entre les classes cultivées de la Hongrie et de la France. Étant donnée la situation exceptionnellement favorable dont il jouissait dans l'un et l'autre pays, j'ai toujours cru et je reste convaincu qu'il eût obtenu sur ce terrain des résultats appréciables.*

Le sort ne l'a pas voulu. Les meilleurs et les plus doués de ses adeptes – Louis Széchenyi, Géza Batthyány, les deux frères Keglovich – sont morts prématurément. Personne après lui n'a relevé le flambeau.

Pour la Hongrie, comme pour l'amitié franco-hongroise, la perte de Justh a été irréparable.

Quant à moi, qui ai pleuré en lui le meilleur des amis, je suis heureux de l'occasion qui m'est offerte – ce sera sans doute la dernière – d'apporter à sa mémoire le témoignage ému de ma vive et sincère amitié.”

Justh hatása alatt kezdett Vautier a magyar irodalommal foglalkozni és az ő biztatására érlelődött meg benne az az elhatározás, hogy honfitársait a magyar irodalom kiválóbb termékeivel megismertesse. Fordítói tevékenységét lényegesen megkönnyítette magyar nyelvtudása; ez lehetővé tette számára a műveknek eredetiben való olvasását és nem volt szüksége német fordítások igénybevételére.

Első ilyen kísérlete Justh *A Puszta Könyve* című munkájának fordítása volt, mely *Le Livre de la Poust*a címmel 1892-ben jelent meg Párizsban, Ollendorf kiadónál. Ez egyike ama kevés számú magyar könyveknek, amelyek valóban eljutottak francia olvasók kezébe, amennyiben élénk visszhangot keltett az előkelő francia társaságokban és némely irodalmi körökben s olyan olvasók és kritikusok, mint Huysmans, Coppée, Sully-Prudhomme, Taine és Faguet nyilatkoztak róla nagy elismeréssel.

Ugyancsak Justh biztatására fordította le Vautier Madách *Ember Tragédiáját* is. [...]

Vautier Madách-fordítása több mint három évtizedes munka gyümölcse. Már 1888-ban kész volt, a következő évtizedekben Vautier újra meg újra elővette, állandóan csiszolta és tökéletesítette s végleges, nyomtatott formájában jóval értékesebb, mint a két előbbi fordítás.

Justhon és Madáchon kívül Vautier Petőfitől és Adytól fordított le mintegy száz-száz költeményt. Hivatali pályájának gondjai közt és később, nyugdíjas éveiben e két nagy magyar költő verseinek franciául való tolmácsolása volt kedvenc időtöltése s a magyarsággal való kapcsolatainak fenntartója. Adyra egy magyar ismerőse, dr. Papp Etele hívta fel figyelmét. Ady költészete és nyelve kezdetben idegenszerűnek tűnt fel előtte; azonban, ha helyenként fenn is akadt egy-egy szón vagy olyan kifejezésen, mint: „fusson, akinek nincs bora”, csakhamar meglepő megértést és érdeklődést tanúsított Ady Endre iránt és élete éveiben sokat foglalkozott vele. Petőfi- és Ady-fordításai túlnyomó része kiadatlan maradt, csak egy részük jelent meg a *Revue de Hongrie-ban* és a Hankiss–Molnos–Müller-féle antológiában.

Élete vége felé kifejezett kívánsága szerint fordításának kéziratait a pécsi Egyetemi Könyvtár fogja őrizni. [...] (Birkás Géza)

A Madách-fordítás tehát sokáig, mintegy 30 évig pihen kéziratban. Az ok egyszerű. Az új évszázad, az ifjú és rakoncátlan XX. század a modern műveket kedveli, és azokat, melyek üzleti sikert is hoznak. Ugyan ki kíváncsi Franciaországban egy nem aktuális műfajra – a filozófikus-drámai költeményre, különösen egy ismeretlen magyar író romantikus üzenetére? Ahhoz, hogy a korszellem átalakuljon, érettebbé váljon, sajnos az első világháború sokkoló hatása kell. És Trianon után még hosszú évek, hogy a magyar–francia szellemi kapcsolatok némileg konszolidálódjanak. A 30-as évek kezdete alkalmas lesz erre, 1931-ben megjelenik Párizsban és Budapesten a Vautier fordítás, egy időben a Picart-kiadónál és a *Librairie Française*-nél.¹⁷² Mindez köszönhető Joseph Louis Fótinak, azaz Fóti Lajosnak, a pesti Librairie Française igazgatójának, aki magyar novellák és Ady-versek francia nyelvű megjelentetése után most Madách-csal próbálkozik. Íme valaki a magyar–francia irodalmi kapcsolatok fellendítéséért elkötelezett magyarok közül. De ebben az évben tér haza Budapestről Párizsba Sauvageot is, aki a másik oldalról, a franciák részéről szintén mindent elkövet a magyar irodalom franciaországi megismertetéséért. És sorolhatnánk még a sűrűsödő jelzéseket: Kosztolányi Meillet-vel folytatott vitája a magyar nyelvről 1930–31-ben zajlik; ugyanakkor Kosztolányi 1930-ban lesz a PEN Klub elnöke és a francia írókkal való levelek sorjázása 1930–32 közé tehető. Bizonyos magyar–francia újságok kiadására is ekkor sor kerül (*Revue des Études Hongroises*, Paris, 1928–1935; *Nouvelle Revue de Hongrie*, Bp. 1932–1943) stb.¹⁷³

Hogy mennyire benne van a franciául is jól tudó Kosztolányi a „fősdorban”, azt a Vautier fordításról frissiben megjelent pesti kritikája is bizonyítja.¹⁷⁴ Elragadtatással ír erről a különös gonddal készült munkáról, melyben nincs egyetlen félreértés vagy elírás. A művészi for-

¹⁷²Emeric Madách, *La Tragédie de l'homme*. Poème dramatique hongrois. Traduction de Guillaume Vautier, Préface de J. Louis Fóti. Bp. 1931. 252. p. Idem. Paris, 1931. Librairie Française.

¹⁷³L. részletesebben: M. P., *Kosztolányi francia kapcsolataihoz*, in: i. m. *Francia szellem*, 245–262. p.

¹⁷⁴Kosztolányi Dezső, *Madách franciául...* i. m.

dításnak sikerült megszólaltatnia Madách szellemét, sőt még új szépeket is felfedezhetünk általa... Fóti Lajos is ezt hangsúlyozza a fordítás előszavában,¹⁷⁵ miközben az *Isteni Színjáték*, az *Elveszett paradicsom*, a *Faust* és a *Századok Legendája* sorába emeli a *Tragédiát* –, amelyek az emberi sors misztériumát és az élet értelmét kutatják és nemcsak egy kornak vagy egy népnek szóltak – szólnak, de egyetemes üzenetet hordoznak. Szerinte Madách költeménye a legigazabb módon emberi. Az előszóban bemutatott történelmi háttér most mélyebben átélt, megrázóbb, a Madách-pályakép hitelesebb, sőt sor kerül a *Tragédia* elemzésére is, a Madách sugallta emberi sorsot irányító 3 factorból kiindulva: Isten, a boldogság, az erő és a tudomány forrása; az ember maga; és Lucifer, a tagadás örök szelleme. Fóti konklúziója – a küzdelem nem hiábavaló: a változás fejlődést eredményez, bár generációról generációra, századról századra kezdődik minden újra: ez a sorsunk. A fejlődés ritmusa sodor bennünket előre, hogy aztán, visszahullva, újra próbálkozzunk. Az új fordítás¹⁷⁶ Madách lelkét idézi, nemcsak gondolatilag, de nyelvileg is: ritmusa, hangulata, hangzása... Fóti reméli, a francia közönség jól fogadja e művet. Így is történik – látszólag.

AVANT – PROPOS

La Tragédie de l'Homme, de Madách, est l'une des œuvres maîtresses de la littérature hongroise. Par la profondeur de ses idées, l'élévation de ses sentiments, la beauté de ses images, elle s'apparente aux conceptions les plus sublimes de la pensée, celles qui s'efforcent de pénétrer le sens de la vie, le mystère des destinées humaines, la Divine Comédie, le Paradis Perdu, Faust, la Légende des Siècles. Le propre de œuvres, c'est de n'être pas seulement l'expression d'une époque, le reflet des sentiments et des passions d'un peuple ou d'un

¹⁷⁵I. m. Louis Joseph Fóti, *Préface*, Budapest, 1931.

¹⁷⁶(Az előző 1896-os fordítás a magyar Millennium tiszteletére készült, de ma már – kivéve a könyvtári kutatóműhelyeket – fellelhetetlen. A kiadás díszes zöld vászon kötésű, a magyar irodalom fő műveiből készült sorozat 3. kötete, dedikált Madách-portréval.)

individu, c'est d'être de tous les temps, d'avoir un caractère universel, comme la vie elle-même.

Tel nous apparaît le poème de Madách, l'une des plus émouvantes parmi les créations de l'esprit, celle qui est peut-être la plus véritablement et la plus parfaitement humaine. C'est que la source d'où a jailli cette œuvre est la souffrance, la souffrance qui ronge l'âme et le corps, mais qui nous révèle le sens de la vie et qui seule est capable de nous réconcilier avec les lois du destin. Par là, la Tragédie de l'Homme se rattache à l'époque et au pays qui l'ont vu naître, au poète qui l'a conçue.

La Hongrie traversait alors la période la plus sombre de son histoire. Pendant un quart de siècle, on avait assisté à une magnifique éclosion du génie magyar. A la voix du grand patriote comte Etienne Széchenyi, le peuple hongrois avait en quelque sorte ouvert les yeux aux idées modernes; en peu de temps, des résultats prodigieux avaient été obtenus, tant au point de vue économique qu'au point de vue intellectuel; alors fut fondée l'Académie des Sciences ainsi que nombre d'institutions destinées à élever le niveau du pays dans toutes les branches de la civilisation. L'ère du romantisme, si conforme au tempérament magyar, fut marquée par l'apparition de toute une pléiade de poètes (Vörösmarty, Tompa, Arany), de romanciers (baron Eötvös, Maurice Jókai) et d'orateurs qui élevèrent la langue nationale, jusqu'à alors dédaignée des hautes classes, au rang d'une langue littéraire.

Lorsque, au printemps de 1848, un vent de liberté souffla sur l'Europe, le peuple hongrois, électrisé par la poésie de Petöfi et l'éloquence de Louis Kossuth, jugea le moment venu de secouer le joug de l'absolutisme autrichien. Cette Révolution Hongroise – que nous appelons, nous, la lutte pour l'Indépendance – fut le plus grandiose soulèvement qu'une nation ait jamais tenté pour sa liberté, son indépendance et sa vie. L'histoire de ces deux années de lutte relate des faits qui égalent et surpassent les plus belles légendes de l'héroïsme patriotique. Pour combattre un Empire disposant d'une armée nombreuse et de toutes les ressources d'une grande Puissance, tout dut être improvisé. On fonda les cloches des villages pour fabriquer des canons, on enrôla des étudiants et des paysans qui n'étaient parfois armés que de faux;

mais, grâce à l'enthousiasme général et aux talents d'organisateur d'Arthur Görgey, commandant des troupes hongroises, celles-ci réussirent, au cours d'une admirable campagne d'hiver, à mettre en déroute l'armée autrichienne dans de nombreuses rencontres. Le 14 avril 1849, le Parlement hongrois, réuni à Debrecen, décréta la déchéance de la dynastie de Habsbourg et proclama l'indépendance de la Hongrie.

Alors, voyant son impuissance, l'Empereur d'Autriche implora le secours de l'étranger. Une armée de 200.000 russes envahit la Hongrie. La lutte devenait inégale. L'armée nationale était épuisée, le pays n'était pas organisé pour la résistance. Après quelques succès contre les troupes moscovites, Görgey, ayant conscience de son infériorité, déposa les armes. Le commandant en chef des forces ennemies rendit hommage à son courage et, dans la capitulation, une amnistie générale fut stipulée.

Mais le Gouvernement autrichien, qui n'avait pas su vaincre, se montra impitoyable pour la nation désarmée. Treize généraux hongrois furent exécutés à Arad, dont neuf pendus, comme des malfaiteurs. Le président du premier Conseil hongrois, comte Louis Batthyányi, fut fusillé. Le nombre des victimes et des martyrs de la liberté ne se compta plus. La Constitution du pays fut suspendue, les emplois publics furent donnés à des sujets autrichiens, la langue nationale fut persécutée, l'allemande introduite dans les administrations. Abattue, souillée, la Hongrie fut divisée en provinces et gouvernée comme une satrapie. Une tristesse infinie s'empara de tout le pays d'où la vie semblait s'être retirée.

Pendant les années que dura ce deuil universel qui atteignait toutes les classes, un drame poignant se déroula dans une petite localité du nord de la Hongrie, à Csesztve. Le seigneur de ce village, Emeric Madách, gémissait comme tous ses compatriotes sur l'injuste sort de son pays, vaincu non par la force, la valeur ou le mérite, mais par le nombre stupide. De santé délicate, il n'avait pas pu prendre une part active à la lutte armée contre l'oppression, mais il avait soutenu le mouvement dans toute la mesure de ses moyens. Deux de ses frères avaient péri sur les champs de bataille. Après la défaite, il donna asile à des proscrits. Dénoncé, il fut jeté en prison. Quand il en sortit, après

presque deux années de souffrances, il trouva son foyer vide. Sa femme, qui était d'une grande beauté et dont il était éperdument épris, l'avait déserté, abandonnant ses enfants. Le malheureux Madách s'effondra. Longtemps on craignit pour sa raison.

Heureusement, sa mère, une femme de grand cœur et d'une intelligence supérieure, avait recueilli ses enfants et lui prodigua les soins que réclamait son état. Peu à peu, il revint à la vie. D'esprit très cultivé, il avait toujours aimé la lecture. Dès sa jeunesse, il avait écrit des poésies lyriques dénotant un certain talent; plus tard, il avait publié dans de petites revues de sa province quelques nouvelles, des essais d'esthétique, des articles sur l'archéologie, une comédie satyrique et plusieurs drames en vers. Mais, absorbé par ses occupations de propriétaire foncier, puis par la vie de famille, participant aussi à la politique locale, il ne cherchait pas sa voie dans le domaine de la littérature.

Le malheur mûrit et développa ses dons naturels. Pendant son incarcération, il avait longuement médité sur la détresse de sa patrie et sur la vanité de l'effort humain. Son infortune personnelle lui fit sentir cruellement la fragilité du bonheur terrestre. Revenu à lui-même, il se plongea dans l'étude d'ouvrages historiques et philosophiques. Et ainsi naquit en lui l'idée de rechercher les causes qui déterminent la marche de l'humanité et d'exposer, dans une œuvre poétique, les phases de la lutte que l'homme doit soutenir pour fixer son destin.

Commencée en 1857, La Tragédie de l'Homme parut en 1861. C'est une série poignante de tableaux où Madách nous montre dans toutes ses péripéties comment se déroule le sort humain depuis la création à travers les âges, ouvrant même l'aspect de l'avenir. Selon lui, le sort humain dépend de trois facteurs: Dieu, source de félicité, de force et de science; l'Homme lui-même, et Lucifer, l'esprit éternel de la négation. Ce sort dépend de la résistance que l'Homme oppose aux suggestions de Lucifer, sous la protection de la Providence divine.

Au Paradis, l'Homme, au lieu d'accepter le Bonheur, les conditions données de la Vie, prête l'oreille aux flatteries de Lucifer. Il veut acquiescer le savoir et goûter au fruit de l'Arbre de la Science. Par lui, il arrête son destin. Désormais, c'est la science, la connaissance qui le

pousse à agir. Chassé du Paradis, il sera condamné à refaire son bonheur. Mais ce bonheur, il ne le retrouvera plus.

L'Homme veut le Bien. Toute sa vie, même à son insu, est un effort continu vers la réalisation du bien. Mais le Bien réalisé ne lui donne pas le Bonheur.

Le bonheur humain est une conception imaginative, ce n'est pas une réalité. Le Bonheur, c'est l'Idéal, la solution des conditions de la Vie qui nous paraît la meilleure. Toute notre vie, parfois sans que nous en ayons conscience, nous poursuivons cet Idéal. L'aspect perceptible de la vie collective humaine c'est la lutte en commun d'une unité (peuple ou pays) en vue de la réalisation de l'Idéal, car l'Idéal seul peut nous rendre heureux, lui seul „agit” l'Humanité.

Les hommes qui proclament l'Idéal, qui nous indiquent la solution des conditions qui nous semble être la meilleure, ces hommes sont les Génies. Et l'unité de temps qui accuse une unité d'efforts de l'humanité vers la réalisation d'un Idéal, s'appelle une Epoque. Ces époques de la vie humaine, incessamment changeantes, sont créées par l'Idéal, c'est-à-dire par le Génie. Chaque époque est l'ensemble visible des efforts humains dans le temps, l'ensemble de toutes les phases de la lutte humaine pour la réalisation de l'Idéal et du Bonheur.

Or, cette lutte – pour l'Idéal – est vaine. L'Idéal nous promet le Bonheur. Il ne nous le donne pas. L'Idéal réalisé cause la désillusion. Le Génie qui avait prononcé les mots enchanteurs de l'Idéal et entraîné l'Humanité vers sa réalisation a déçu la foule. Celle-ci, désappointée, le délaisse. Le Génie tombe. C'est le triomphe de Lucifer.

Mais ce triomphe lui-même est éphémère. Certes, l'Idéal réalisé nous a déçus. Pourtant la lutte n'a pas été vaine. En effet, l'Idéal réalisé a modifié les conditions de la vie. De ces conditions nouvelles se dégage une nouvelle solution qui à son tour nous paraît supérieure à la précédente. Alors surgit un nouveau Génie qui proclame la nouvelle solution, le nouvel Idéal. Enivrée, la foule – tels les enfants courant après les feux-follets – se précipite vers sa réalisation. Aussitôt survient une nouvelle Epoque. Et ainsi de suite, de génération en génération, d'époque en époque. Telle est la destinée de la vie humaine. C'est le rythme du Progrès.

Le jour où l'Idéal satisferait l'Humanité, la vie humaine cesserait de changer, elle cesserait d'être Histoire, elle deviendrait, comme la vie animale ou végétale, une répétition continue. Tel est peut-être l'avenir qui nous attend. C'est celui qui inspire à Madách le plus d'horreur.

La vie circule dans le songe d'Adam. Réveillé de son cauchemar, il a conscience du secret de l'avenir qu'encourt l'humanité. Une idée suprême s'empare de lui. Il peut encore tout arrêter. Il se tient sur un roc. Il va se précipiter dans le vide. Mais Eve le retient. Elle lui chuchotte un doux secret à l'oreille: elle se sent mère. Alors, dans le sentiment du Bonheur, Adam comprend le sens de la vie, la Sagesse et la Bonté divines. Il se prosterne à terre. Il entend la voix du Seigneur qui prononce avec bienveillance: Homme, je te l'ai dit: lutte et aie confiance!

C'est le suprême devoir de l'Homme en présence de sa tragique destinée.

*

Dès sa parution, l'œuvre de Madách fut accueillie avec des transports d'enthousiasme. Bien qu'aucune allusion n'y fut faite à l'histoire de Hongrie – seul le nom de Jean Hunyadi, le champion de la Croix, figure dans une énumération – le peuple magyar, dont l'adversité n'a jamais détruit le courage et qui conserve toujours sa foi dans l'avenir, comprit l'enseignement qui lui était donné dans un langage sublime. L'auteur fut fêté et comblé d'honneurs. Il n'en jouit pas longtemps. Il mourut le 5 octobre 1864, à l'âge de quarante deux ans.

Mais il avait accompli brillamment la tâche à laquelle il était prédestiné. Son œuvre lui survit, non seulement dans les nombreuses éditions qui en ont été faites, depuis les plus humbles jusqu'aux plus luxueuses, mais dans l'esprit et surtout dans le cœur de ses compatriotes qui savent souvent par cœur presque tout son poème et en citent volontiers des passages dans la conversation. La Tragédie de l'Homme n'avait pas été écrite pour la scène; mais le Théâtre National de Budapest a monté avec une grande richesse de costumes et de décors l'adaptation qui en fut faite par Edouard Paulay l'un des meilleurs dramaturges hongrois. Depuis 1885, elle n'a pas cessé de figurer au

répertoire et chacune de ses représentations obtient d'autant plus de succès que les plus grands artistes du pays tiennent à honneur de l'interpréter, surtout le rôle si original de Lucifer qui réclame des dons de premier ordre. Les meilleurs peintres hongrois se sont inspirés de ce chef-d'œuvre aux scènes si nombreuses et si variées, notamment Michel Zichy dont les compositions destinées à l'illustrer comptent parmi les plus belles de ce brillant artiste. Des traductions en ont été faites dans presque toutes les langues, surtout en allemand qui en compte une demi-douzaine, dont plusieurs en vers. En 1896, à l'occasion de la célébration du millénaire de la fondation de l'Etat hongrois, il en a été publié une en français; mais, aujourd'hui introuvable, elle avait été faite à la hâte et se présentait comme exagérément littérale.

Nous sommes heureux d'en publier une nouvelle version française. Il ne nous appartient pas, comme étranger, de nous prononcer sur la valeur littéraire de ce travail. Mais nous pouvons et devons reconnaître que, grâce à sa connaissance parfaite de la langue magyare, M. Vautier s'est inspiré directement de l'esprit même de Madách. Non seulement il en rend fidèlement les idées, mais il en reproduit souvent le rythme, même le ton, parfois solennel, parfois enjoué, toujours profond. C'est une traduction honnête et consciencieuse.

Nous espérons que le public français lui fera bon accueil et que, par la puissance de diffusion de la belle langue de France, ce chef-d'œuvre de la pensée hongroise prendra la place qui lui revient dans la littérature universelle.

Budapest, le 1er mai 1931.

LOUIS JOSEPH FÓTI

E fordításnak talán nemcsak Magyarországon van sikere. A francia visszhang is figyelemreméltóbb, most Baldensperger¹⁷⁷ a méltató, a Sorbonne tanára. Az összehasonlító irodalomtörténet professzora felfi-

¹⁷⁷Fernand Baldensperger, *La Tragédie de l'Homme et les prévisions positivistes*. (Az ember tragédiája és a pozitívista belemagyarázások). *Revue des Études Hongroises, Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes* 1934. 225–228. p.

gyel e drámai költeményre, Paul Van Tieghemmel együtt. Mindketten az európai nemzeti irodalmak komparatiztikai elemzésén dolgoznak és ezúttal nem hagyják ki a középeurópai írókat-műveket sem. A

Revue de Littérature Comparée köteteit¹⁷⁸ Baldensperger szerkeszti, P. Hazard-al együtt; a másik fontos kritikai orgánomot, a *Revue Critique d'Histoire et de la Littérature*-t pedig Paul Van Tieghem, (Edmond Faral az igazgató). Mindkét lap célja azonos: a nemzetközi horizont tágítása, a nagy szellemi áramlatok és a nemzeti irodalmak kapcsolatainak bemutatása. Baldensperger Madáchról írt gondolatait Radó György is idézi Birkás Géza nyomán és a *Tragédiáról* írt legérdekesebb francia véleménynek tartja.¹⁷⁹ Baldensperger eleve elutasítja a *Tragédiára* ráerőszakolt Fausti mércét. Madách eredeti művét önmagában kell vizsgálni, és a mai befogadó szemszögéből megközelíteni. „Madách utolérte az «egészséges» nyugati pesszimistákat. Közel sem azokat, akik a tehetetlenséget sugallják az újrakezdés kényszere miatt, azokat sem, akik a visszavonulást készítik elő, látva az elérhető eredményeket, hanem a nyugati lelkiismeret (tudat) igazi megalkotóit, az «audax Japheti genuséi-t»,¹⁸⁰ amely nem tűnt el anélkül, hogy szikráit ne szórta volna el örököseiben...” Szó sincs itt a mindenkori értelemben vett pesszimizmusról vagy optimizmusról, melyet annyiszor ráfogtak szegény Madáchrá. Inkább Baldensperger felemelő gondolatairól és kérdésfeltevéseiről, hiszen Madách töprengéseit a művelt Nyugat egyetemes lelkiismeretéhez kapcsolja. Miért válnak újra és újra korrupttá, erkölcsileg züllötté a vezető osztályok? Miért, hogy minden ne-

¹⁷⁸Kosztolányi Dezső, *Madách franciául*. A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1931. IX. 20. 1934-ben számtalan cikk jelenik meg az európai gondolat jelenlétéről a szlovén, a lengyel vagy a magyar irodalomban: 1931 *Chroniques*. Quelques points de vue de civilisation générale pour les littératures de l'Europe centrale, F. B. 214–216. p. La litt. comp. au Congrès de Varsovie (Paul Van Tieghem). Traductions de polonais et du hongrois en français, 219. p. (Nem említik Madácht, csak Zilahy *Két fogoly* c. regényét, vagy Adyt) in *Revue de litt. comparée*, 1934. volume 14.

¹⁷⁹Birkás Géza, *Az ember tragédiája és a franciák*. Bp., 1942. Az irodalomtörténet füzetek 8.

¹⁸⁰Japhet merész nemzetsége. (Noé 3. fia – tőle származik Góg és Magóg.)

hezen megszerzett biztonságérzetünk már szét is foszlik, és az egyetértés hősi eszméi létrehozzák az összeférhetetlenséget és a gyűlöletet? Miért vallanak kudarcot a béke szavai? Miért készíti elő a hit a hitetlenséget, a tisztesség a nagyravágyást? Miért és főleg minek köszönhetően lehet félrevezetni a tömegeket, és hogyan válnak az igaz gondolatok halálossá és veszélyesen pusztítóvá? Miért? Miért? Madáchot tolmácsolva Baldensperger megfogalmazza a XX. és még inkább a XXI. század emberének gyötrő kérdéseit. Úgy találja, Madách méltó arra, hogy Franciaország általa ismerje meg a magyar irodalmat. Madách – a világirodalom részévé válik Baldensperger, a Sorbonne professzora szerint.

Baldensperger nemcsak beszél, cselekszik is, magyar előadókat hív meg a Sorbonne-ra. Hankiss János, a debreceni egyetem tanára és Molnos Lipót 1934 áprilisában előadást tartanak Madáchról, Baldensperger elnökletével. Az előadáson résztvesznek: Paul Van Tieghem és Sauvageot is. Baldensperger május 5-én interjút ad Gonda Jenőnek, az *Esti Kurír* párizsi tudósítójának Madách iránti érdeklődéséről.¹⁸¹ Íme – a szálak összefutnak és nem is akárhogyan. Valóságos ismeretterjesztő hadjárat folyik tehát a francia olvasók meghódítására, akik mégsem akarják felfedezni Madáchot és a *Tragédiát*.

Baldensperger mellett Marcel Brion irodalom-kritikus érvel Madách mellett. A *Marseille-Midi* közli Vautier fordításáról 1933-ban.¹⁸² Idézzük Brion lelkes üdvözlését, aki sajnálattal állapítja meg – mennyire nem tudnak e műről Franciaországban. „Kevés olyan műről tudok, amely a nagy emberi problémákat hasonló mélységgel kutatná, és amely ennyire aktuális és örök mondanivalót hordozna... Mégis, alig ismert Franciaországban. Remélhetőleg, az új fordítás nagy sikert arat majd...” A kritikus elemzi a mű keletkezésének hátterét, az objektív és szubjektív okokat, hogy megértsük a mű mély pesszimizmusának gyökereit. De minden reménytelenségben ott ragyog az Idea fénye, mely egyedül képes arra, hogy vezesse és megmentse az embert. A tanulság

¹⁸¹Gonda Jenő, *Filmre kellene vinni a Madách-dramát* – mondja a Sorbonne világhírű irodalomprofesszora. *Esti Kurír*, 1934. máj. 6. vasárnap.

¹⁸²Marseille-Midi, 25 oct. 1933.

sztoikus bölcsességét az angyalok kórusának utolsó üzenete fogalmazza meg számunkra: „Tégy bátran hát, és ne bánd.” A francia újságíró tehát nagyon magasra helyezi a rangsorban Madách művét!

Így a második világháború előtt, a fentebb említett kritikáknak, illetve Sauvageot-nak és Molnos Lipótnak köszönhetően több francia író elolvassa Madách művét – sőt, a *Comédie Française* igazgatósága állítólaga a bemutatót is vállalná egy újabb, modern francia nyelvű, a francia közönség elvárásainak megfelelő fordítás esetén. A befogadás-értelmezés-megértés folyamatáról tanúskodik egy Birkás Géának írt levélből előkerülő francia nyelvű kézirat is, François Sauton nyilatkozata, amely a *Tragédia* felfedezéséről szól. E kéziraatra – egészen véletlenül – nemrég találtam rá Madácsy László irodalmi hagyatékában. Sauton 1939-ben ír leveleket a pécsi professzornak, Birkás Géának, egyik levele önéletrajzi jellegű. Provençal költő, akinek a pesti La Fontaine Társaságban¹⁸³ is bemutatták verseit. És miért szeret bennünket Sauton? Mert „szeretem és vonz minden, ami szép, nemes, hősi és az emberiség, az egyetemes kultúra legszebb példáit követi. Hogyne szeretném és érteném Liszt, Petőfi, Madách, Rákóczi és Ady hazáját, akik az emberi szellem és tudás egyetemes örökségének részeseivé váltak. ...És mert számos barátom van az Ön hazájában, és nem szeretném őket elfelejteni vagy hozzájuk hűtlenné válni... És mindezt szívből mondom...”¹⁸⁴ Lángoló vallomás – egy magyarbarát francia költőé, aki Birkás Géza hatására a második, január 19-i levelében Madáchról ír. Madách művét 4 éve olvasta Vautier fordításában. Őszinte benyomásait szeretné közölni e felfedezéséről Birkással, akit ekkor már bizonyára foglalkoztatott későbbi, 1942-es tanulmányának terve. (*A Tragédia és a franciák*). Igaz, a tanulmányban nem említi Sautont. Vajon miért? De idézzünk a szövegből:

¹⁸³*La Fontaine Irodalmi Társaság* (1920–1951), Kosztolányi D. 1930-ban a La Fontaine Társaság társelnöke, Bokor Imre (1881–1961), aki Madách Imréről 1923-ban színművet ír, a társaság egyik alapítója volt.

¹⁸⁴François Sauton í Monsieur Géza Birkás, Recteur et Professeur à l'Université de Pécs, Hongrie. (...Gand, ce II Janvier 1939. Madácsy L. hagyatéka)

„A magyar író, Madách Imre zseniális művét, *Az ember tragédiáját* alig ismerik a franciák. Sajnos Vautier francia nyelvű fordításának kiadása – valamint terjesztése a francia értelmiség köreiből – nem érte el a kívánt hatást. Végtelenül sajnálatos mindez. Mert Madách drámai költeménye Dante *Isteni Színjátékával*, Milton *Elveszett paradicsomával*, Goethe *Faustjával*, vagy Hugo *Századok legendájával* említhető egy szinten, mint az egyik legnagyobb és legszebb világirodalmi mű, mely az ember titokzatos sorsáról szól. (...) Azt kívánom, hogy *Az ember tragédiája* legyen állandó olvasmánya mindazoknak, akik tragikus és törekény sorsuk miatt vagy szegénységük miatt szenvednek itt a földön.”¹⁸⁵

Már 1936-ban olvashatunk a magyar sajtóban Sauton-ról:

Francia költő verseskönyve Magyarországról¹⁸⁶

„Sauton Françoisnak, a fiatal francia költőnemzedék egyik igen tehetséges és rokonszenves tagjának költeményes kötete jelent meg *Mirages* (Délibábok) címmel Liègeben, ennek első, nagyobb fele „Les chants de la Pusztá” címmel magyarországi vonatkozású költeményeit foglalja össze és „A la mémoire d’Alexandre Petőfi” vannak ajánlva.

Sauton François Provence-ban született, aránylag még fiatal ember. Egészen fiatalon harcolja végig a világháborút mint aviatikus. (A mi lírikusaink is vegyék fontolóra, hogy ez a leginkább nekik való fegyvernem). Igazában a háború után kezd aztán írogatni. Rövidebb párisi tartózkodás után Belgiumban telepszik meg. Jelenleg Gandban él. Lírai költő és regényíró. Egyéb írói és háborús kitüntetésein kívül a „Chevalier de l’ordre Leopold II.”-rendjel tulajdonosa, *Mirages* című kötetének megjelenésével egyidőben a francia kormány az „Officier d’Académie” címmel tüntette ki.

Magyarországra szinte véletlenül vetődött el, de aztán már nem véletlen volt, hogy a magyar léleknek az ő lelkeségével rokon volta, a

¹⁸⁵François Sauton f M. Géza Birkás. 19 janvier 1939.

¹⁸⁶Bodor Aladár, Magyar Nemzet, 1936. június 25, csütörtök

magyar tájaknak, Budapestnek, a megismert magyaroknak egyénisége, a magyar férfiaknak nyíltsága és a magyar nőknek bája egész szívét megfogta, magyarbaráttá tette. Azóta a magyar ügynek is lelkes szószólója, ami annál többet ér nekünk, mert tudjuk, milyen kevesen vannak a régebben hozzánk annyira baráti francia nemzetben, akik a háborús és háború utáni francia közérület alól szabadulva a régi ösztönös barátságára újra rátaláltak.

Sautonnak most van megjelenőben egy „*Grand Budapest*” című regénye is, mely ugyancsak magyarbarát érzületét mutatja. *Mirages* című kötetének legtöbb darabja magyarországi napjaink emlékeit idézi föl: a Duna-korzót, a Margitszigetet, a dunai hajósétákat, a pusztát, Balatont és főleg a Rózsadombot, a Rózsadombnak egy csodaszép látóképű villáját és annak szeretreméltó lakóit. Verseit mély kedélyvilág, a szenvedély lendülete s a romantikumhoz való vonzódás jellemzi. Formái tiszták, igazi versformában is, mint általában az újabb francia költészet művelői.

Nocturne című költeményének pár versszakát hevenyészett fordításban így próbálnók közvetíteni:

Halmok, hol végtelen a rózsanyílás,
Margitsziget,
Mely folytonos változásokban szépül,
S dalos vizekkel a Városliget.

Hívogató, viharzó Balaton,
S a szilaj csárda,
Sárköz, Mezőtur édes falu-bája,
Ahol zeng Dankó Pista muzsikája.

Puszták illata, ménes vad rohamja,
Meggbüvölő Duna,
És bódítóan édes hegedűk
Szívetfógó szerelmes dallama.

Óh Magyarország, szépséged emléke
Hozzád vonz és ragad
A kalandosság s költészet varázsa
A földidő éjszakák alatt.

S ott túl álmok, paloták, szobrok, képek
S nőid varázsa:
Mégfogta szívem, forró szerelemmel,
Örök hűséggel gondolok reája.

Bennünk is hálaérzetet kelt a költő baráti indulata, ez az ő földjén számunkra oly ritka kincs. Köszöntjük és köszönjük a költeményes kötetet, költőjét pedig mindig hű barátsággal várjuk szegény Magyarorszá-gunkba.”

Íme, a fentebb említett francia nyelvű kéziratok, Sauton Belgiumból küldi leveleit.

Gand, ce 11 Janvier 1939

*A Monsieur Géza B I R K Á S,
Recteur et Professeur à l'Université de Pécs (Hongrie)*

*Monsieur le Recteur,
et cher Monsieur,*

Je vous remercie d'un cœur reconnaissant pour votre touchante lettre du 3 Janvier, que m'a bien transmise mon éditeur, M. Georges Thone, de Liège.

Vous ne sauriez croire combien je suis heureux de la pensée qu'a eue votre ancien élève en désirant faire figurer, dans l'anthologie qu'il prépare, un des poèmes choisis dans mes Mirages. C'est de tout cœur que je vous donne l'autorisation demandées.

Je vous fais parvenir également, sous ce pli, quelques lignes biographiques me concernant. Je pense qu'elles seront très suffisantes pour votre documentation. Dans le cas contraire je reste à votre disposition pour vous aider.

Je suis très sensible aux mots et aux sentiments de sympathie que vous avez su trouver pour me parler de ma Provence natale. Permettez-moi, Monsieur le Recteur, de vous dire que vous n'êtes pas un inconnu pour moi. Et j'ai lu de vous, dans la Revue „Le Feu”, du 15 Novembre 1936, une étude que vous avez consacrée à Frédéric Mistral, et qui avait été communiquée à la tribune de l'Académie La Fontaine, de Budapest.

Je savais donc combien vous aimez mon pays et quels liens intellectuels vous attachent à cette terre de lumière et de beauté. Je me félicite de l'occasion qui m'est donnée ce jour pour vous en dire merci.

J'ai été formé au Collège d'Arles. J'ai eu, en ce temps là, comme ré-pétiteur de mes études, M. Marius JOUVEAU, qui est actuellement le Capoulié du Félibrige. Je puis avouer que c'est à ce maître aimé que je dois mes premiers élans vers la poésie et une complète connaissance de ma langue provençale, du folklore de ma chère vieille province et la culte que je porte à tout ce qui contient pour moi le souvenir de mes aîeux. Hélas, je suis resté le poète de la vingtième année. Et comme vous l'avez si bien dit vous-même, j'ai appris qu'„à notre époque si peu poétique, un homme qui fait ou lit des vers, est un être plus ou moins exceptionnel et même excentrique”. Vous voyez, n'est-ce pas, que je vous ai lu avec attention?

Il y aura trois ans en février prochain, une de vos compatriotes, que j'aime bien et à qui je garde une gratitude infinie, Madame Ary de Kiss dit une conférence sur mes livres et sur moi-même à cette même Académie La Fontaine, de Budapest, où vous devriez, vous, parler de Mistral. Quelle étrange et curieuse coïncidence!

Vous désirez savoir pourquoi j'aime votre pays? Mais parce que j'aime et suis attiré par tout ce qui est beau, par tout ce qui est grand, noble, héroïque et obéit à un bel idéal de culture et d'humanité. Comment ne pas aimer, ne pas comprendre la Patrie de Franz Liszt, de Petőfi, de Madach, de Rakoczy, d'André Ady et de tant d'autres célébrités qui ont ajouté au patrimoine universel de la connaissance et du savoir humain. Et puis, je compte de chers et de précieux amis dans votre patrie. Je ne saurais l'oublier ni leur être infidèle. Certes, ce

n'est pas en quelques mots que cela peut se dire. Mais je le dis avec mon csur, croyez-le, je vous prie.

Veillez agréer, Monsieur le Recteur, l'expression reconnaissante de mes sentiments d'amitié déférente et dévouée.

*F. Sauton,
12-Avenue des Arts, Gand*

*Gand, ce 19 Janvier 1939
12-Avenue des Arts.*

*A Monsieur Géza B I R K  S,
Recteur et Professeur à l'Université de Pcs (Hongrie)*

*Monsieur le Recteur,
et cher Monsieur,*

J'ai l'honneur de vous accuser réception de votre bienveillante lettre. Je vous en remercie de tout csur.

Il m'est particulièrement agréable de répondre à la demande que vous m'adressez. Je vous fais donc parvenir sous ce pli quelques lignes d'impressions suggérées par le chef-d'œuvre d'Emric Madách. La Tragédie de l'Homme a été pour moi une révélation lorsqu'il y a quatre ans j'en pris connaissance pour la première fois.

Je vous livre aujourd'hui mes sentiments en toute sincérité et en homme qui aime à la fois votre Patrie et les œuvres qu'ont produit ses enfants illustres.

Je serais heureux de connaître en retour si ma critique de La Tragédie de l'Homme répond bien au projet que vous avez en vue.

Je reste très amicalement à votre disposition pour tout ce qui pourra vous être agréable et contribuer à développer d'amicales relations entre nos deux pays.

Veillez agréer, je vous prie, Monsieur le Recteur et cher Monsieur, mes vives cordialits.

Sauton

La Tragédie de l'Homme

*par
EMERIC MADÁCH*

„La Tragédie de l'Homme”, l'œuvre géniale de l'écrivain hongrois Emric Madách, est trop peu connue par les Français. Même l'édition qu'en a donnée en langue française M. G. Vautier, et qui aurait dû en favoriser la diffusion dans les milieux intellectuels, n'a pas atteint le résultat souhaité. Il faut le regretter infiniment. Car le Poème dramatique d'Emric Madách, à l'égal de la Divine Comédie, de Dante, du Paradis Perdu, de Milton, de Faust de Gœthe et de la Légende des Siècles de Victor Hugo, peut et doit être considéré comme un des plus grands et des plus beaux monuments élevés par la littérature universelle au mystérieux et troublant destin de l'Homme. Ce destin qui est de lutter, de souffrir, de croire, d'espérer, d'obéir à la loi d'un idéal pour la recherche, toujours recommencée ou continue, d'un inaccessible bonheur parfait.

„La Tragédie de l'Homme” est l'œuvre d'un pote et d'un philosophe. Elle est la définition la plus exacte et la plus approfondie de l'inquiétude humaine sur cette terre. Elle est aussi le chant magnifique et douloureux, puissant et fier d'un homme qui a beaucoup souffert, mais qui, ayant énergiquement lutté contre l'adversité, s'est exalté avec un don surprenant de divination à mettre en valeur les vertus de sa race. Ainsi est né ce chef-d'œuvre qui n'appartient pas seulement au patrimoine intellectuel de la Hongrie mais à celui de toute l'humanité. Sa force est qu'il est de tous les temps et de tous les pays.

Chaque époque de l'histoire de l'homme et de l'humanité trouve son reflet en l'œuvre de Madách. L'avenir même y est pressenti avec une surprenante lucidité. Enfin, la vie y palpite dans chaque mot, dans chaque geste, dans chaque action des personnages que l'auteur a mis en présence et dont il s'est servi pour traduire et illustrer sa Pensée.

„Agis donc, homme, avec courage, dit le chsur des Anges vers la fin du poème; n'aie d'autre but que l'estime de toi-même et que l'ingratitude de la foule ne te rebute pas. Que la honte du mal t'empêche de le commettre, que la conscience t'incite à de nobles exploits! Ne te

laisse pas non plus éblouir par la gloire et ne crois pas que, pour réaliser ses desseins, Dieu ait besoin de toi.” Et la voix du Seigneur ferme le livre sur cette sentence élevée: „Homme, je te l’ai dit: lutte et aie confiance”. C’est le sublime mais l’unique devoir de l’homme ici-bas.

Toute cette philosophie est d’une cruelle actualité. Peu d’hommes de notre vingtième siècle sont capables d’en mesurer la splendeur et d’en faire leur devise.

Il serait à souhaiter que „La Tragédie de l’Homme” soit le livre de chevet de tout homme digne de porter ce nom et qui a quelque souci de sa tragique et fragile destinée ou de sa pauvre et humble mission sur notre terre.

François SAUTON¹⁸⁷

Sauton dicshimnuszát olvasva Madáchról egy igazi franciás fellángolás tanúi lehetünk. S azonnal megértjük, miért nem hivatkozik rá Birkás Géza az 1942-ben megjelenő tanulmányában.¹⁸⁸ Sauton gondolatai sajnos túl patetikusak, túl általánosak, árnyalt befogadói véleményt nem tud mondani. Birkás Géza konkrét elemzést is várt tőle, hiszen a professzor rendkívül precíz filológus. Nem szereti a költői fellángolásokat, az érzelmes vallomásokot. Az idézett sorok pedig ilyenek. Sauton magyar-barát volt, ezért tetszett neki a mű. Az átlag francia olvasónak azonban nem mond semmit a *Tragédia*, „akinek nincs kellő történeti és filozófiai műveltsége, olvasmányai, nem szeret elmélkedni, nem akarja problémákon törni a fejét és óvatosan kerüli a homályt és a kétértelműséget...”¹⁸⁹ Hát még ha politikai szempontból is gyanús az a szerző... Birkás Géza levonja tehát a keserű konzekvenciákat, s úgy gondolja, a háború befejezése után majd Európában újra fellendül az irodalmi élet, ledőlnek a kínai falak, s talán ismét időszerű lesz Franciaországban Madách *Tragédiájáról* beszélni – új fordítás, előadás színpadon, egy zseniális film... Sajnos nem így történik.

¹⁸⁷A dokumentumok Madácsy László irodalmi hagyatékában találhatóak.

¹⁸⁸I. m. Birkás Géza.

¹⁸⁹I. m. Birkás, 14. p.

Összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy tudomásunk szerint csupán 5 francia kritikus szólalt meg (Casanove, Dumur, Baldensperger, Brion, Sauton) Madách-ról 40 év alatt, az egyik maga a fordító. S bár mindegyik kritikus a maga módján szuperlatívuszokban szól a drámáról, nem sikerül nekik áttörni a falat – a közöny falát, vagy megváltoztatni a sajátos francia befogadást, mely csak a saját gloire-jába beleillő műveket fogad el, a közép- és kelet-európai idegent nem. Baldensperger szerint a legfőbb akadály 1. hogy nincs magyar tanszék a Sorbonne-on, ahol előadnák a magyar nyelvet és irodalmat, 2. hogy a francia fordításban teljesen elvész a mű legnagyobb kincse: magyar nyelvezete és ritmusa. Madáchhoz méltó lángelme kellene fordítónak, 3. a francia közönség nem értené meg a drámát, sajátos nemzeti jellegét a színpadon. A megoldás szerinte – kiszabadítani Madáchot nagyszerű börtönéből a mozgókép nemzetközi nyelve segítségével – azaz filmre kell vinni a *Tragédiát*.

A fentebb elemzett vélemények mégis, Madách és a *Tragédia* szempontjából és a magyar irodalom európai megítélését tekintve, nagy lépést jelentenek előre, némileg kiegészítik a *Nyugat* című folyóirat *Tragédia* értelmezését: 1. Szakítanak az örökös Faust-utánzat, párhuzam beskatulyázásával. 2. Az európai romantika szerves részének tekintik a művet. 3. A világirodalom legnagyobb alkotásainak kánonjába emelik. S hogy minderről a francia olvasóközönség alig-alig vesz tudomást, sajnos – a valóság.

Újabb adalékok Madách francia recepciójához:

a „magyarok inváziója”¹⁹⁰

(2006)

A *Tragédia* francia fordításainak hátterében lévő ismeretlen összefüggések feltárása még sok lehetőséget rejt. A szálak az 1930-as évek elején futnak össze. 1930–1931¹⁹¹ a magyar–francia irodalmi és kulturális kapcsolatok erősödésének újabb korszaka. A Trianon utáni bénultságból magához térő magyar értelmiség – Kosztolányi, Babits, Gyergyai, Zolnai, Eckhardt, Benedek Marcell és még annyian mások kulturális hadjáratot indítanak Európában. Még itt vagyunk, és irodalmunk, kultúránk megismerésre vár! Fontos esemény történik Budapesten is. 1931. május 21–24. között rendezik az első nagy nemzetközi irodalomtörténeti kongresszust. Párizsból, Paul van Tieghem, a *Nemzetközi Modern Irodalomtörténeti Társaság* főtitkára, Budapestről Hankiss János a szervező. A kongresszus nagy sikerét bizonyítja 14 ország irodalomtörténészeinek részvétele, akik az irodalomtörténeti kutatás kérdéseivel foglalkoztak Baldensperger elnökletével.¹⁹² Mint ahogyan a *Revue de Littérature Comparée* tudósítója hangsúlyozza, egy ilyen konferencia alkalmas arra, hogy a különböző nemzetek irodalmárai és tudósai megismerjék egymást: szakmai eszmecsere, baráti találkozások. E személyes kapcsolatok erősödésének köszönhető például Hankiss professzor meghívása majd a Sorbonne-ra.

¹⁹⁰Madácsy Piroska, *Újabb adalékok Madách francia recepciójához: a „magyarok inváziója”,* in: XIII. Madách Szimpózium tanulmánykötete, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 2006. 38–48. p.

¹⁹¹1930–31. Kosztolányi a PEN Club elnöke. Vitája Antoine Meillet-vel. 1931. Sauvageot hazatér Párizsba. Fontos feladata, hogy a magyar irodalom és nyelv iránti érdeklődést erősítse.

¹⁹²*Chronique. Revue de Litt. Comp.* 1931/11. 536–537., p. 339–340. p.

1930–31-ben Kosztolányi és Babits is megkapja a francia Becsületrend kitüntetését, mégpedig Sauvageot javaslatára, aki éppen ekkor tér vissza Párizsba.¹⁹³ És 1931-ben jelenik meg Guillaume Vautier *Tragédia*-fordítása, melynek közvetlen visszhangja pozitív: hiszen Baldensperger professzor is felfigyel rá. De mindez nem elég, a *Tragédiát* senki sem olvassa Franciaországban, és a dráma bemutatása is késik.

Cselekedni kell tehát – 1934 lesz az „igazi invázió” éve. Ez a periódus azért is jelentős, mert ekkor indulnak a jelentős magyar–francia irodalmi folyóiratok, többek között a *Revue des Études Hongroises*. A szerkesztő bizottság elnöke Gombocz Zoltán, tagjai Eckhardt Sándor, Birkás Géza, Hankiss János, Aurélien Sauvageot, Zolnai Béla. Mindannyian egyetemi professzorok, irodalmárok és nyelvészek, a legkiválóbbak, akik jelen vannak a francia és magyar tudományos közegben.

A debütáló *Revue des Études Hongroises* egyetemi tudósítója összefoglalójában keserűen jegyzi meg: Madách Imre nevét még alig hallotta a francia közönség, s el kell ismerni, a *Mercure de France* kritikusaik dicsérő szavai ellenére (Marcel Brion, Henri Bidou), a *Tragédia* francia fordításai nem arattak sikert. De ettől az évtől kezdve nem engedhető meg többé a közömbösség, hiszen Madáchot bemutatták a francia egyetemeken. Először Molnos-Müller Lipót, aki az *Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján* a 19. sz. második felének magyar színházáról tartott órákat. Másrészt Hankiss János, a Debreceni Egyetem professzora a Brüsszeli Főiskolán a *Tragédia* filozófiai, szociológiai és irodalmi értékeiről, komplexitásáról beszélt, majd komparatistikai összefüggéseket is érintett (Zichy rajzai), magyarországi és külföldi színpadi bemutatókat elemzett. Előadásait folytatta Lille-ben, majd 1934. április 23-án a Sorbonne-on. A szimpóziumon jelen vannak többek közt Paul Van Tieghem, Fernand Baldensperger, valamint Aurélien Sauvageot. Az elnök maga Baldensperger, az összehasonlító irodalom egyik legismertebb francia tudós-professzora, aki meghívta Hankiss János pro-

¹⁹³Sauvageot erről szóló levelét idézi Gál István, *Babits Mihály francia becsületrendje,* Magyar Nemzet, 1981. febr. 19.

fesszort.¹⁹⁴ Baldensperger szellemesen és átéléssel mutatta be az előadót és a *Tragédiát*, magyarázta az emberiségnek küldött filozófiai üzeneteit. Végül, Hankiss kiszélesíti előadó-körútjait Rennes-ben, Besançonban, valamennyi egyetemen igen nagy sikerrel.¹⁹⁵

Mindezt bizonyítja, hogy a Hankiss előadást követően már 1934. V. 6-án riport jelenik meg a pesti *Esti Kurír*-ban is Baldensperger professzorral. Bár a cikk politikai felhangokkal színezi mondanivalóját, mégis lényegében Baldensperger pozitív véleményét tükrözi Madáchról és a magyar irodalomról, mely az európai irodalom szerves része. „Örömmel vállalkoztam *Az ember tragédiájának* francia megismertetésére s mintegy Hankiss professzor előadását bevezetve hangoztattam: Madách nagyszerű művét méltónak tartom arra, hogy segítségével ismerje meg először a francia művelt világ a magyar irodalmat. A Fausttal való s már sablonossá vált összehasonlításokról nem is beszélek, hiszen nyilvánvalónak tartom és hirdetem, hogy *Az ember tragédiája* minden ízében eredeti és önálló értékű műalkotás.”

Baldensperger szerint azonban a mű sajátos magyar nyelvezete, legfőbb kincse a francia fordításban elvész. „Hogy csak megközelítően élvezhessem a drámát, a Mohácsi-féle német fordítást olvasgatom, amit igen kitűnőnek tartok...” (Madáchot nyelvi börtönéből a mozgókép, a film segítségével lehetne kimozdítani). A nemzetek közötti valódi kapcsolatfelvétel az irodalom és kultúra segítségével lehetséges. A magyar irodalmat pedig igazából a Sorbonne-on tanuló magyar hallgatók közvetítik a professzor számára.¹⁹⁶

¹⁹⁴Fernand Baldenspergert 1931-ben a Lengyel Tudományos Akadémia tagjává is választották Krakkóban, majd előadásokat tartott Jugoszlávia egyetemlein. *Revue de Litt. Comp.* 1931/11. Chronique – Autour des Universités, 340. p.

¹⁹⁵*Revue des Études Hongroises*, 1934. 151–152. p. *Chroniques Générales*, Emeric Madách et la Tragédie de l'Homme dans les Universités Françaises.

– Hankiss János – a Debreceni Egyetem professzora

– Molnos-Müller Lipót – a Párizsi Magyar Intézet igazgatója.

¹⁹⁶Gonda Jenő, *Filmre kellene írni a Madách-drámát* – mondja a Sorbonne világhírű irodalomprofesszora. *Esti Kurír*, 1934. V. 6.

Baldensperger megjegyzései elgondolkodtatóak és jelzik, még igen sok tennivaló akad, mind francia, mind magyar részről. A magyarok nem is késlekednek, folytatják a küzdelmet. A várakozást a továbbiakban fokozza a Párizsban megjelenő magyar irodalmat bemutató *Revue des Études Hongroises* „Madách jubileumi” száma. Minek nevezhető mindez, ha nem egy igazi magyar offenzívának a közönnyel, a meg-nem-értéssel és elhallgatással szemben, Madách sikeres francia befogadása érdekében?

Az 1934-es kötet tehát emlékszám, Madáchnak szentelve. Az indítás egy franciáé: *Un cri de détresse* – címmel Henry Bidoutól, s a lap közöl még egy írást, Marcel Brionét, a többi szerző magyar. Henry Bidou érdekes címet adott tanulmányának: *Egy jalkiáltás*. A folyóirat szerkesztősége bemutatja Henry Bidout, a kiváló író és drámakritikust, aki egyik legképzettebb specialistája a magyar irodalomnak, és többször járt Magyarországon. Már 1934. márc. 7-én publikálta tanulmányát Madáchról a *Le Temps*-ban „*A Magyar Faust*” címmel. Most közzétett írása az egyik első elmélyült és értékes francia elemzés a *Tragédiáról*, mely meg akarja ismertetni a magyar színház fő-művét.

És hogyan? Talán azzal, hogy elsőként emlékezteti a franciákat arra, hogy nekik nincs „Faustuk”, és az egyetemes emberi sors problémái hidegen hagyják őket. Nem lehet leragadni a „Descartes-i humanista filozófiánál”... Rövid történelmi és életrajzi emlékeztetés után a szerző Fóti Lajos Guillaume Vautier fordításának előszavából idézve hívja fel a figyelmet a *Tragédia* franciaországi megjelenésére. Az 1885-ben először színpadon bemutatott mű (Budapest, Nemzeti Színház) főszereplőjének Lucifert érzi, akinek kételkedése, szembeállása, tagadása szükséges és örökkévaló az univerzumban. A kiválasztott idézetek nem véletlenek: „Te vegykonyhádba helyezéd embered., S elnézed néki, hogy kontárkodik, kotyvaszt, s magát Istennek képzei. Méltó e ilyen agastyánhoz e játék, melyen csak gyermekszív hevülhet? Hol sárba gyúrt kis szikra mimeli Urát, de torzalak csak, képe nem; Végzet, szabadság – egymást üldözi. S hiányzik az összhangzó értelem.”¹⁹⁷

¹⁹⁷Madách, *Az ember tragédiája* I. szín, 91–105. sor, Lucifer szavai in M. K. 13. szerk. Bene Kálmán. Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 1999. 9. p.

A dráma a harcaiban elbukó, de új erővel mindig felkelő, az egymást kiegészítő ellentétek örök világának feloldhatatlanságát képviseli: „az élet mellett ott van a halál, a boldogságnál a lehangolás, a fénynél az árnyék, kétség és remény”. De hát nem a romantikus kiábrándulás vanitatum-vanitásai ezek?

Az első emberpár megpróbáltatásai majd választ keresnek az örök kételkedésre, de Éva túlságosan élni akar, és független maradni, Ádám pedig inkább az uralkodás és a hatalom édességét keresi, és engedelmessékedik. Ádám mindent tudna és kipróbálna az egyetemes körforgásban, a történelem útvesztőjében, s választ vár arra a kérdésre, miért kell harcolni és szenvedni. Vajon milyen a jövő? De a Lucifer által megmutatott jövőkép szörnyű, és az élet értelme, a boldogság útja „ilyen” luciferi távlatokat rejt, mint a hatalom, vagy a gög, vagy a gazdagság, s a szerelem csak szenvedést ad. A nagy tervek-álmok megvalósításai kudarcot jelentenek, és már a művészet és a költészet is elveszett a világ számára. Ádám felébredése egyetlen tanulságot sejtet: a lehetőséget az állandó küzdelemre. Amíg Goethe *Faustjában* a küzdő ember felmentést kap, Madách *Tragédiája* nyitva hagyja a kérdést, a mű a „kétségbeesés kiáltása”.¹⁹⁸ A 18. századi okos és harmonikus morál-filozófiáknak véget vet a romantika kiábrándulása. Bidou tehát egyértelműen különlegesnek és eredeti romantikus műnek tartja Madách drámáját, s annyira másnak, mint a *Faust*.

Az egész folyóirat ezt az indító koncepciót igyekszik bizonyítani nagyobb tanulmányok sorával. Elsőként Bisztray Gyula: *Madách Imre és Az ember tragédiája*¹⁹⁹ majd Aurélien Sauvageot: *A magyar gondolkodásmód néhány aspektusa – költészet, zene, színház, irodalom, újságírás*.²⁰⁰ és végül Németh Antal: *Az ember tragédiája magyar és*

¹⁹⁸Henry Bidou, *Un cri de détresse: La Tragédie de l'homme*, in *Revue des Études Hongroises*, 1934, 11e année, 5–11. p.

¹⁹⁹Jules Bisztray, *Emeric Madách et La tragédie de l'homme*, in: *Revue des Etudes Hongroises*, 1934. 12–35. p.

²⁰⁰Aurélien Sauvageot, *Quelques aspects de la pensée hongroise – la poésie, la musique, le théâtre, la littérature, la presse*, in: *R. D. H. 1934.*, 255–279. p.

külföldi színpadokon.²⁰¹ (E cikkekhez hozzátehetjük még a párizsi *Revue de Littérature Comparée* 1934-es számában megjelent Bence Jenő cikket: *Magyar Faust-e Az ember tragédiája?*,²⁰² valamint az 1935-ös *Revue des Études Hongroises*-ban megjelenő Hankiss János tanulmányt: *Az ember tragédiája – a magyar Ádám*.²⁰³)

Szeretném a párhuzamos és eltérő gondolatokat vizsgálni, talán vitatkozva is kissé, hiszen alapvetően e sorozatos Madáchról szóló francia nyelvű bemutatásoknak nem mérhetjük le a közvetlen eredményét. Valójában egymást kiegészítő írásokról van szó – Bisztray Gyula igyekszik egy kismonográfiát írni – Sauvageot értekezik a magyar irodalom műfajairól, s köztük a drámáról, Németh Antal pedig a színházi előadások krónikáját adja. Bisztray 20 oldalba sűrít mindent Madáchról, ahogyan kell: történelem, életrajz, életmű, tanulmányok, a mű keletkezése és az író barátok segítsége – Arany a háttérben. A tanulmány második része a *Tragédia* elemzése – színek, hősök, eszmék, világirodalmi távlatok, végül a 3. rész – a *Tragédia* előélete, magyar és külföldi befogadása. Mindez szabályosnak és megszokottnak tűnik, a részletes bibliográfiával együtt, amint egy könyvtáros-filológushoz illik, aki a Budapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozik.²⁰⁴ Mégis, az elemzés figyelemreméltóan új. Hiszen Bisztray számára nem Lucifer, hanem Ádám a főhős, ő a tragikus emberi sorsot szimbolizáló szereplő, a többiek csak kiegészítik: Éva női átváltozásaiban az érzellemmel. A *Tragédia*, amely az emberiség küzdelmeinek költői megjelenítése, az erkölcsi világ dualizmusából születik.

A *Tragédia* sajátos világában minden, ami absztrakt és spirituális, konkrét valóságként van jelen, s minden, ami az élet valósága, az

²⁰¹Antoine Németh, *La tragédie de l'homme sur les scènes hongroises et étrangères*, in *R. D. H. 1934.* 303–322. p.

²⁰²Eugène Bencze, *La Tragédie de l'homme, est-elle le Faust hongrois?*, in *Revue de litt. comp.* 1934. volume 14. 142–154. p.

²⁰³János Hankiss, *La Tragédie de l'homme, Ádám hongrois*, *R. D. H. 1935.* 262–268. p.

²⁰⁴Bisztray Gyula irodalomtörténész, könyvtáros (1903–1978), 1943-tól egyetemi tanár. Kritikai kiadásokat rendezett sajtó alá, pl. Gyulai Pál, Mikszáth Kálmán műveit.

egyetemes történelem színei, egy mítikus vízióba merül. S ebben a csodálatos keveredésben, ahol az álom és valóság szervesen kiegészíti és folytatja egymást, különös szerkezeti egységet alkot a szerző, – ahol az egyén része az egyetemességnek, az emberi faj megváltoztathatatlanul fejlődésre ítélt. S a végkifejlet művészi megoldása különösen figyelemreméltó: Madách nem ad megoldást semmire – a küzdelem talán egy fényugárral bátorítva, de folytatódik, örökkön-örökké. Bisztray is nagyon fontosnak tartja, hogy leszögezze – a Fausthoz csak külső formáját tekintve hasonlít a *Tragédia* s ez elhanyagolható, ha a mélyebb mondanivalót vizsgáljuk, mely sajátosan Madách-é. Ám a *Tragédia* még jobban megkonstruált, mint a Faust és koncepciója monumentálisabb, az egyetemes kultúrához tartozó gyökereiben és üzenetében. És Bisztray sorolja a *Tragédia* színpadi előadásainak sikereit hazánkban és Európában, a zenei és képzőművészeti illusztrációkat, felsorolásából azonban hiányzik a francia befogadás. Csupán a bibliográfia tartalmaz francia vonatkozásokat. Tegyük hozzá, nem véletlen ez a hiány, hiszen ami nincs, arról nem lehet adatokat közölni.

Mindezt bizonyítják Sauvageot összefoglaló megjegyzései – a magyar költészetéről, zenéről, színházról, irodalomról, médiáról. Sauvageot megközelítései a magyar mentalitásról még kiadatlan, készülő könyvéből valók. Jelzik a szándékot, mely majd egész életében jellemzi – hol sikeresebben, hol kevésbé sikeresen: meg kellene ismertetni honfitársait a magyar civilizáció értékeivel, hogy jobban „értsék” Magyarországot.²⁰⁵ Franciaországban tehát Sauvageot is, aki nemrég tért vissza hazájába Budapestről, részesévé válik a magyarok offenzívájának.

De kérdés: ő érti-e már, ismeri-e már a magyar gondolkodást, a magyar irodalmat és van-e joga e közvetítő kritikához? Mindenesetre az a megállapítása, hogy a költészet elsődrendű szerepet játszik a magyarok világában, nyelv és irodalom, költészet és történelem elválaszthatatlan, tökéletesen igaz. A magyar költő történelmi hivatása és szerepe vitathatatlan, a magyar költészet európai rangú, nem alábbvaló mint a nyugati.

²⁰⁵Sauvageot, *Découverte de la Hongrie*, Édition Fernand Alcan, Paris, 1937.

A zene pedig univerzális kifejezőeszköze a magyar gondolkodásmódnak. Sauvageot-t lenyűgözi a magyar zene kifejező világa, eredetisége, mélysége, amely legautentikusabban fejezi ki a magyarságot. Sajnos a Nyugat csak részleteket ismer e zenéből, esetleg a cigányzenét, s hol van még Kodály, Bartók muzsikája.

Sauvageot a magyar színházzal a legelégedetlenebb. Valljuk be, a színház nem annyira sajátosan nemzeti művészi forma Magyarországon, mint a zene és a költészet. Pesten inkább anglo-amerikai és francia darabokat játszanak, vagy a Nemzeti Színházban a klasszikusokat: Shakespeare, Molière, Ibsen stb. A magyar repertoár meglehetősen sovány. S klasszikusnak – marad Madách – jegyzi meg fanyarul Sauvageot. Meglehetősen elvontnak és pesszimistának érzi Madách művét. Hiszen a magyar író vízióiban az élet küzdelmeinek nincs értelme, minden korlátozott, Madách embere akarata ellenére jut el a végső tagadásig, amely már az öngyilkosság felé vezet, de nem adja meg magát, és ettől kezdve inkább nem töpreng sorsán. Pesszimizmusa egybecseng azzal a keserűséggel, amely ma is mérgezi a magyar lelkeket. Harcolni, élve maradni egy végcél nélküli világban, erősebben kapaszkodni az életösztönbe, mint az ésszerű, hogy megőrizzük a nemzetet a pusztulástól: ez az a tanulság, amelyet a nézők magukkal vihetnek a magyar drámairodalom fő művének megtekintésekor.²⁰⁶

A Madách-dráma tehát még csupán az első benyomás szintjén van jelen Sauvageot befogadásában, messze van még a megértés, az értelmezés folyamatától. Ahhoz, hogy megértse Madáchot, a „szép magyar sorsot” is értenie kell. Majd második vallomásában, a *Magyarországi életutamban*²⁰⁷ már szinte magyarként éli át újra ezt a sorsközösséget, túl időn, távolságokon. De hogy megértse ezt a kettősséget, ambivalenciát, a magyarság Európához kötődését és Európával való szembekerülését, ez a megértés nem teljesezhetett ki néhány év alatt. Ehhez egy egész élet kellett. Majd rátalál a szellemi közvetítés nemes feladatára: feloldani a magyar kultúrával szemben tanúsított közönyt. Sokszor úgy

²⁰⁶Sauvageot, *Découverte de la Hongrie*, Édition Fernand Alcan, Paris, 1937. 158. p.

²⁰⁷Aurélien Sauvageot, *Magyarországi életutamban* (Souvenirs de ma vie hongroise), Corvina, Bp. 1987.

érezte, e küzdelem majdnem hiábavaló. Mégis a reményt nem adta fel, hiszen tanítványaiiban tovább él ez a „reménytelen-reményteljes” misszió, pl. Roger Richard fordítja majd le újra remekül *Az ember tragédiáját*²⁰⁸ 1960-ban. És az ő fordításában jelen van Sauvageot mélyebb „megértése”: *Az ember tragédiájának* „pesszimizmusa” e nemzet élni akarásából fakad.

A *Tragédia* igazi sikeréhez persze hozzátartozik a színpadra vitel, amely Franciaországban oly régóta késik. Ehhez adna inspirációt a Németh Antal tanulmány Madách művének hazai és külföldi színházi bemutatóiról.²⁰⁹

Természetesen nem árt leszögeznünk, hogy Madách sohasem szánta színpadra e filozófiai, drámai „poème d’humanité”-t. Az ötlet, mint tudjuk, Paulay Ede agyában fogant, és születik majd egy színpadi adaptáció – Erkel Gyula zenéjével, bemutató 1883. szept. 21-én a Nemzeti Színházban. És 40 éven keresztül, hangsúlyozza Németh Antal, ez az adaptáció lett a későbbi sikeres előadások modellje. Aztán jöttek a külföldi bemutatók – Hamburg, Bécs, Prága, Berlin. Hamburg az első idegen nyelvű színrevitel 1892-ben, nem véletlen a meleg fogadtatás, sőt a német közönség tombol a Párizsi szín után... A Hamburgi Társulat vendégszínházában Bécsben is 16 napon keresztül szünet nélkül játsszák a *Tragédiát* a jó osztrákoknak, akiket elbűvöl a díszletek és színrevitel pompája, fényei. Majd következik a prágai siker, Brábel professzor cseh tolmácsolásában. De 1893-ban, Berlinben Dóczy fordításában a siker mérsékeltebb, a bemutató, mely meglehetősen megkurtítja Madách művét, vitákra ad okot. Túlságosan is a *Faust*-hoz mérik, és ez nem viszhová.

Ugyanakkor idehaza folytatódik a sikersorozat, talán a legemlékezetesebb Hevesi Sándor színrevitele 1908-ban, aki felfedezi a *Tragédia* szerkezetének összefüggéseit, és a további bemutatókat előlegezi. A történelmi tragédiák nem kedveznek a színházi bemutatóknak. De a

²⁰⁸*La tragédie de l’homme*, Poème dramatique d’Imre Madách, traduit de hongrois par Roger Richard, Bp., Corvina, 1960, 1964.

²⁰⁹Antoine Németh, *La tragédie de l’homme sur les scènes hongroises et étrangères*, in R. D. H., 1934. 303–322. p.

legdicsőségesebb korszak majd a 20-as években következik – 1923-ban, Madách születésének századik évfordulóján most egy új stílusú, szimbolikus koncepciójú előadás arat óriási sikert a Nemzeti Színházban, és még mindig Hevesi Sándor van a háttérben. Bemutató bemutatót követ, ezek között a szegedi 1933-ban a Szabadtéri Játékokon. De nem szabad elfelejtkeznünk a rádiójátékokról, 1929 Budapest, 1930 Bécs, 1931 Prága. Németh Antal jelzi, hogy voltak próbálkozások 1892-től Párizsban és Londonban is, de nem valósultak meg. (Information dans le Figaro: M. Porel, directeur du Théâtre de la Porte-Saint-Martin). Végül, a jelen, a legújabb bemutató elemzése következik, 1934. január 23. Bécs, Burgtheater – Hermann Röbbeling a dráma sajátos értékeit akarja hangsúlyozni – adaptációjának fő célja: még véletlenül se emlékeztessük a közönséget a Fausta! Siker és győzelem Madáchnak, köszönhetően Mohácsi Jenő német nyelvű fordításának, amelyet oly figyelemmel olvasott és annyira dicsért a francia Baldensperger.²¹⁰

S itt valahol visszajutunk a kiindulópontoz – hogyan is lehetne sikere Madách *Tragédiájának* Franciaországban, ha még a fordítások is olyan gyengék voltak, hogy egy francia anyanyelvűnek németül kell elolvasnia, hogy valamennyire megértse a mű üzenetét? Mégis, a *Revue de la Littérature Comparée* 1934-es évfolyamának Krónika sorozatában néhány érdekes, Európa aktuális kulturális viszonyaira vonatkozó megjegyzést olvashatunk.²¹¹ A sok-sok erőfeszítésnek köszönhetően (háttérben Paul van Tieghem, Baldensperger, Hankiss János, Zolnai Béla), Nyugat-Európa talán kezd figyelni a közép-európai irodalomra: a lengyel és magyar felvilágosodott és romantikus irodalomra. Konklúzió: a kis nemzetek irodalma nélkül elképzelhetetlen a világirodalom! Az 1931-ben Budapesten, majd 1933-ban Varsóban tartott nemzetközi irodalomtörténeti konferenciák egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek az összehasonlító irodalomtudományra. És e diszciplína legnagyobb újdonsága az adott és kapott impulzusok feltárása, a nemzetek feletti összefüggések vizsgálata. Valahol itt mérhető le a fentiekben

²¹⁰Jegyezzük meg: Németh Antal 1935-től a pesti Nemzeti Színház igazgatója lesz.

²¹¹*Chronique*. In La Revue de la Littérature comparée, 1934. volume 14. 213–216. p.

vázolt „offenzíva” távoli eredménye. Hogy mindenki megértse egyszer: egy magyar dráma is lehet az európaiság szellemi terméke.

Mindenesetre, a magyar irodalomtörténészek és a folyóiratok szerkesztői mindent megtesznek azért, hogy felhívják a figyelmet Madáchra. Nem az ő hibájuk, hogy küzdelmeik süket fülekre találnak. S talán nem is a francia olvasóké. Ne feledjük, 1939 következik.

A Nyugat Madách-képe²¹²

a Nyugat századik születésnapján

(2003)

A *Nyugat* 1908-as indulását követően sokáig nem foglalkozik Madáchcsal. Csak 1916-ban jelenik meg egy rövid könyvismertetés Schöpflin Aladár tollából, Voinovich Géza Madách könyvéről, hogy aztán a 20-as évek elejétől megtörjön a jég, és 1922–1940 között mintegy 40 tanulmány, színikritika, ismertetés tegye teljesebbé a Madách-image-t.

A 20-as években bekövetkezett irodalomszemléleti paradigmaváltás tehát Madáchot is érinti. A 20-as évek derekán nemcsak a *Nyugat* új írónemzedékének, a fiataloknak a beilleszkedése (Sárközi György, Erdélyi József, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Török Sophie, Bibó Lajos, Kodolányi János, Nyíró József, Szabó Pál, Tamási Áron stb.) jelent frissülést a folyóiratban. Újdonság az esszéisták, a kritikusok nyitottabb irodalomszemlélete, az Európával való dialógus felerősödése. 1925-től kiteljesedik a *Nyugat* eddigi „irodalomteremtő” hivatása, az alkotó erő mellett a bíráló szellemmel. Az immár havonta két alkalommal megjelenő folyóirat feladatának tekinti a széleskörű tájékoztatást és áttekintést a külföld kultúrájáról és irodalmáról, valamint a magyar klasszikusokról. A 20-as évek hivatalos kultúrafelfogásában és tudománypolitikájában ugyanakkor meghatározó az európaiságot el nem utasító, magyarságtudatot erősítő magatartás.

Az irodalmi válogatások egyre inkább olyan irodalom felé irányulnak, melyek nemcsak a korból jönnek, a kor világnézetéből leszűrődve: hanem a kornak szólnak, fontos biztatással, választ hozva neki s választ várva tőle. Ez az új, klasszicizmus felé törekedő mai író töprengése, Babitsé. „Hinni és hitet adni, elfogulatlan és teljes művésze-

²¹²Madácsy Piroska, *A Nyugat Madách-képe*, in: X. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Budapest–Balassagyarmat, 2003. 32–50. p.

tet.” Újklasszicista irodalomszemlélet jellemzi Babits ítélő erejének okosságát.²¹³

Valamennyi esszé, kritika, ismertetés – újjáteremtés is, dialógus a javából. 1935-ben egyre inkább szükség van erre: hitet tenni a haladás mellett. *Vendredi* címmel hetilapot indítanak: Jean Cassou, André Chamson és Gide. Gyergyai Albert, az egyik legkiválóbb esszéista azonnal felhasználja az alkalmat, hogy Gide új írói hitvallásából néhány mondatot fordítson a *Nyugat* olvasói számára, s ez üzenet jellegű legyen magyar író társainak. „Testvér, ne fogadd el az életet, úgy, ahogyan az emberek nyújtják. Ismételjed szüntelenül: csak rajtam múlik. Csak a gyáva nyugszik bele abba a rosszba, ami az embertől függ...”²¹⁴

Gide hite Gyergyaié is, egy külön, egy ezután eljövendő emberiségben, a dialógus lehetőségében az áhított egységes Európában. Tisztában vannak azzal, hogy az a kultúra, amelyik visszautasítja a dialógust, amelyik megelégszik önmagával és mindenre van kész válasza, vita nélkül – ezzel a gesztussal aláírja a saját halálos ítéletét.²¹⁵ Vagyis Babits szavaival: „Egy nemzet annyit ér, amennyi a műveltsége, a kultúrája. És a kultúráknak nem elpusztítani, hanem gazdagítani kell egymást – egyik nyelv a másikat, egyik gondolkodásmód a másikat, egyik műveltség a másikat.”²¹⁶ Az Osvát és Babits szerkesztette *Nyugat* ezt a koncepciót próbálja megvalósítani.

Az egyetemes és magyar irodalom bemutatásában, a klasszikusok elemzésének fő vonalában Madách középponti szerepet kap tehát. Szeretnénk a teljes *Nyugat* anyagot vizsgálni, (természetesen nem minden tanulmányt kötelező jelleggel), beleértve az 1923-as emlékszámot is,

²¹³V. ö.: Madácsy Piroska, *Francia szellem a Nyugatban*, in: *Francia szellem a Nyugat körül – L'esprit français autour de la revue Nyugat (1925–1935)*. Tanulmányok a magyar-francia irodalmi és kulturális kapcsolatok köréből magyar és francia nyelven. Lettres Hongroises, Paris – Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998. (397 p.)

²¹⁴*Nyugat*, 1935/2. 500. p.

²¹⁵V. ö.: Denis de Rougemont. Idézi: Kiss Gy. Csaba, *Párbeszéd Európáért*, Hittel, 1990/24. 40. p.

²¹⁶Babits Mihály, *Az igazi haza*, in: *Arcképek és tanulmányok*, Szépirodalmi, Bp. 1977. 63–64. p.

bár erről Horváth Zsuzsa a VI. *Madách szimpóziumon* már előadást tartott, részletesen ismertetve az 1923/3-as centenáriumi folyóirat Madách cikkeit. Elemzésünkben azonban más szempontok szerint szeretnénk az itt megjelentetett tanulmányokra utalni. *Melyek ezek, a Nyugat fő felvetett kérdéseit követve?*

1. Alapvető célkitűzés Madáchot az egész világirodalom perspektívájába állítva elemezni, az egyetemes irodalom részeként.
2. 100 év távlatából visszatekintve – mit jelent a XX. század elején Madách a *Nyugat* íróinak – olvasóinak recepcióesztétikai felfogásában?
3. A fordítások – dialógus-teremtés lehetőségei Európával és a világgal.
4. Újraértelmezések sora – a jellemelek, szerkezet, motívumok. Nem öncélú filológiai elemzések vagy párhuzamba állítások, csupán annak bizonyítása, hogy a *Tragédia* nem *Faust* utánzat, hanem eredeti remekmű – van olyan értékes, mint bármely világirodalmi drámai költemény. *Az európai romantika* szerves része.²¹⁷
5. A színrevitel – siker vagy bukás? – *modern feldolgozások*.
6. Madách szerepe a magyar irodalom fejlődéstörténetében – új kiadás.

A folyóirat 1916 és 1940 között megjelenő 43 cikke a fentebb felvetett kérdésekre keresi a választ, hullámzó színvonalú tanulmányokban. Többször megszólal Mohácsi Jenő, Schöpflin Aladár, sokszor Bory István, Karinthy Frigyes, Kuncz Aladár stb., s egyszer-egyszer a legkiválóbbak, mint Babits Mihály, Révay József stb.

Szinte minden tanulmány középponti törekvése: Madáchot újra felfedezni, felfedeztetni itthon és Európában. A 23-as jubileumi kiadvány elemzői, írói színvonalát ugyan nem tudják elérni vagy meghaladni, de

²¹⁷A francia romantika és Madách szoros kapcsolatáról a Nyugattól függetlenül is megjelennek írások. V. ö.: László Juhász, *Un disciple du romantisme français, Madách et la Tragédie de l'homme*, Études Françaises, publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged, 1930.

vitákat, polémiákat provokálnak, a színrevitel – színi-előadás sikereit vagy sikertelenségét elemzik. Főleg 1934-ben, amikor a *Tragédia* színrevitelének 50 éves jubileumát ünneplik.

Voinovich Géza Madáchról szóló könyvében Madáchoz az egész világirodalom perspektívájába állítja. Schöpflin Aladár szerint széles, átfogó módon, pontos filológiai apparátussal, de diszkrét, óvatos szeretettel mutatja be Madách személyiségét és pályáját. A Madách-életrajz méltatása az első *Nyugat*-ban megjelent Madách vonatkozású tanulmány (8 évig semmi) s a háború éveiben „– óvatos és diszkrét jelzőivel minden harsányságot nélkülöz.”²¹⁸ A cikk párjának tekinthető egy másik Schöpflin írás 1935-ben Balogh Károly Madách könyvéről,²¹⁹ amely „egy irodalmi gentleman könyve”, sok kis apró vonással gazdagítja Madách ismeretünket, s segít majd Madách népszerűsítésében. Az életrajzi könyvismertetések mellett Kardos László Kardos Albert *Tragédia*-szöveg kiadását reklámozza, ugyanilyen diszkréten.²²⁰ Az *Athenaeum* kiadó 1936-ban újabb *Tragédia* szövegkiadást ad hírül: 4141 sor, bevezetése az 1923-ból ismert Babits-tanulmány. A recenzió rövid, minden filológiai megjegyzést nélkülöz, éppúgy mint az előző Schöpflin ismertetések.

Amint említettem, csak hosszú szünet után, 1922-ben, a világháború befejezése és Trianon után szól majd Király György újra Madáchról, hogy a magyar irodalom fejlődéstörténetében elhelyezze. Trianon után a tanulmányírók hangneme változik. Elvesztettük Magyarország területének kétharmadát, soha ilyen mélypontra nem volt még a nemzet. Be kell bizonyítanunk hát, Európának nem sikerült a megalázás, él nemzet e hazán. A csakazértis újrakezdés a magyar kultúra, a magyar irodalom világirodalmi jelentőségét, európai beágyazódását, a kulturális dialógusok újrafelvételét jelentik. S mindezt miért ne lehetne Madáchcsal bizonyítani?

²¹⁸Schöpflin Aladár, *Voinovich Géza könyve Madáchról*, Nyugat, 1916/3. 189–191. p.

²¹⁹Schöpflin Aladár, *Balogh Károly Madách-könyve*, Nyugat, 1935/5. 418–419. p.

²²⁰Kardos László, *A legújabb Madách-kiadás*, Nyugat, 1936/4. 319. p.

Király György²²¹ a Tompa, Arany, Kemény, Jókai vonulatba állítja Madáchoz – mindannyian túljutottak a céltalanságon, az élet elpusztíthatatlan ösztöne végülis legyőzi a passzív rezisztenciát. S talán Madách élte meg legmélyebben a kétségbeejtő gondolati összeroppanást. A magyarság örök csalódása: Európa és a nemzet viszonyában, reménykedő hit, talán újra tudunk csatlakozni Európához!? És a kiábrándulások sora – a 16. századtól kezdve a 18. századig, a 19., a 20. században és a 21-ben! Utópia minden egyesülés – a rokonszenv megvan ugyan, de a gyakorlatban kihasználnak és elnyomnak bennünket.

Az 1923-as emlékszám a mű újraértelmezéseinek sorát adja. Gondolati elmélkedések, befogadás-esztétikai vallomások – esszék, törekvések a *Tragédia* megértésére Karinthy Frigyes, Babits Mihály, Révay József, Laczkó Géza tollából, hogy csak a legkiválóbbakat említsem. Ez az évfolyam szinte kimeríti a XX. század elején elhangzó fő kérdést: vajon mit ad az új század modern olvasójának Madách, aktuális-e még a mű, s hogyan tehetjük még inkább a magyar és világirodalom szerves részévé a drámai költeményt? A 20. század eleji esszéista túljutott már a századforduló befelé forduló, dekadens életérzésén, az első világháború mély megrendülése az egyetemes tragédiák felé fordította. Az ez a század sem jobb, mint a többi „délj vu” élménye visszatekintésre, átfogó szemléletre, felülemelkedésre készíti. Milyen is volt a 19. század? Összegző és ambivalens, haladást hirdetett, de a nyugtalanságot, harcot és bukást nem tudta feloldani. Remény csak az örök újrakezdésben van! Ezt fogalmazza meg Madách a 19. század férfialakjában, Ádámban, bár a nő, Éva ott kereng mindig körülötte, nem fontos. Laczkó Géza szerint: „Az ember tragédiája a meghasonlott XIX. század férfitaradalmának tragédiája.”²²² Kuncz Aladár ugyanezen a véleményen van – „Madách az egyetlen költő a világirodalomban, aki a XIX. század lelkének egységes és művészi kifejezést tudott adni.”²²³

²²¹Király György, *Tompa, Arany, Kemény, Jókai, Madách...* Nyugat, 1922/12. 701–708. p.

²²²Laczkó Géza, *A XIX. sz. férfitaradéiája*, Nyugat, 1923/3. 135–139. p.

²²³Kuncz Aladár, *A mi Madáchunk*, Nyugat, 1923/3. 139–142. p.

Kant az ész, Rousseau az érzelem – az egész XIX. század e két férfi alakjában testet öltő Ádám színjátéka. Amíg Európában a nagy értékekért és nagy eszmékért lelkesülő elmék háttérbe szorultak, s mindenki elfogadta a gondolatot, hogy a tudomány a maga elfogulatlanságával megfogja változtatni a világot. Madách már éles víziókban maga előtt látja saját sorsán keresztül az európai sors, az európai életszemlélet keserű csalódását: az általános haladás, melyben Hugo hitt, visszafejlődik. S újra kell majd kezdeni mindent. A XIX. század végén az emberiség új értékeket keres, nem a tudományt, hanem a művészeti és bölcséleti értékeket. A XX. század végi és XXI. század eleji ember mit tesz? Ugyanezt, szinte kísértetiesen hasonlóan keresi önmagát, saját lelkét s célját e kiürült, értékvesztett, kiábrándult világban. Madách a modern lélek képviselője. Madách XX. századi író, vagy XXI. századi. Kanttól és Rousseau-tól eljut Nietzschéig és Bergsonig, s erkölcsi szintézisében Tolsztojra, Dosztojevskijre emlékeztet. Az esszéisták felfedeznek rejtett értékeket is a drámában. Pl.: Schöpflin Aladár a lírát az alaphangulatban, satírikus és tragikus változatait, a mű lírikus sodrását.²²⁴

A lírai kiábrándulás abból a nagy csalódásból is fakad, amelyet a centralisták éltek át, akik hittek a nyugati liberális gondolkodás és a magyar problémák közelítésében, valamint a nyugati nagy népek kultúrájában. Ezért akartak minél szorosabb kapcsolatot létesíteni a művelt Nyugattal és ezen át az egész emberiséggel. Madách aztán rájön: az eszme és a megvalósítás közt óriási a szakadék.

A tanulmányírók a mű alapmotívumainak újraelemzésével világirodalmi párhuzamokat fedeznek fel (Pl.: Révay József: az álom motívum ősei az antik irodalomban).²²⁵ „Fontos csak a motívum történeti összetartozandósága, bizonyossága”, ennek felismerése is igazolja azt az értékmegállapítást, mely Madáchot a világirodalom nagy alkotó géniusainak sorába avatja.

²²⁴Schöpflin Aladár, *Az ember tragédiájának lírája*, Nyugat, 1923/3. 173–175. p.

²²⁵Révay József, *Az ember tragédiája álom-motívumának ősei*, Nyugat, 1923/3. 165–169. p.

A dráma eredetiségének bizonyítását – hogy nem *Faust* utánzat – Karinthy Frigyes is számba veszi. Szerinte, ha csak az a papírlap maradt volna fenn, melyre Madách feljegyezte az alapötletet, ez a terv akkor is elég lenne, hogy neve fennmaradjon. Ádám történetéhez Ádám unatkozása kell, a tűnődés az élet értelméről. Az ötlet, hogy az első ember elalszik és végigálmódja az emberiség történelmét, páratlan, eredeti. A *Tragédia* emberit alkot, Madách önmagából teremtett önismerete teszi lehetővé, hogy hősei elevenek és természethűek. Madách lelke is tiszta és fogékony. Sajátos humora varázsolja élővé a jeleneteket. Monumentális kompozíciója emberekhez szól.²²⁶

Talán mégis Babits érzi meg leginkább Madách örökkévalóságának lényegét: „Madáchnál másként van: itt a tartalom az örök, s az eszme nem csupán téma és anyag, hanem maga a hímzés és bővület. Ebben az értelemben azt lehet mondani: Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban... Madáchnál színek, érzések szolgálják az eszmét.” Az eszméken keresztül ég nála az élet... Eszmékkel fejezi ki a szív eleven kínjait – ez hatásának titka. Ahogy arra Máté Zsuzsanna felhívja a figyelmet, Babits az első, aki felteszi e hatásra vonatkozó látszólag antinomikus kérdést: hogyan tud e madáchi filozofikum „együttal költészet is lenni?”²²⁷ Babits kiábrándultsága Madách pesszimizmusát, sőt, nihilizmusát, rettenetes ítélkezését az emberiség fölött idézi. De ez nem kiábrándult filozófia csupán, ez maga a kiábrándult vérző, fájdalmas élet, a gondolat takaratlan ereje őrzi meg költészetét örökre.²²⁸

Azonban Madách igazi felfedezése akkor következhet el, ha nemcsak magyarul olvassák, ha megértik érzelmi és gondolati háttérét a nem magyar anyanyelvűek is. „Egy kultúra nem csupán szellemi, hanem emberi is, és megérteni csak akkor lehet, ha érzelmi indítékaival ugyanúgy megpróbálunk azonosulni, mint fordulataival” – írja Auré-

²²⁶Karinthy Frigyes, *Madách*, Nyugat, 1923/3. 113–123. p.

²²⁷Máté Zsuzsanna, *Madách Imre, a poeta philosophus*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 7–8. p.

²²⁸Babits Mihály, *Előszó egy új Madách kiadáshoz*, Az Athenaeum jubileumi Madách-könyve számára, Nyugat, 1923/3. 170–172. p.

lien Sauvageot, Madách francia értelmezője. Nyelv és civilizáció – ez a dialógus kulcsa, de talán ehhez a kulcshoz hozzáférni a legnehezebb.²²⁹ A magyar nyelv megőrzése létkérdés a magyarság számára, de ugyanilyen létkérdés – hagyni másokat is, hogy betekintsenek e nyelv titkaiba. S ehhez eszköz a fordítás. A „kultúrfölény” kifejezés használata nem nacionalizmust jelent, hanem Klebelsberg Kuno koncepcióját. Be kell bizonyítani Európa előtt, hogy a magyar kultúra és irodalom európai színvonalú, az összeurópai kultúra része. Meg kell pl. cáfolni, mint ahogyan Kosztolányi meg is teszi a *Nyugatban*, Antoine Meillet véleményét rólunk, amelyet 1918-ban megjelent könyvében hangoztat: minden amit eddig termeltünk az irodalom terén, „haszontalan holmi, nyelvünk gyökértelen és kultúránknak nincs múltja és jövője még kevésbé van.”²³⁰ Ha a magyar klasszikusokat megismeri Európa, más lesz a véleményük. Így aztán nem véletlen, hogy Madách *Tragédiájának* fordításairól sorra jelennek meg tanulmányok a *Nyugatban*, s minden esetben az a fő tétel hangzik el: e fordítás megnyitotta a kaput a világirodalmi ismertség felé. A fordításokat egy-egy külföldi színpadi bemutató is követi, több-kevesebb sikerrel. A magyar elszigetelt nyitottságot, hogy Európában vagyunk, európaiak, mégis egyedül „finnugorságunkból táplálkozva, betolakodók...”²³¹ meg kell változtatni.

A jó fordítások kiváló eszközök lehetnek, de ki írhat jó fordítást? Aki az eredeti szövegbe bele tud mélyedni, aki tehát jól tud magyarul, és egyben jó költő is.

Melyek a legsikeresebb Madách fordítások? A *Nyugat* segítségével bepillantathatunk a német fordítás sikersorozatába. *Az ember tragédiája* hamburgi sikeréről maga a fordító, Mohácsi Jenő tudósít 1937-ben: Németh Antal rendezése elérte Madách számára a német befogadást. A

²²⁹Aurélien Sauvageot, *Souvenirs de ma vie hongroise*, Édition Corvina, Bp., 1988. in: Madácsy Pirocska, *Francia szellem a Nyugat körül*, 275. p.

²³⁰Meillet, *Európa nyelvei 1918*. Válasz: Kosztolányi, *Egy nemzeti nyelv védelmében*, Nyugat, 1930. júl. 16.

²³¹Zolnai Béla, *La littérature hongroise*, in: *Visages de la Hongrie*, Bp. 1938. Presses Universitaires de Hongrie, I. p.

drámai költemény világirodalmi jelentőségét elismerik a német lapok, erényei: belső megrendültség, bölcséleti komolyság, vizionárius erő. Az expresszionista stílusú előadásnak óriási sikere van, leginkább, nem véletlenül, a londoni színnek, mely a háború félelmetes víziója. Ne feledjük, 1937-et írunk! ²³² Mohácsi Jenő fordításáról többen is írnak érdekes tanulmányokat: Turóczi-Trostler József a nyelvi problémákat veti fel. Az eddigi német fordítások (1865 és 1933 között 8), fausti nyelvet adtak. Nem tudják Madách eredendő, fojtottan lírai körét tükrözni, egyedül Mohácsi Jenő próbál szakítani az eddigi örökséggel. Pátosz nélküli nyelvi realizmussal tolmácsolja Madáchot, bár így ellentmond a drámai vers eredendő küldetésének. Mégis méltán képviseli Madáchot Európa előtt,²³³ mint ahogyan a bécsi bemutató sikere is bizonyította mindezt 1934-ben. 3 hónap alatt 25 előadás a Burgtheaterben. Bécs – Európa kapuja. Kárpáti Aurél szerint – mi kell a sikerhez? Jó fordítás, jó rendezés, mely az európai kultúrába való beilleszkedést szolgálja.²³⁴ Az előadás-kritika kapcsán újabb disputa is kialakul. Mohácsi Jenő, a fordító reagál Kárpáti Aurél kritikus megjegyzéseire. Jelzi, valóban, fő célja a *Tragédia* „faustalanítása” volt. A fordító magára vállalja a szentségtörés bűnét, hiszen kihagyja a *Faust* emlékeztető részeket: pl. a Föld szelleme a harmadik színből; a második Kepler-jelenet stb.²³⁵ De az előző sikertelen bemutatók oka elsősorban az volt, hogy *Faust*-utánzatnak gondolták. Most, ezen túllépve, az előadás missziója – ráirányítani a kultúr világ figyelmét e zseniális, eredeti magyar műre. A fordítás szülőhelye is a *Nyugat* folyóirat, amely 1926. dec. 1-jén már közreadott 12 fordított sort és a fordító elgondolkodtató tanulmányát a tragikus világlátás feloldható vagy feloldhatatlanságáról a műben. Ádám kételkedése

²³²Mohácsi Jenő, *Az ember tragédiája Hamburgban*, Nyugat, 1937/6. 457–458. p.

²³³Turóczi-Trostler József, *Madách németül. A nyelvi probléma*, Nyugat, 1934/4. 226–229. p.

²³⁴Kárpáti Aurél, *Az ember tragédiája a Burgtheaterben*, Nyugat, 1934/10–11. 795–797. p.

²³⁵V. ö: Cs. Juhász László, *R. F. Arnold Madáchról*, Széphalom, Szeged, 1930/7–9. 14–15. p.

erősebb, mint az Úr szava?²³⁶ Mohácsi majd visszatér még a fordításhoz 1939-ben, amikor a bécsi bemutató kisjubileumát ülik. Hermann Röbbling igazgató rendező 10 előadásra számított – 30 lett belőle. Bernben is lesz bemutató. De Berlinben új fordítást, átdolgozást fognak bemutatni egy német dramaturgtól, aki egyetlen szót sem tud magyarul...

Szerencsére az olasz fordító, A. Widmar kitűnően beszéli nyelvünket, ő a budapesti olasz követség sajtóattaséja. Az olasz fordítás Milánóban jelent meg 1936-ban, Berzeviczy Albert előszavával. Lányi szerint kitűnő a fordítás, néha jobb, mint az eredeti, dallamos, ékesszóló nyelvi sodrás, filológiai és filozófiai elmélyítés jellemzi.²³⁷ Hátra van még a szlovén fordítás hírül adása 1939–40-ben, amely szép munka, eredeti magyar szövegből, Ljubljánban.²³⁸ De ami a legfájóbb, a francia fordításokról alig esik szó, inkább a párizsi bemutató érdekességéről és furcsaságáról, amely egy új színjátszási formában, bábszínházban valósult meg. Két szereplővel játszanak: Ádámmal és Luciferrel, a háttérben a történelmi képek víziója. Ami a drámából megmarad – az az egyívű, zárt gondolati költemény. Illusztrációk – egy szimbolikus előadásban – a jövő modern bemutatóit készítik elő. Theisz Alfréd meg sem említi a francia fordító nevét...!²³⁹ Mi tudjuk, a *Tragédia* negyedik francia fordításáról van szó. Már előbb, Guillaume Vautier fordítása, az elkészülés után sok évvel, 1931-ben jelenik meg a budapesti *Librairie Française* sorozatban, Fóti Lajos előszavával, aki a magyar klasszikusokat bemutató sorozat kiadóigazgatója volt.²⁴⁰

²³⁶Mohácsi Jenő, *Disputa a Burgtheater Madách előadásáról*, Nyugat, 1934/10–11. 597–600. p., Mohácsi Jenő, *Egy Madách-bemutató kisjubileumán*, Nyugat, 1939/2. 139. p.

²³⁷Lányi Viktor, *A. Widmar Madách fordítása*, Nyugat, 1936/8. 145–146. p.

²³⁸Pável Ágoston, *Az ember tragédiája – szlovénul*, Nyugat, 1940/3. 148–150. p.

²³⁹Theisz Alfréd, *Bábszínház, 1938/3.* 78–79. p.

²⁴⁰Az előző fordítás Charles de Bigault de Casanove tollából a *Mercure de France* c. folyóiratban jelent meg folytatásokban, 1896-ban. E fordítás előszavának írója, Louis Dumur (1863–1933) francia regényíró a „szörnyű romantika” termékének nevezi a drámát, de Madách gondolatait már ő is időn felül állóknak tartja, „Belle oeuvre qu’il faut lire...” *Mercure de France*, 1897. XXI. 202. p.

V. ö. még: Madácsy László, *Az ember tragédiájának első francia nyelvű fordítása és fogadtatása*, Acta Universitatis germanica et romanica Tomus II. Szeged, 1967. 45–53. p.

A bábszínházi előadásra az 1937-es párizsi világkiállítás alkalmából kerül sor. Az előadásra a mű fordítását Cselényi-Walleshhausen Zsigmond és Fernand Pignatel készítették el. A bemutató sikerét magyar és francia művészek együttműködése garantálja. Már a *Comédie Française* készül a művet előadni, de a háború mindent megghiúsít egy időre. A *Tragédia* első franciaországi kosztümös, díszletes színrevitelére csak 1992. márciusában kerül sor a párizsi Színiakadémián (Rousselot adaptációjában).²⁴¹ A francia befogadásnak tehát nem kedveztek a két világháború közötti évek.

S még kihagytam a félig sikerült amerikai fordítást, amely Vajda nyers prózafordításából Meltzer Zoltán sima, szép angol verseivel készült, túl archaikusan a modern témához. Jessica North költőnő chicagói kritikája meglepően korszerű profétának tartja Madáchot, akinek minden jóslata valóra vált eddig. S mi vár még ránk? A megjövendölt jégkorszak? Madách nagy költő, aktuális költő.²⁴²

A fordítások közül tehát Mohácsi Jenő német nyelvű fordítása kelt legnagyobb visszhangot. Nem véletlenül – irodalom és politika összefonódnak. De a bizakodás nem válik be, a német siker nem nyit kaput igazából Európába Madách számára. Hiába hirdeti Galsworthy a *PEN Club* nemzetközi kongresszusán Budapesten 1932-ben a kultúrák konszenzusát Európa civilizált népei között, amely az igazságon és a nemzetek közti egyenlőségen alapul – az újabb pusztító háború elsöpri a kultúrák közti párbeszédet. S marad: a világirodalmi áttörés helyett az itthoni bemutatók jelzése, vagy kisebb polémiák Madách művéről.

1934. a *Tragédia* bemutatójának 50 éves jubileuma a hazai előadások ismertetésének éve a *Nyugat*-ban. 10 cikk jelenik meg ötven év margójára. Horváth Árpád visszatekintő tanulmányban elemzi a *Tragédia* színpadi múltját, úgy érzi, a tradíciók figyelembe vételével kell változtatni az előadások koncepcióját. A jövő útja: a szimbolikus játéktípus, költészet és színpad egysége.²⁴³ Egyesek szerint Paulay Ede

²⁴¹Lásd bővebben: Madácsy Piroška, *Aurélien Sauvageot és tanítványai Madáchról*, II. Madách Szimpózium, 1994. 93–108. p.

²⁴²Binét Menyhért, *Madách Amerikában*, Nyugat, 1936/5., 407–408. p.

²⁴³Horváth Árpád, *Madách a színpadon. Ötven év margójára*, Nyugat, 1934/2. 119–122. p.

szövegek könyve és rendezése óta nem sok történt. (Kivétel Huszti Sándor 1926-os misztérium-rendezése).²⁴⁴ A Szegedi Szabadtéri Játékok előadásáról 3 tanulmány jelenik meg.²⁴⁵ Mohácsi Jenő a szegedi előadást fontos állomásnak tartja – dicséri az előadótéri adottságokat, a tömegek mozgását, a színháztechnikát, a nagyszerű akusztikát.²⁴⁶ De Schöpflin Aladár már fanyalog: a népszerűsítő, hatásvadászó előadás eltávolodott Madách szellemiségétől, a drámai költemény lényegétől. A nyílt téren elveszik Madách költői ereje, csak a revue jelleg marad meg. Balassa József nyelvészként pedig bírálja a színházi beszéd helytelen hangsúlyozását.²⁴⁷ Az itthoni bemutatók közül az 1937-es *Nemzeti Színházi* (Németh Antal rendezése) sem tetszik Schöpflinnek,²⁴⁸ visszalépésnek érzi, mert a látványelem elnyomja a szöveget. Ugyanakkor az 1939-es *Nemzeti Kamaraszínházi*, amely ugyancsak Németh Antal rendezési kísérlete, minden látványt elvet, csak az elsőrendű érték marad: a költészet. Eredményes színházi kísérlet: Madách szelleme és filozófiája győzött. Nem véletlenül. 1939-ben kitört a II. világháború.

Persze a 30-as évek végén történnek más érdekes dolgok a *Tragédiával*. Rádiójáték-feldolgozás, lemezkiadás, sőt filmreviteli terv! A modern megszólaltatások azonban a *Nyugat* hasábjain megszólaló kritikust elborzasztják. Bory István, bár újszerűnek nevezi Németh Antal hangjátékát, rossznak tartja Szabó Lőrinc színek elé írt összekötő szö-

²⁴⁴Kürti Pál, *Az ember tragédiája a színpadon. Németh Antal tanulmánya*, Nyugat, 1934/12–13. 90. p.

²⁴⁵Mohácsi Jenő, *A szabadtéri Tragédia*, Nyugat, 1934/16., 224–228. p.

Schöpflin Aladár, *A szabadtéri Tragédia II.* Nyugat, 1934/16., 227–228. p.

Schöpflin Aladár, *Bemutatók*, Nyugat, 1937/12., 461–466. p.

V. ö.: Lugosi Döme, *A szegedi szabadtéri játékok története (1931–1937)*, Bp., „A színpad” kiadása, 1938.

²⁴⁶Lásd bővebben: Gyémánt Csilla, *Varga Mátyás évtizedei és a Tragédia a Szegedi Szabadtéri Játékokon*, in: VIII. Madách szimpózium, Balassagyarmat, 2001. 105–120. p.

²⁴⁷Balassa József, *Utóhang Az ember tragédiája szegedi előadásához*, Nyugat, 1934/17–18. 285–286. p.

²⁴⁸Schöpflin Aladár, *Színházi események*, Nyugat, 1939/6., 414–418. p.

vegeit, a *Tragédia* szövegelhagyásait (4139 sorból 2123 elmaradt). Öncélú a rendezés. az átdolgozás veszélyes, Madách Imre nem való mikrofon elé, sőt „fekete lemezre” sem.²⁴⁹ A felére rövidített modern feldolgozás helyett maradjon meg csak a mű könyvalakban. S mennyire igaza van! Bár lehetne a *Tragédia* az egyetemes magyarság első világfilmje, 1940-ben Mohácsi Jenő úgy érzi, a madách-i gondolatok elsikkadnak majd a vizualitás hatásadásában. A *Tragédia* nem filmszerű, félni kell tehát a filmreviteltől.²⁵⁰ A modern elemzésekkel kapcsolatban két figyelemreméltó tanulmányt is olvashatunk: az egyik Mohácsi Jenő német fordítása kapcsán 1934-ben, másik Barta János Madách tanulmányáról 1931-ben jelenik meg. Rótein Géza a pszichoanalitikai értelmezés módszerének illusztrálására elemzi Ádám álmát, Schöpflin Aladár pedig a lélektani adottságokból kiinduló első characterológiai Madách megközelítésnek tartja Barta munkáját.

De a 30-as évek végére valahogyan beszűkül – s elszűrül a Madách-kép.

Mi ennek az elhalkulásnak, elcsitulásnak az oka? Nyilván, magának a *Nyugatnak* 1941-es megszűnése is, vagy az újabb háború, mely immár újra elsöpri az irodalmi, kulturális érdeklődést.

Az „egészet” vizsgálva azonban nem lehet kétségünk: a *Nyugat* megfelelt kulturális missziójának, alapjában véve betöltötte közvetítő szerepét Madách vonatkozásában is, a folyóirat kiteljesítette a Madách image-t a magyarság és Európa számára. Újra gondolta és átélte Madách monumentalitását, örök, egyetemes emberi mondanivalóját. Nem lehet megkerülni vagy megunni, mert mindaz, amit megjósolt, beteljesedett és ismétlődik.”²⁵¹

²⁴⁹Bory István, *Madách a mikrofon előtt*, Nyugat, 1936/3., 224–228. p., 1936/4., 297–298. p.

Bory István, *Madách a fekete lemezen*, Nyugat, 1938/4. 317–319. p.

²⁵⁰Mohácsi Jenő, *Az ember tragédiája és a film*, Nyugat, 1940/1., 62–64. p.

²⁵¹Alexander Bernát, *Nagy emberek*, Pantheon kiadás, Bp., 1938. Madách Imre 222–232. p.

V. ö.: André Karáton, *Le projet culturel de la revue Nyugat*, in *Revue de la littérature comparée* 3/1986. 283–294. p.

Madách a Széphalomban (1927–1944)²⁵²

(2006)

A *Széphalom* c. folyóirat 1927-ben Szegeden indul Zolnai Béla szerkesztésében. „Az irodalmat nem csupán a maga elszigeteltségében és öncélú formaságában vizsgálja, hanem igyekszik az irodalmi tünetek mögött mélyebb értelmet – az emberiség, a nemzet világnézeti, gondolati változásainak emanációját – keresni.” – írja maga Zolnai a folyóirat ars poeticájáról.²⁵³ Zolnai levelezése Kazinczy mércéjű és léptékű. Nem véletlenül választja a *Széphalom* címet folyóirata számára. S bár Szegedről nézi a világot, mások szószólója is akar lenni. De az európaiság szellemét nem az utánzásban, hanem a közös érték fellelésében keresi.²⁵⁴ A *Széphalom* iskolateremtő irodalmi műhellyé válik,²⁵⁵ írói nemzetközi csapatból kerülnek ki,²⁵⁶ a folyóirat komparatista szellemű, főleg Zolnai tudományos elképzeléseit követi. Témáik: a nemzeti irodalmak találkozásai, egy-egy nagyobb európai szellemi mozgalom párhuzamos elemzése. Nem csupán egyes elemeket, motívumokat vetnek össze, hanem később sokszor a filológiai alapozást vegyítik a szellemtörténettel, az *idéés littéraires*-rel, amely a stílusok összehasonlító vizsgálata a világ- és magyar irodalomban. Vizsgálják az írók személyiségét, az írók és korát: a befogadó élménye jelen van a mű megalkotásában. Nem a hatás-kutatás, hanem a párhuzamok, összefüggések feltárása volt céljuk. 1928-ban a *Széphalom* első évfolyamát méltató kritikák mind hangsúlyozzák a folyóirat bátorságát, pártatlanságát, messze

²⁵²Madácsy Piroska, *Madách a Széphalomban*, in: XIV. Madách Szimpózium, Szeged, 2006. április.

²⁵³Zolnai Béla, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Széphalom, Szeged, 1930. 144. p.

²⁵⁴V. ö. Juhász Géza, *Európai irodalom és magyarság*, Izenet, 1934. május, Szeged, 37–43. p.

²⁵⁵V. ö. Fried István, *Regionalitás és közép-európaiság. A fiatal Baróti Dezső irodalomszemléletéhez*, Tiszatáj, 1997. márc. 112–113. p.

²⁵⁶Pl.: Aldo Dami, Henri Grenet, Jean Carrère stb.

tekintő, magas színvonalú tudományos és irodalmi témaválasztását (Han-kiss János, Juhász Gyula, Mészöly Gedeon, Szabó László stb.)²⁵⁷

Így, ennek az irodalomszemléletnek köszönhetően a *Széphalom* érdeklődési köre elsősorban magyar, ugyanakkor interkulturális. A tanulmányok érintik pl. a francia irodalmat, de sokat beszélnek a magyar kultúra helyzetéről Európában. A folyóirat különböző rovatainak címszavai bizonyítják a *Széphalom* sokszínűségét: Alföld–Felső-Magyarország; Erdély; Visszhang; Eszmetöredékek stb. Fontos hídszerepet tölt be a *Széphalom* Magyarország és a határon túli magyar irodalmak között. S gyakran veti fel a legújabb irodalomelméleti, irodalomtörténeti problémákat, irodalmi vitákba kapcsolódik be (Ady-vita, vita Proust körül), vagy bemutatja a külföldi intelligencia újdonságait, pl. Paul Van Tieghem új világirodalomtörténetét. A *Széphalom* a magyarság önmagára eszmélését kívánja előmozdítani: „Filozófiai elmélyülés és idealizmus; európai kultúra és a magyar régiség életrekeltése, modern szellemiség és hagyománykeresés... Ó és új magyarság szintézise...”²⁵⁸ Így jelennek meg klasszikusok és modernnek az irodalmi műhelyben, együtt. De a klasszikusok mindig modern értelmezésben, mint Madách is.

²⁵⁷Sajtvélemények a Széphalom első évfolyamáról, in *Széphalom*, 1928/9–10. Függelék.

²⁵⁸Széphalom – mottó. 1927. jan. 1. Lásd részletesen: Madácsy Piroska, *Zolnai elemzések*.

– „Tartsatok meg emlékezetekben”. Zolnai Béla születésének centenáriumán, Juss, 1990. márc. 63–66. p.

– *Zolnai Béla Szegeden*, Csongrád Megyei Hírlap, 1990. márc. 10.

– *A hallgatás a legnagyobb üldöztetés*. (Zolnai Béla születésének centenáriumán), Hítel, 1990/10. 22. p.

– *Zolnai Béla és Szeged*, A Dugonics Társaság Évkönyve, Szeged, 1998. 42–49. p.

– *Zolnai Béla francia kapcsolataihoz*, in: *Tanári példaképeink voltak*. Hommage à Grezsa Ferenc és Kiss Ferenc. Antológia Kiadó, 2003. 55–69. p. Szerk.: Madácsy Piroska és Bene Kálmán.

– „Szegedről nézni a világot...” *Zolnai Béla és a Széphalom európai szellemisége*, Szeged c. folyóirat 15. évfolyam, 2003/9. 124–130. p.

Az 1930-as években egyre gyakrabban elemzik Madáchot a folyóirat-kötetekben. S ez talán nem véletlen, ez a szerkesztői koncepció Zolnai nemzetközi kapcsolatainak erősödésével is egyre mélyebben világítja meg az európai irodalmi, szellemi áramlatokat, az összefüggéseket. Tudja, hogy a világirodalmi kánonba csak akkor kerülhetünk, ha klasszikusainkat Európa is felfedezi. De ehhez magunknak kell előbb újraértelmeznünk értékeinket. Korniss Gyula mondja a magyar kultúra fejlődéséről: „Minden nemzetnek csak annyira van létjogosultsága, amennyiben az emberiség kultúrjait gyarapítja, védelmezi vagy továbbfejleszti”. (III. Finn-ugor kongresszus, 1928.) A történetfilozófiai távlatokat és összefüggéseket felvető Madách műveinek elemzése feltétlenül beleillik ebbe a koncepcióba – hogyan asszimiláltuk a nyugati műveltséget és gyarapítottuk az egész emberiség kultúráját. Az európai szellemi áramlatokat sem csupán befogadtuk, hanem új színekkel gazdagítottuk – írja Fogel Sándor.²⁵⁹ E gondolatok Klebelsberg Kunó nemzetelemző kultúrpolitikai programjához kapcsolódnak, amely a magyar kultúra folytonosságát a részletek újraépítésében látja. A „kultúrfölény” – erkölcsi fölényt jelent, mely a gondolkodás-filozófiai műveltség segítségével visszaköveteli az emberi lélek számára az abszolút értékeket, ezek nélkül sem az egyén, sem az egész emberiség életének semmi értelme nincs.²⁶⁰

Zolnai 1930-ban részt vesz egy barcelonai konferencián, amelyet a *Fédération Internationale des Unions Intellectuelles* folyóirat szerkesztősége rendez. Európai szövetség – európai kultúra, a magyar irodalom helyzete az európai irodalomban, az európai gondolat, e felmerülő kérdések foglalkoztatják Zolnait. „Menton, október, méla Cap Martin – Ady Endre kalandozásainak útja –, és mialatt a vonat éjszakába kanyarog a havasok és a tenger között, arra gondolok, hogy ezer éve hajtja már a magyarságot valami ösztönös nosztalgia Nyugat felé, kardal vagy könyvvel...”²⁶¹

²⁵⁹Korniss Gyula tanulmányai. *Eszmetöredékek*, Széphalom, 1930/5–6. 139–142. p.

²⁶⁰142. p.

²⁶¹Zolnai Béla, *Barcelonai kaland*. *Eszmetöredékek*, Széphalom, 1930. 212–222. p.

Európa és magyarság? Egyetemes kultúra vagy nyugati kultúra? A kultúra vulgarizációja alulról fölfelé, vagy felülről lefelé történjen? Zolnai leszögezi: „van azonban egy fontosabb vulgarizációs hatás is: a vízszintes hatások, amik egyik néptől a másikhoz vezetnek. Ezen a téren azonban a kis nemzetek nagy hátrányban vannak a nagy nemzetek mögött. Kultúrájuk, irodalmuk, művészetük ismeretlen terület, és míg a nagy nemzetek középszerű tehetségei az egész világot meghódítják, a kis nemzetek lángelméit föl sem fedezik...”²⁶²

E fájó kérdés megoldásához kapcsolja tehát szerkesztői mentalitását a *Széphalomban*, s így közelítik meg munkatársaival Madáchot is: egyetemességében és egyediségében.

A Madáchról szóló tanulmányok filozófikusak, modernek. Főleg 1930 és 1936 között jelennek meg, igen sok francia vonatkozást érintve és szélesítve a látókört: Madách és Lammenais, Madách és Lamartine, Madách és Napóleon... vagy éppen bécsi nézőpontot közvetítve, hiányérzetet keltve. Előfordul persze, hogy csupán rész-problémákat vetnek fel: mint egy-egy eszme nyelvi elemzése, vagy a szerzői utasításokhoz kapcsolódó megjegyzések. De lényegében a *Széphalomban* visszatérő témaként jelenik meg Madách, jelezve, hogy Zolnai szellemtörténeti irodalomtolmácsolásában is újra és újra gondolkodásra késztető író és mű.

A tanulmányokat olvasva az első és legfontosabb benyomásunk: mindenképpen bizonyítani akarják, *Az ember tragédiája* nem *Faust*-utánzás. (Mint ahogyan a *Nyugat* Madách-bemutatása is erre törekedett).

Juhász László cikkei egy csokrot alkotnak ebben a témában.²⁶³ Szerinte Madách esetében nem német, hanem francia hatásról van szó, illetve a romantikus szemléletmódok találkozásáról. Lammenais filozófiája és Lamartine misztikus emberiség-sors álmái vannak jelen a *Tragédiában*.²⁶⁴

Már Kármán Mór ír erről (Budapesti Szemle 124. kötet): Lammenais: *Esquisse d'une philosophie* c. munkája hatással volt a *Tragédia*

²⁶²I. m. 218. p.

²⁶³Gr. Juhász László, *Madách és Lammenais*, Széphalom, 1930. 3–4., 89–92. p.

²⁶⁴Juhász László, *Madách és Lamartine*, Széphalom, 1931. 174–182. p.

első részére. Juhász László szerint Lammenais 3 könyve jöhet számításba: „*Paroles d'un croyant*” (Megvan Madách könyvei közt Börne fordításában *Worte des Glaubens* címen) „*Le Pays et le Gouvernement*” et „*Livre du Peuple*”.

A tanulmányíró több idézettel próbál bizonyítani:

Lammenais látnoki stílusban kritizálja a fennálló viszonyokat, s jósolja, hamarosan minden megváltozik, mert minden összeomlik. Ezzel azonos Madáchnál: *Péter apostol beszéde*.

„Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
Nehezedik rád.” (1286–1287)

„Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
Emelt fővel jár a békés lakók közt,
Utána a halvány gond, rémület
S égből, földről se részvét, sem segély. (1290–1294)

Vagy a londoni szín részletei pl. a halálraítelt munkás bűnbeesése.

ÁDÁM: Velőt fagyasztó látvány, mit kísérsz?
Ki mondja itt meg, melyik bűnösebb,
Avagy csupán a társaság, talán...?
Hol ez rohad, buján tanyáz a bűn.

A társadalom hibás tehát a bűnözés terjedéséért! Lammenais és Madách is elítéli a különböző társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenséget, pl. a falanszter jelenet két sorában:²⁶⁵

TUDÓS: Ez a szegénynek rabszolgája volt.

ÁDÁM: Mint a szegény meg ökre gazdagoknak (3274–3276)

²⁶⁵Juhász László utánanézett: Lammenais mind a négy könyve (Szűcsi József, Madách Imre könyvtára, Magyar Könyvszemle, 1915, mind a 4 munkát felsorolja), a Nemzeti Múzeum könyvtárában lévő Madách-gyűjteményben is megtalálható.

Természetesen tudjuk, Madách a szociális problémák iránt érzékeny – Lammenais is, így nem lehet közvetlen hatásról beszélni, de a Lammenais könyvek olvasmányélményei jelen lehetnek. A szabad szellemű Lammenais – mint tiltott és veszélyes ideák terjesztője, tagadhatatlanul nagy hatással volt a reformkori fiatal írókra. Annak ellenére, hogy rendőri hajsza indul a *Paroles d'un croyant* című mű olvasói, sőt említői ellen, és egészen 1848-ig Lammenaisról szólni tilos, (a *Le Monde* számait, melyet Lammenais George Sanddal együtt szerkesztett, pl. elkobozzák), 1834-től kezdődően mégis több reformkori folyóirat cikkében olvashatunk Lammenaisról, természetesen inkább sátáni mivoltáról.²⁶⁶ Elítélik eszméit: a társadalom minden értéke ellen meghirdetett háborút, az Isten nevében elrendelt, uralkodó hatalmakkal szembeni ellenszegülést. E mű „lángoló jel” Európa egén, nem csoda hát, hogy a *Paroles*-t, minél inkább tiltják, annál inkább olvassák. Bizonyára Madách is, aki könyvtárában őrzi e tiltott könyveket és a forradalom bukása után újraértelmezi, tagadja a nemzetköziség és testvériség vagy a forradalom eszméjét.

A másik francia romantikus Lamartine, aki jelen lehetett Madách gondolatvilágában.²⁶⁷ A szerző hosszan sorolja, kik foglalkoztak a francia irodalom *Tragédiára* gyakorolt hatásával (első Szász Károly: *Az ember tragédiájáról*,²⁶⁸ Victor Hugo: *La légende des siècles*, majd Erdélyi János, Lukács Móric stb. s végül Pais Dezső: *Madách és Lamartine*²⁶⁹). Juhász László ez utóbbi tanulmányt akarja kiegészíteni, ill. pontosítani: filológiai és szellemtörténeti módszerrel, először idézetekkel bizonyít, majd szellemi áramlatok és gondolkodásmódok találkozásáról ír.

²⁶⁶Társalkodó, 1834/55. 217–218. p.; Tudományos Gyűjtemény, 1841. V. kötet. 112. p.; Athenaeum, 1841. I. 26. sz. 416. p.; Athenaeum, 1840. I.–712, 15. p. 106., 182., 236. p.

Kazinczy Gábor fordításai Lammenaisról. Lásd részletesebben Madácsy Piroksa, *Francia szellem a magyar reformkorban*, JGYTFK, Szeged, 1992. 21–28. p.

²⁶⁷G. Juhász László, *Madách és Lamartine*, Széphalom, 1931. 174–182. p.

²⁶⁸Szász Károly, *Az ember tragédiájáról*, Szépirodalmi Figyelő, 1862.

²⁶⁹Pais Dezső, *Madách és Lamartine*, Egyetemes Philológiai Közölny, 1919.

Már Pais is két feltevést akar bizonyítani: a *Jocelyn* előszava és a *Chute d'un ange* két Avertissement-ja hatással voltak Madách alapeszméjére, valamint művének szerkezetére – Lamartine gondolatai felismerhetők. Megjegyzendő, maga Zolnai is így nyilatkozik Madáchról: „Azt, amiről csak álmodott a francia romantika; megrajzolni az emberiség történetét egy széleskörű költeményben, Madách történelmi tablói megvalósították” – Madáchot a legnagyobb magyar filozófus költőnek tartja.²⁷⁰

Juhász László még fokozza ennek az elképzelésnek a helyességét. Lamartine is az emberi szellem történetét akarta megírni. Vajon a Gondviselés által kijelölt úton hogyan halad az emberiség a tökéletesülés felé, miközben az ember csupán egyetlen kicsiny porszem a nagy mindenségben, és a hős oldalán mindig ott van a nő? Lamartine tervezetét Madách megvalósítja. (A *Jocelyne* alapvető gondolata Madáchnál is megvan: 524–531. sor.

Csak azt ne hidd, hogy e sár-testbe van
Szorítva az ember egyénisége...)

De az összehasonlító párhuzamok inkább a Madách és Lamartine közti lelki rokonság, lírai magatartás megnyilvánulásai.²⁷¹

A fiatal Madách, éppen úgy, mint barátja, Bérczy Károly, jól ismerte Lamartine lírai verseit, pl. a *Le lac* címűt. Mint ahogyan a francia romantikusok is Lamartine költészetét ihlető-forrásul szomjazták! Korai lírai verseikben felfedezhető bizonyos Lamartine rajongás, a romantikus hitvallás erősödése. Legfőbb témáik Lamartine-hoz hasonlóan a lét problémái, természet-rajongás, szabadság, szerelem stb. Madách költeményei ugyanakkor az emberiség, a világtörténelem alapkonfliktusait vetik fel, és bennük a *Tragédia* gondolati, érzelmi előtör-

²⁷⁰Béla Zolnai, *La littérature hongroise*. Extrait du livre, in Visages de la Hongrie, Bp., 1938. Les Presses Universitaires de Hongrie, 16. p.

²⁷¹I. m. 177. p.

ténetére ismerünk.²⁷² És felfedezhetjük soraiban Lammenais tanítását is: a társadalmi igazságtalanság szemlélete eltávolítja a hagyományos hitrendszerrel,²⁷³ keresi az eredeti kereszténység által hirdetett egyetértést és szabadságot. Így teljes a lírai és drámai életmű, a gondolatosság csirái kezdettől jelen vannak. A kérdés még az, s máig vitatott, mennyire tudott franciául Madách? E kérdés Petőfivel kapcsolatban is gyakran felmerül. De bizonyítható, a magyar romantikusok francia nyelvtudása elegendő volt ahhoz, hogy olvassák és értsék a francia irodalmi műveket, a filozófiai és politikai gondolkodókat. Juhász László a Madách könyvtárában fellelhető 115 francia nyelvű könyvre utal, valamint a *Vegyés Jegyzetek* című Nemzeti Múzeumban található kéziratra, ahol többek között Descartes, Montesquieu és Michelet gondolatainak fordítása található Madách tollából. Madách levelei is érdekesítőek, pl. Madách Szontagh Pálnak írt 1843. okt. 31. levelében Sue: *Mystères de Paris*-ját dicséri lelkesen vagy az 1864. febr. 17-én írt francia nyelvű levél, amelyet a talán első, de soha fel nem lelt francia *Tragédia*-fordítás kapcsán ír Monsieur Ludovic Rigoudaud-nak. Ez a levél azonban nem elküldött, mert az újságíró közben Pestről eltávozott, címét nem hagyta hátra. Végül, de nem utolsó sorban, kiemelhetjük még Madách George Sand-tanulmányát a *Léliáról*.

És a konklúzió – a francia romantikusok, mint Sand vagy Hugo, Sue vagy Lamartine, nem az utánzás vagy a közvetlen hatás szintjén vannak jelen a *Tragédiában*. De jelen van a romantikusok műfaj-teremtő szándéka, az emberiség-költemények megalkotása. Jelen van az a romantikus felfogás, hogy „az ember a végtelenség a megnyilvánulása a véges létben, a személyes lírai kitörések, a nő eszményítése és lealacsonyítása, és főleg: a tárgy, az emberiség történetének egy ciklikus munkában való földolgozása”.²⁷⁴

²⁷²Lásd részletesebben Madácsy Piroksa, *Madách Imre és Bérczy Károly*, ItK 1984/2. 205–209. Madácsy Piroksa, *Újabb adalékok Bérczyről és Madáchról*, in: VIII. Madách Szimpózium. Balassagyarmat, 2000.

²⁷³V. ö.: Horváth Károly, *Madách Imre*, Mikszáth Kiadó, Élet-Mű-Kalauz 2. 15–26. p., 53. p.

²⁷⁴I. m. Juhász László, 181. p.

Romantikus mű tehát a *Tragédia* és az egyetemes romantikus szellemi atmoszféra része, nem a *Faust* vagy más mű utánzata. Juhász László tanulmányai összefoglalóan és elmélyítve megjelennek az *Études Françaises* sorozatban is, francia nyelven²⁷⁵ Eckhardt Sándor az *Egyetemes Philológiai Közöny* 1931-es évfolyamában jelzi: nagyon fontos, hogy a szegedi egyetem francia intézetében készült alkotások francia nyelven is publikáltak, és így bekapcsolódnak a francia nyelvű irodalomtörténetbe.

Juhász Lászlót felháborítja, hogy a *Tragédiát* sokan félreértelmezik, és a fordítások félreérthetőek. Ezzel kapcsolatban R. F. Arnold a bécsi egyetem ismert tanárának *Az ember tragédiájáról* írt nyilatkozatát bírálja.²⁷⁶ Arnold, a már ismételt beállítást ragozza: Madách műve nem egyéb, mint a *Faust* unalmas könyvdráma alakjában megírt kópiája. Később változtatott véleményén: a mű nem unalmas, hanem értelmetlen számára, mert nem tud magyarul. Azután mégis rámutat a páratlan dimenziókra, és arra, hogy a mű inkább filozófiai költemény, mint dráma. De mélyebben nem elemez, s tovább is egyoldalú marad befogadása. Milyen sajnálatos ez a beállítás – szögezi le Juhász László –, s ezen csak mi, magyar írók, kritikusok változtathatunk. Kölcsonösen kell feltárnunk egymás ismeretlen kulturális és irodalmi értékeit.

A fentebb említett Lamartine-ra vonatkozó tanulmánynak van egy érdekes és mulatságos visszajelzése, melyet maga Zolnai glosszáz meg a Széphalomban *Madách és Napóleon* címmel.²⁷⁷ Igaz, hogy Juhász ezt írta: „Hugo bálványának, Napóleonnak még a neve sem fordul elő a *Tragédiában*”? Tolnai Vilmos ezt tagadja, és levelet ír, *Az ember tragédiája* XI., 3896–3897. sorát idézi:

Mi lesz Napóleon, ha büszke útját
Nem egy nép vére egyenlíti ki?

²⁷⁵Publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged. *Un disciple du romantisme français. Madách et La Tragédie de l'homme*, par László Juhász, 1930.

²⁷⁶R. F. Arnold *Madáchról*, Széphalom, 1930. 14–15. p.

²⁷⁷Zolnai Béla, *Madách és Napóleon*, Széphalom, 1931. 60. p.

Zolnai köszöni a megjegyzést, szerinte ez még jobban bizonyítja Madách francia romantikához való kapcsolódását. De, „A kérdéssel kapcsolatban felvethetjük a kérdést: miért nincs a magyar klasszikusoknak indexszel ellátott kiadása?” S e dilemma ma is aktuális.

A további Madáchra vonatkozó tanulmányok ismeretlenebb kritikusoktól kevésbé érintett problémákról szólnak, igazi filológusi csemegék.

Hogyan változott a szavak jelentése az elmúlt 100–200 év alatt, egyértelműen lehet-e jelentéstanilag elemezni XIX. századi szövegeket? Tudjuk, Zolnai stilisztája is, ezért szívesen közli Házy Albert „eszmetöredékét”, *Kétség és remény* címmel. E fogalmak jelentésváltozásai, látszólagos ellentmondásai összirodalmi szinten is érdekesek, de Madáchnál csak szövegközi helyzetben értelmezhetők.

Tragédia I. szín, Lucifer:

„Te anyagot szültél – én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.
Ott állok, látod, hol te, mindenütt,
S ki így ösmérlek, még hódoljak-e?” 127–133. sor

Lehet-e az ellentétpároknál, a kétség és remény kifejezést a luciferi gondolkodásmódhoz sorolni? Holott sokan a reményt csupán Istenhez kapcsolják. Igen, ha a reményt felelőtlen optimizmusnak értelmezzük Madách történet-bölcseleti rendszerében, ha az ember éppen a logikus következményeket veti el. A kétség viszont a gondolkodó emberhez méltó magatartás, hiszen az összes megismerhető lehetőséget számbaveszi, amelyből erkölcsi cselekvések lehetségesek. Házy Albert Madách életére és korára vonatkoztatja a felelőtlen reménykedésből fakadó tragédiákat.²⁷⁸ „A remény nem ösztönző, hanem kábítószer” – idézi a filozófiai szentenciát. Nem tudom, egyetérthetünk-e ezzel? Hiszen

²⁷⁸Házy Albert, *Kétség és remény. Jelentéstanulmány Madách Ember Tragédiájához*, Széphalom, 1936. 9. évf. 12–15. p.

mindkettő előrevisz: a kétség is és a remény is... Igaz, a 19. sz. fordulóján a preromantikus vallomásköltészet legtöbbször kiábrándult a „reményből” – Földiekkel játszó égi tünemény, Istenségnek látszó csalfa, vak Remény... (Csokonai).

A másik tanulmány még különlegesebb: a mű szerepjátása és az alapeszmék közötti összefüggéseket keresi.²⁷⁹ A „jelmezekre” való utasításokat maga Madách adja, mikor Ádám életkorát meghatározza, „fiatal, erődús, élemedett” s egyre öregebbnek, az eszkimó színben „egészen megtört aggastyánnak” nevezi. De ezt az utasítást nem lehet a belső üzenet nélkül értelmezni. Ádám, a felsőbbrendű ember, a zseni is alá van vetve a Föld, az emberiség közös sorsának – az elmúlásnak. Van-e az egyéb jelmezes utasításokban az alapeszmére mutató tendencia? – teszi fel a kérdést a cikkíró.

Ádám „átváltozásai” felelnek erre: Napisten fia – hadvezér – főúr – lovag – tudós – antiszociális lény – majd a falanszterben aszociális torz alak, végül az eszkimó jelenetben a fáraói kép groteszk mása. Gerhauser szerint, a történelmi jelmezek rendszert alkotnak, s jelzik: az emberiség a vezetésére hivatott zsenit fokozatosan kizárja sorsának intézéséből. Ez a vezére vesztett emberiség tragikuma, – a zseni fokozatosan elveszti uralmát a gondjaira bízott emberiség felett: ez a rangjavesztett zseni tragikuma. A kettő együtt a világ történelme.²⁸⁰ Gerhauser Madách értelmezése kétségkívül a XX. század „tragikus magyar sors” történelemszeméletét tükrözi, s előrevetíti vagy felidézi a vezér, a hatalom bukásának lehetőségét. Aprólékos elemzésével bizonyítani kívánja, hogy a részleteredmények is csak az egész megértését szolgálják. Mint ahogyan ezek a miniatűr Madách elemzések is beleillenek Zolnai és a *Széphalom* magasabb koncepciójába: magyarság és európaiság, klasszikus hagyományok és modernség a klebelsbergi kultúrpolitika jegyében.

De vajon lehetséges-e akaraterővel, a nagyobb tudás hatalmával, az ún. „kulturfölénnyel” visszaszerezni elvesztett európai pozíciókat?

²⁷⁹Gerhauser Albert, *A rangjavesztett zseni (Az ember tragédiája jelmezei és alapeszméje)*, Széphalom, 1933. 35–37. p.

²⁸⁰I. m. 36. p.

Ezt a kérdést Zolnai számtalanszor felteszi a *Széphalom*ban megjelenő eszme-futtatásaiban. S bizony sokszor érezzük, elveszítette már kezdeti lelkesedését, hitét a nemzetközi szellemi együttműködésben. Míg 1927 és 1932 között évenként 12 szám jelenik meg (igaz összevont számok is), 1933 után már nincs rendszeresség a publikálásban. Ennek oka elsősorban a támogatás hiánya, és a politikai háttér változása. Hisz Zolnai a szellemi függetlenség híve, de a 30-as évek második felétől már nehéz annak maradnia. Mégis, a *Széphalom*, ha töredékesen is, még 1944-ig fennmarad (egy ideig Kolozsváron), és Zolnai nem változtatja elveit. 1933-ban a *Fédération Internationale des Unions Intellectuelles* – Szellemi Együttműködés Nemzetközi Szövetsége most Budapesten ülésezik, Zolnai részvételével.²⁸¹ Azonban a *Barcelonai kaland* óta igen nagy a változás! A remény – elveszett. A tudósító első keserűbb megjegyzése: az írók távolmaradása. Pedig a szellemi vezető szerep – mint Franciaországban – az írókat illetné, jogosan nálunk is. „Ha írónk egy kicsit európaiabbak volnának, amilyenek voltak Bessenyei, Kazinczy, Eötvös idejében” sóhajt fel Zolnai. A második megállapítása sokkal tragikusabb: érzékeli azt a súlyos atmoszférát, amely a kongresszus fölött lebeg... Mert az a generáció, amely a Föderációt alapította, még hitt a közös szellemi haladásban, és nem ismerte a háborút. Nem gondolta, hogy a nacionalizmus újabb német értelmezése a fogalmak kavardását hozza; egy chaotikus rapszodiát, amelyben bolsevizmus, fasizmus és hitlerizmus néha meglepően ugyanazt a melódiát fújja. A német felszólalók erőszakos prédikációi elrettentik Zolnait, tudja már – és kérdezi is: Milyen szerepe lesz ebben a világban az intellektuális lelkek eszményi egyesülésének, amiről valamikor Romain Rolland ábrándozott, vagy a XVIII. század filozófusai, Voltaire és Rousseau? Mindez sajnos utópia marad. Mi tudjuk már, hogy az maradt, igazi gyönyörű utópia.

²⁸¹Zolnai Béla, *Forradalom és szellemi együttműködés*, Széphalom, Eszmetöredékek. 1933. 92–94. p.

Madách²⁸²

Úgy látom, amint mélabús szemével
A táj felett tűnődik réveteg,
Míg lelkén egyre nyomasztóbb az éjjel
És egyre inkább érzi, hogy beteg.

Úgy látom, őt... Vívódik önmagával.
Ádám kél lelkén örök-emberül.
Amint érzi: a tett egy sóhaján hal
El lelkünknek, ha vad mérgünk elül.

Úgy látom őt... Nem jó szemére álom.
Losoncon bál van. (Holnap hamvazó.)
És asszonya ma nélküle a bálon...

Úgy látom őt... Künn szél süvít a tájon
És álmokat szítál alá a hó,
Amint sóhajt: – „Én rémes árvaságom!”

Palasovszky Béla²⁸³ (Szentes)

²⁸²Palasovszky Béla, *Madách* (vers), Széphalom, 1928. 20. p.

²⁸³Sátoraljaújhely, 1899. VII. 19.–Budapest, 1974. II. 18. Jogi végzettség Pécsen, 1921. 1925-től Csongrád megyei aljegyző, főispáni titkár. 1944-től Budapesten ügyvéd. Versei és novellái Szentesen és Budapesten jelentek meg. Kötetei: *Őszi harmat után* (Mindszent, 1926) *A szolga éneke* (Szentes, 1927).

Hankiss János „magyar Ádámja”²⁸⁴

(2007)

Aurélien Sauvageot magyarországi tartózkodása idején (1923–1931) három frankofon professzorral került szorosabb barátságba – Zolnai Bélával (Szeged), Birkás Gézával (Pécs) és Hankiss Jánossal (Debrecen). Zolnai Béla, aki a *Széphalomban* oly fontos teret biztosít Madáchnak, Birkás Géza,²⁸⁵ aki az egyik legrészletesebb filológiai elemzést írja *Az ember tragédiája és a franciák* címmel 1942-ben.²⁸⁶ (Hozzá küldött levelekből értesülhettünk François Sauton francia költő vallomásáról a *Tragédia* Vautier fordításának élménye kapcsán (1939). Hankiss ekkor már idősebb és elismertebb, mint Zolnai (1940-ben 25 éves tudományos jubileumot ünnepel), részt vesz a Nemzetközi Irodalomtörténeti Társaság munkájában, melynek kongresszusát 1931 májusában Budapesten ő szervezi. Hankiss János (1893–1959), 1916-tól haláláig a debreceni egyetemen dolgozott, 1923-tól egyetemi tanár, irodalomtörténész, komparatista. A debreceni egyetem professzoraként, a fentebb említettekkel, valamint Gombocz Zoltánnal és Eckhardt Sándorral együtt szerkeszti a *Revue des Études Hongroises* számait. A 30-as évek derekán ő is mindent megtesz azért, hogy a klasszikus magyar irodalmat és kultúrát jobban megismerjék Európában, főleg francia nyelvterületen.

²⁸⁴Madácsy Piroska, *Hankiss János „magyar Ádámja”*, in: XV. Madách Szimpózium, Szeged, 2007. április.

²⁸⁵Birkás Géza (1879–1951) irodalomtörténész, szótár- és nyelvkönyvíró, 1923–1940-ig a pécsi egyetem, majd 1940–47-ig a szegedi egyetemen a francia irodalom és nyelv tanára.

²⁸⁶Az irodalomtörténet füzetek 8. Bp., 1942.

Szervezés, szerkesztés

- A *Nyári Egyetem* II., V–XI., XIII. évfolyamának szervezése (1928, 1931–37, 1939.)
- A *Debreceni Szemle* megalapítása (Milleker Rezsővel, 1927) és szerkesztése.
- A *Helicon* c. nemzetközi irodalmi folyóirat szerk. és kiad. (alap. 1938 a Nemzetközi Újabb Irodalomtörténeti Bizottság égisze alatt).
- Az I. nemzetközi *irodalomtörténeti kongresszus* szervezése Budapesten (1931).
- A 30-as évek elején megindította a tudományos alapú *nemzetképelemzést* és kutatást. 1927-től fogva gyakorlati tapasztalatok alapján kezdte tanulmányozni és elméletileg is kiépíteni a *kultúrdiplomácia* problematikáját.
- 1938 tavaszán megszervezte a párizsi világkiállítás magyar pavilonjában „A magyar könyv sugárzása” c. kiállítást, amelynek célja az idegen nyelvekre fordított magyar művek s a szép magyar könyvek bemutatása volt. Szerkesztette a kiállítás katalógusát (*Le Livre Hongrois*, Paris, 1937), amelyet a kiállítással egyetemben nagydíjjal jutalmazott a zsűri.
- A *Kortársaink* c. irodalmi életrajzsorozat (10 füzet, 1928–35) szerkesztette.

Előadások

Külföldön:

- 1927. márc. 10 és 14. Sorbonne (Salle Louis Liard): *La France et la littérature hongroise; Enseignement du français aux Universités de Hongrie*.
- 1927. nov. 23, 26, 30; dec. 3, 7, 10, 14, 17. Sorbonne: *Introduction à la Littérature Hongroise* (8 előadás). Dec. 17-én a magyar diákok átadják a Sorbonne rektorának, S. Charlétynek és bölcsészeti dékánjának, F. Brunot-nak Juhász Kálmán a Sorbonne magyar diákjait ábrázoló plakettjét, amely ezt az aláírást viseli: „Ab anno millesimo”.

- 1930. ápr. 26–27. a magyar felsőoktatást képviseli a Nemzetközi Értelmi Együttműködés párizsi Intézetében tartott értekezleten (Réunion des Directeurs des Offices Universitaires Nationaux). Utána Algériában a centenáriumi ünnepségek alkalmából.
- 1931 képviseli Magyarországot a „Revue des Deux Mondes” centenáriumi ünnepségein.
- 1931. jún. 18–22. az egyetemet képviseli a Collège de France négyszázéves jubileumán.
- 1932. ápr. 5–12. Sorbonne: *La littérature et la vie* (4 előadás).
- 1932. ápr. Nancy: *Le portrait du hongrois dans l’opinion étrangère*. Ez után kapta az előadó a nancy-i egyetem díszérmét.
- 1934. ápr. 19. Lille, egyetem: *Madách*.
- 1934. ápr. 23. Sorbonne: *Madách*, elnök: F. Baldensperger.
- 1934. ápr. 26. Besançon, egyetem: *Madách*.
- 1936. márc. 25. Lyon: *Madách*.
- 1936. márc. 31. Genova: *Madách*.
- 1936. ápr. 2. Torino, Ist. fascista: *Madách*.
- 1936. ápr. 3. Milano, Univ. catt.: *Madách*, Circolo filol.: *Liszt*.
- 1936. jún. 26–28. Tallinn, finn–ugor kongresszus: *A magyar irodalom világhelyzete* (magyarul, jún. 27.)
- 1937. ápr. 14. Clermont-Ferrand: *Madách*.
- 1938. ápr. 2–3. Bruxelles, Institut des Hautes Etudes: *Le Drame poétique et philosophique en Hongrie* (2 előadás).
- 1938. máj. 14. Catania, Ist. di cultura fascista: *Madách*.
- 1939. jún. Lyon, III. irodalomtört. kongresszuson, melynek titkára: *Les ressorts psychologiques du groupement des genres*.

Itthon:

- Kisfaludy Társaság, 1939: *A magyar irodalom Európában*.
- Rádióelőadásai közt egy kötetre való megjelent *Ünnepnapok munkája* c. Felújította a „dialogues des morts” műfaját *Eliziumi beszélgetések* c. (Rádió, 1938. ápr. 22-től).²⁸⁷

²⁸⁷Kovács Máté, *A Debreceni Egyetem Francia Intézet tagjainak munkássága*. Hankiss János tudományos munkássága, Debrecen, 1942. 12–14. p.

Említettem már, hogy 1933–34-ben előadókörutat tart Belgiumban, Franciaországban és Olaszországban Madáchról, a *Tragédia* eszmeiségéről, színpadi bemutatóiról. Gondolatainak összefoglaló tanulmánya 1935-ben jelenik meg a *Revue des Études Hongroises*-ban: „Az ember tragédiája – a magyar Ádám” címmel.²⁸⁸ Később az Elíziumi beszélgetések általa felújított műfajában *Goethe és Madách* a téma,²⁸⁹ egy évre rá az *Irodalomtörténet*ben a magyar és francia romantika összefüggéseit keresi *Ádám és Lucifer* címmel.²⁹⁰ Irodalomelméleti módszereiben kedveli a karaktervizsgálatot, a jellemrajz problémáit, de ugyanúgy mint Zolnai, mindig egyetemes szellemi, irodalmi összefüggésekre kíváncsi és arra, hol foglal helyet a mi *Tragédiánk* a világirodalomban.

Zolnai a szegedi *Széphalom* mottójában ezt így fogalmazza meg: „Filozófiai elmélyülés és idealizmus, európai kultúra és a magyar régiség életrekeltése...” A szegedi egyetemen (1930–1945) oktató kollégája, Sík Sándor professzor ezt a ’magyar régiséget’, mint a ’leglelke szerint magyar mondanivalót’, a ’Mohács óta legmélyebb hangot’ – „küzdés-filozófiaként” határozza meg.²⁹¹ A pécsi *Minerva*²⁹² a szellemtörténet módszerével tanulmányaiban „a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára akarja emelni. Célja, hogy bebizonyítsa: a történelmi múlt a mi jelenünk alkotó eleme; a történelmi tudomány semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos, küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újrakezdés és revízió, mely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza...”²⁹³

²⁸⁸Jean Hankiss, *La Tragédie de l'homme – L'Adam hongrois*. In *Revue des Études Hongroises*, Tome XIX. 1935. 262–268. p.

²⁸⁹Napkelet, 1939.

²⁹⁰Irodalomtörténet, 1940.

²⁹¹Máté Zsuzsanna, *Megérthető műalkotás?* Lazi Kiadó, Szeged, 2007. 101–102. p.

²⁹²*Minerva*, 1922–1940, Pécs, Thienemann Tivadar szerkesztésében induló folyóirat, munkatársai: Eckhardt Sándor, Horváth János, Szekfű Gyula, Szerb Antal, Zolnai Béla.

²⁹³*Minerva*, 1932/41. 149. p.

Hankiss János is csatlakozik a nemzetkép újrafogalmazásához irodalomkutatói modernségével.²⁹⁴ Úgy érzi, magyarság-képünk – elnagyolt, elcsépelet, homályos fogalom, mert önértékelésünk is hiányos, negatív. Elvesztettük önbecsülésünket. Pedig, az egyes emberek s a nemzetek jellemképeit az irodalomban kell keresnünk, amely intellektuális és esztétikai vonások struktúrája.

A nemzetkép korok és megfigyelők szerint változik... Pl. az egész 19. század hisz a népek jellegzetes különbözőségének fontosságában! S amikor ma, a nemzetközi együttműködést úgy képzeljük el, hogy abban a nemzeti sajátosságokra szükség van, nem ugyanezt a hitet mentjük-e át (a változott körülmények közé)?²⁹⁵ Kritikával kell kezelnünk az általánosságokat magyarságképünkben: az exotikumot, a gasztronómiát, a hangulati elemeket, a turisztikai élményeket, a politikai elfogultságot, a „katonanemzet”, a „pusztai-ember”, a „betyár”, „csikós” jelképeket, a cigányzenét, a csárdás szindrómát vagy a magyar jellem „úri voltát”: előkelő és önérzetes, büszke és erényes – stb. Mindez ma elavult és újra gondolandó. A kultúrfőlény Klebelsbergi célkitűzése a művelt magyart hangsúlyozza, a magyar szívósságot – de ezzel sem szabad elfogultan visszaélni. Történeti és tudományos elemzéssel kell új önarcképet teremtenünk, mely irodalmi eszközökkel fejlesztett gyakorlati emberismeret alapján alakulhat ki. Hankiss szerint a nemzetkép: szimbólum, és a nemzeti jellemekből áll össze. Esztétikus és érzékeny irodalomtörténetírásában korportrét ad, az alkotók sorsát, mentalitását vizsgálja, mint szellemtörténész barátai (pl. Szerb Antal). Ezért foglalkozik később karaktervizsgálattal, s a *Tragédia* kapcsán Ádám jellemével.²⁹⁶ S közben Madách jellemét és nemzetképünket vizsgálja, illetve a 19. századét XX. századi szemszögből.

A „magyar Ádám” egyben magyarságképünk elemző vizsgálata: mi az oka tragikus múltba fordulásunknak, a fény-árnyjátéknak, az újra, meg újra magunk keresésnek, a sajátos magyar büszkeségnek, majd megalázottságnak. A „pusztulunk, de nem veszítünk, csakazértis talp-

²⁹⁴Hankiss János, *Nemzetkép és irodalomkutató*, *Minerva*, 1932/41. 149–166. p.

²⁹⁵I. m. 155. p.

²⁹⁶I. m. 165. p.

raállunk” – magatartásnak, a „kultúr-fölénybe” kapaszkodásnak, és annak a hihetetlen európai-intellektuális-értelmiségi küzdelemnek, amely a 30-as évek közepén Hankiss és baráti körét jellemzi.

Hankiss János: *Az ember tragédiája*, a „magyar Ádám”.²⁹⁷ A francia nyelvű különnyomat Birkás Gézának dedikált, Madácsy László irodalmi hagyatékában található.

La Tragédie de l'homme L'Adam hongrois (részletek)

Ce qui rehausse le charme du poème de Madách, c'est qu'il réalise, avec une perfection „invraisemblable”, une conception d'histoire générale, internationale, sans se perdre dans le brouillard des généralités et des abstractions. La Tragédie de l'Homme exprime, comme par surcroît, une individualité nationale, dont l'auteur ne parle jamais²⁹⁸ et qu'il n'a jamais en vue, mais qui se fait valoir à travers le personnage de Madách. Les proportions et les contours, la beauté et la logique du poème exigent d'Adam le plus strict internationalisme; la vigueur de ses bras et le feu de ses enthousiasmes, l'intérêt tragique et l'émotion profonde qu'inspire au public la destinée de l'Homme ont pour condition première l'individualisation, dans les limites du genre, du protagoniste de la Tragédie. Cependant l'individualisation proprement dite ne lui est pas permise: il ne saurait suivre Faust dans les méandres capricieux d'une destinée accidentelle, sans compromettre la ligne droite, sûre et caractéristique de l'évolution de la destinée historique de l'humanité. La tragédie d'Adam ne saurait être celle du séducteur de Marguerite, tragédie peu typique, entre mille autres pareilles.

²⁹⁷Jean Hankiss, *La Tragédie de l'homme, l'Adam hongrois*, Revue des Études Hongroises, année 1935, Paris. 262–268. p. „Birkás Gézának szeretettel és hálás köszönettel: H. F.” Madácsy László könyvtára.

²⁹⁸Excepté quatre vers de la scène de l'Esquimau: „Si Hunyadi n'était pas né chez un vaillant peuple, si une tente de nègre avait abrité son berceau, qui sait ce que fût devenu le champ de la Croix?” (Traduction de M. G. Vautier.)

Cependant on peut donner à Adam une espèce d'individualité restreinte, et même il semble impossible d'éviter de la lui donner: c'est l'individualité du poète. Or ce qui dans la personnalité du poète est le plus susceptible de s'infiltrer dans une tragédie essentiellement politique, c'est le tempérament et la manière de voir de la communauté nationale à laquelle il appartient. Et quoiqu'il ne soit pas tout à fait illusoire de chercher des réminiscences personnelles dans telle ou telle scène de la Tragédie, notamment dans celle de Byzance et de Prague, il reste évident que le poète qui a su donner à son œuvre une structure aussi solide et une valeur aussi universelle, ne risquera pas de donner à l'Homme ses propres traits et de lui attribuer ses propres aventures. Bien au contraire, une série d'exemples nous montrent le souci de ne généraliser que ce qui mérite de l'être et d'étouffer ses réactions personnelles alors que celles des autres les contredisent ou les neutralisent.

Néanmoins il ne pourra pas empêcher le tempérament et la façon de penser propres à son époque et à sa nation, de marquer de leur sceau presque invisible le chef-d'œuvre où il exprime toutes les déceptions et toutes les prévisions de son temps.

Nous ne suivrons pas certaines interprétations qui ont voulu voir dans la Tragédie une pièce à clés, et qui expliquent chaque scène de la pièce par un événement ou une tendance de l'histoire contemporaine de la Hongrie. Mieux vaudra indiquer, dans une première esquisse, courte, modeste et par cela même vraisemblable, quelques traits de caractère et quelques tendances du Hongrois du XIXe siècle qui semblent déterminer l'individualité d'Adam.

Je serais tenté de condenser ce tempérament et ces velléités en quelques mots: idéalisme naïf, qui permet de lutter sans espérer, d'avoir confiance quand même. Quand même: ce mot semble appartenir en propre à la nation qui a dû, plus souvent peut-être que ses sœurs plus favorisées par le Destin, soutenir des sièges désespérés, tenir tête à des armées innombrables, imiter et admirer le „caractère romain” cuirassé contre la mort et prenant l'habitude du sacrifice suprême. N'est-ce pas un poète hongrois qui a célébré dans un poème extrêmement populaire, la „garde française qui meurt mais ne se rend pas”? Le mot final de Dieu:

s'adresse à toute la chrétienté; toutefois, l'attitude qu'il détermine chez Adam devient plus naturelle, plus convaincante quand cet Adam est en même temps Hongrois dont les expériences millénaires autorisent pleinement de tels revirements.

C'est qui contribue à nous faire comprendre le dénouement „optimiste” des tableaux prétendus „pessimistes”. Beaucoup de critiques ont reproché à Madách de n'avoir pas eu le courage de couronner la Tragédie par un dénouement tragique; de tirer des conclusions vraiment logiques de ces tableaux historiques qui semblent exprimer une conception pessimiste de l'histoire de l'humanité. Cependant le dernier geste d'Adam n'est pas moins vrai que l'avant-dernier et que tous les autres. Dans tous les rôles que lui avait imposés Lucifer, il ne cessait d'être volonté, ténacité, espérance et enthousiasme. Comme si les déceptions qu'il doit avant tout au commentaire du démon, ne servaient qu'à faire ressortir, par leurs ombres si profondes et si fatales, ce qu'il y a de lumineux et d'ardent dans son âme faite pour la lutte. Et il était à prévoir que cet Adam, si avide de découvrir dans les incarnations les moins sympathiques de son Eve un rayon d'idéal et de beauté, se cramponnera de toutes ses forces au premier espoir que le froid Lucifer ne pourra pas refouler. (Du reste, il suffit de rappeler que des poèmes frères de la Tragédie de l'Homme arrivent au même dénouement optimiste et soi-disant „inconséquent”: Faust et Peer Gynt ont beau parler de délivrance, d'indépendance et ils ont beau se révolter: l'un comme l'autre finira par poser sa tête lasse dans le giron des anges ou dans celui d'une femme dévouée, angélique – et cela sans la moindre hésitation et sans craindre d'être taxé d'inconséquence. Au moment suprême il s'agit de redevenir enfant, d'obéir à l'instinct recouvré qui nous mène droit au but.)

Le Hongrois ne cesse de s'accuser de la facilité avec laquelle il tombe d'un excès dans l'autre, en passant aisément de la grandeur à l'humilité et de la contrition à l'enthousiasme. Or cet Adam si généreux nous captive dès la scène égyptienne par ses changements – toujours dans le sens du mieux, de l'idéal; il nous rappelle un peu la de-

visé de Petöfi: „Liberté, amour, voilà les deux choses qu'il me faut. Je sacrifie ma vie à mon amour, et je sacrifie mon amour à la liberté.” Le Pharaon a sacrifié sa gloire à son amour pour Eve, femme d'esclave, et cet amour si fort ne saurait le retenir quand il s'agira de tendre les bras vers un idéal plus généreux: la liberté et l'égalité.

Et les scènes suivantes ne cesseront de dérouler devant nos yeux l'histoire d'un Adam-Antée se ravitaillant d'énergies nouvelles avec une facilité extraordinaire. Lucifer qui le méprise ne saurait s'empêcher d'avoir peur de lui. Ce „ver”, cet „enfant” ne le déconcerte que trop souvent par ses renaissances inattendues. Alors qu'une déception habilement préparée par le démon promet un plein succès et que la victime s'y prête avec une docilité apparente, „un vain monde de rêves” vient infailliblement „gâcher les plus beaux moments” de Lucifer.²⁹⁹ Il suffit d'un rien pour opérer un changement complet dans l'esprit d'Adam. Au début de chaque scène, une attente fiévreuse l'agite; la déception arrive aussitôt pour le jeter dans le plus noir des abattements; mais son tempérament plein d'activité ne le laisse pas longtemps en proie à cet état d'âme: la réaction est sûre et complète parce qu'elle est déclenchée quasi automatiquement par la „loi de contrastes” à laquelle obéissent les obstinés plus ou moins sacrés et presque toujours salutaires à la communauté.

Après cette incursion forcément hâtive dans le domaine de la psychologie, rappelons la forme caractéristique qu'a prise, sous la main de Madách, le rapport de l'homme avec la femme. Faisons abstraction, dans la mesure du possible, de tout ce qui est dû à la mésaventure personnelle de Madách, des souvenirs atroces qui donnent une teinte subjective et presque lyrique à la scène de Prague et aux douloureuses méditations de Képler. Le reste nous met en présence d'un Adam plus tendre et plus chevaleresque que galant, acceptant et subissant l'amour comme un présent de la nature, comme un instrument d'éducation à l'idéalisme. Même en pleine orgie (scène de Rome), Adam a trouvé dans la personne de Julie-Eve une compagne qui fait disparate avec les autres personnages de la scène; au beau milieu

²⁹⁹Voy. Surtout la fin du tableau d'Athènes.

de l'ivresse révolutionnaire, Eve, prolétaire dévergondée, est rachetée par Eve, jeune fille délicate et pure, gardienne d'autels surannés mais poétiques; et c'est la fin de la danse macabre du tableau de Londres, Eve se relève, jette sa coque de chenille pour prendre son essor de papillon triomphal. Le cœur d'Adam qui est censé vieillir c'est mesure qu'on avance dans l'histoire de l'humanité, reste éternellement jeune, surtout quand il s'agit de son opinion de la femme et de l'amour. Il s'obstine c'est ne pas regarder la femme de l'Esquimau et il donne ses raisons:

„L'homme déchu, répugnant c'est nos yeux, soulève tout au plus du mépris dans nos cœurs. Mais lorsque la femme, l'idéal, la poésie incarnée, se dégrade, elle devient un monstre hideux et inspire l'horreur. Viens, je ne veux pas la voir.” [...]

Cette conception de la femme, peu de formations sociales l'ont gardée jusqu'en plein XIXe siècle au point où la littérature hongroise la choisit et la conserve. Le grand éducateur de la société hongroise de cette époque, Maurice Jókai, l'étend même sur les femmes passionnées et démoniaques dont il peuple ses romans: elles ont droit c'est des ménagements, elles sont sujettes c'est des purifications qui achèvent de caractériser cette conception très hongroise des „droits” de la femme. Ce qui ne veut pas dire que l'homme de cette époque soit disposé c'est faire de la femme et de ses problèmes l'objet de sollicitudes et de soins particuliers. Adam préfère la placer sur un piédestal ou sur un autel; lui, il peut toujours la retrouver, tandis qu'elle ne saurait guère lui barrer le chemin alors qu'il a en vue d'autres occupations, plus mâles, plus dignes de la „première personne de la création”. Le Hongrois moyen de 1860 a tous les sentiments chevaleresques c'est l'égard de la femme „éternelle”, mais il a aussi le sentiment de sa supériorité quand il s'agit d'affaires publiques. Adam n'a rien de ses personnages de romans et de drames occidentaux, dont la carrière se brise sur l'écuil d'une passion...

Ce qui achève d'assurer c'est la Tragédie un caractère national, c'est son internationalisme même. Il a fallu être Hongrois, Scandinave ou Suisse pour se trouver aussi près des Latins et des Grecs que de la France, de l'Angleterre, de l'Allemagne, de l'Europe centrale. L'au-

teur de cette admirable courbe historique devait appartenir c'est une nation qui, tout en ayant une civilisation ancienne et riche, lui assurant le sens de la mesure et de l'appréciation, possédât la routine des échanges intellectuels et des connaissances très étendues sur les principales civilisations européennes. Placée sur le carrefour des nations, la Hongrie a pu sans difficulté développer une race de penseurs et de poètes c'est même d'associer Fourier c'est Hegel, Byron c'est Goethe, les utopistes romantiques aux historiens de l'antiquité. La richesse et la variété des idées dans le poème de Madách est le résultat, on ne peut plus brillant d'une éducation millénaire c'est la compréhension des civilisations les plus hétérogènes.

Ajoutons que si dans les lectures du poète les ouvrages historiques, politiques et sociologiques prédominent, c'est un fait que n'explique pas entièrement le caractère du règne d'Adam. Dans la mêlée dont le Hongrois d'après Mohács ne sort presque plus, les romans et les poèmes „purs” ne sauraient contre-balancer l'intérêt plus aigu, l'actualité plus brûlante des lectures d'ordre pratique. D'autre part, il ne faut pas oublier que le Hongrois cultivé du XIXe siècle n'a pas encore perdu son essence latinité: il parle latin dans les Discours et il fait des auteurs latins ses livres de chevet qu'il cite c'est tout propos. Or, cette littérature entourée d'un prestige exceptionnel abonde en textes de nature historique et politique. Horace et Virgiles ont presque écrasés par le nombre des historiens, des orateurs, des moralistes. Ce que le Hongrois moyen lisait d'auteurs latins pouvait très bien le persuader de l'importance prépondérante de l'histoire dans la vie intellectuelle de l'humanité. Et cela d'autant plus facilement que les chagrins et les luttes du présent le contraignirent c'est se pencher sur le passé et c'est chercher du réconfort dans l'histoire. S'il fut un peuple pour lequel le proverbe latin *Historia est magistra vitae* pouvait passer pour une vérité incontestable et suprême, ce fut bien le peuple hongrois. [...]

Hankiss koncepciójának lényege: a Tragédia korántsem a Faust utánczása, hanem sajátosan nemzeti és magyar. „Madách költeményének igazi varázsát az a hihetetlenül tökéletesen megvalósított világtörténelmi kompozíció adja, amely sohasem süllyed bele az általánosítások és

az absztrakció kódébe. *Az ember tragédiája* ugyanakkor sajátosan nemzeti is. A szerző közvetlenül nem szólal meg, csak egyéniségének kiugrázását érezzük. A költemény arányainak, kereteinek szépsége és logikája megkövetelik Ádám egyetemességét, de határozottsága, lelkesedése, tragikus érdeklődése és mély emóciója ugyanakkor az egyéni emberi sors átélését sugallja a közönségnek” [...] „Nem szeretné utánozni a Faustot”.

„Ádám tragédiája nem lehet olyan, mint Margit csábítójaé, tragédia az ezer hasonló között.”³⁰⁰ Madách nem életének tragikus élményeit akarja vallomásszerűen átadni, mint minden romantikus, de nem is távolodik az individualizmus csapdájától váteszi fensőbbes egyetemességekbe: Ádámja nemzetének tragikus jelleme. Míg Goethe nemzeti karakterei úsznak az élet legforgóbb árájában, addig a magyar még többet kényszerül ellene cselekvésre! „Faust sorsa és lelke egyre mélyebb lesz, Ádám sorsa és lelke egyre súlyosabb...”³⁰¹ Míg Faust maga Goethe, aki egy tökéletesen boldog pillanatot akar, addig Ádám nem Madách, „Ádám a történelmében megnyilvánuló ember, akinek nincs ideje magánügyeire, aki hisz az eszme diadalában, még ha mindig összetörik is...”³⁰² A *Faust* mély és úttalan, mint a német erdő, a *Tragédia* csupa világos vonal... Az Ádám individualitás, amelyet lehetetlen megkerülni, tulajdonképpen a költő egyénisége. Hogy megértsük a költő személyiségét, aki átélte egy mély politikai tragédiát, értenünk kell annak a nemzeti közösségnek a vérmérsékletét és látásmódját, ahonnan származik. „A költő meg sem kockáztatta, hogy személyes tapasztalatait vagy kalandjait elnyomják műve struktúrájának egyetemes értékeit. Ellenkezőleg, egy sor példa igazolja számunkra, hogy sem általánosítani, sem túl személyesen megnyilatkozni nem akar.”

Természetesen mégis szinte láthatatlan pecsétként jelen van véleménye, gondolkodása századáról, nemzetéről, és kifejezi korának minden egyes csalódását és előrelátását. Ádám egyéniségét a 19. századi

³⁰⁰I. m. 262. p.

³⁰¹Hankiss János, *Eliziumi beszélgetések. Goethe és Madách*, Napkelet, 1939/8. 141–149. p.

³⁰²I. m. 145. p.

magyarság néhány jellemvonásával magyarázhatjuk. Hankiss gondolatmenete feltűnő analógiát mutat kortársának, Sik Sándornak a megállapításaival; így „Az ember tragédiája elsősorban a XIX. század emberének sorsa” gondolattal és „Küzdés-filozófiával”.³⁰³

„Íme: a *naiv idealizmus*, amely megengedi a remény nélküli küzdelmet, a bízva bizást, a mégist. *Mégis*: ez a szó sajátosan hozzátartozik a nemzethez, amelynek többsége kevésbé szerencsés sorsa folytán kintartásra kényszerült a reménytelen helyzetekben, szembeszállt a halállal római módra. Úgy mint a francia gárda, mely meghal, de nem adja meg magát. Isten végső szava a „mondottam ember: küzdj és bízva bízzál” – minden egyes keresztényhez kapcsolódik a világon. De ez a magatartás, amely végső soron meghatározza Ádámot, sokkal természetesebb és meggyőzőbb lesz, amikor Ádámot magyarként is vizsgáljuk, akinek az ezeréves tapasztalatok határozzák meg átváltozásait. Ez az ami megérteti velünk a pesszimistának gondolt színek optimista megoldását. A szívósság és csüggedés hangulatváltozás csak?”³⁰⁴

És itt rátér Hankiss a befejezés körüli vitákra:

„Sok kritika érte Madáchot, hogy nem volt elég bátorsága a *Tragédia* tragikus befejezéséhez”, és a történelmi színeknél logikusan levonni az emberiség történetére vonatkozó pesszimista konklúziót. „Mégis, Ádám utolsó cselekedete nem kevésbé igaz, mint az előző, vagy a többi. Rákényszerített szerepében soha nem veszíti el akaraterejét, szabadságát, reményét és lelkesedését. Mintha a csalódások, amelyeket átél a démon szavai kapcsán, arra szolgálnának, hogy a végzetes, mély, sötét válságokból kijusson újra a fényre és újra felvértezze lelkét a küzdelemre. És előre látható, hogy ez az Ádám, aki annyira mohón vágyik Évájának negatív átváltozásai folyamán a szépségre és az ideális nőre, majd minden erejével belekapaszkodik az első reménysugárba, melyet Lucifer már nem tud visszafajtani.”³⁰⁵ „Goethe Faustja túl erős volt ahhoz, hogy elbukhasson. De halála pillanatában érezte a betelje-

³⁰³Máté Zsuzsanna, *Madách Imre, a poeta philosophus*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 91–94. p.

³⁰⁴Hankiss, *La Tragédie de l'homme, l'Adam hongrois*, i. m. 263. p.

³⁰⁵I. m. 264. p.

sülés boldogságát... Ádám is erős. De szíve nem hülhet ki – boldogsága a jövőbe néz: gyermekére és az örök nőre, akit Isten vigasztalására küldött...

Az érdemmel csak szabadságot éltet
Ki érte küzd nap-nap után...³⁰⁶

Hankiss szerint Ádám nőértelmezése is a sajátos magyar karakterből adódik.

„A magyarság szüntelenül vádolja sorsát, amely könnyedén, egyik szélsőségből a másikba ejti, a nagyságból a megalázottságba, a bűnbánatból a lelkesedésbe. De ez az annyira nagylelkű Ádám lebilincsel bennünket, átváltozásaiban mindig a legjobbal, az ideálissal és kicsit emlékeztet bennünket Petőfira: „Szabadság, szerelem e kettő kell nekem...” A fáraó dicsőségét Évának szentelte, egy rabszolganőnek, és ez a szerelem még arra is képes, hogy kitárja karjait egy nemesebb ideálnak: a szabadságnak és az egyenlőségnek.”³⁰⁷

A férfi és nő viszonya Madách nyomán főleg egy gyöngédebb és lovagiasabb Ádámot, egy gálans, alkalmazkodó és engedelmes szerelmet jelent, mint a természet ajándékát, mint a nevelés eszközét az idealizmusban. Még a legteljesebb orgiában is (Római szín) Ádám megtalálta Éva–Julia személyében azt a társat, aki különbözik a többiektől, érzékeny és tiszta fiatal leány. Ádám szíve örökre fiatal marad, bár előrehaladunk az emberiség történetében, főleg akkor, amikor a nőről és a szerelemtől van szó. Makacsul tiltakozik, amikor „eszkimónét” kellene néznie és így vélekedik:

„De megvetést szül keblünkben csupán,
A nő, az eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha süllyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül. Menj, ne lássam őt.”

(XIV. szín 3919–3922. sor)

³⁰⁶In: *Eliziumi beszélgetések*, 146. p.

³⁰⁷Hankiss, *L'Adam hongrois*, i. m. 266. p.

Idealizmusát megerősítik az Úr végső szavai is:

„S ha tettdús életed
Zajában elnémul az égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni
E két eszközzel álland oldaladnál,
Balsors és szerencse közt mind-egyaránt
Vigasztaló, mosolygó génus.”

(XV. szín 4100–4108. sor)

E nőről alkotott koncepciót, kevés társadalmi formációval megőrizték a 19. századi magyar irodalomban.³⁰⁸ A kor nagy magyar társadalomnevelő írója, Jókai Mór kiterjeszti ezt a szenvedélyes és démonikus nőkre, akiket népszerűsít regényeiben: nekik joguk van a kíméletre, van indítóokuk a megtisztulásra, s így teljesítik ki a nagyon is magyar véleményt a nők jogairól. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kor férfúja hajlandó arra, hogy a nőt és problémáit mindennapi gondjaiba bevonja. Ádám jobban szereti piedestálra, oltárra helyezni szerelmét, ott mindig újra megtalálhatja, és amikor már nem képes többé útját állni, más elfoglaltságot keres, méltóbbat a teremtés koronájához. 1860-ban a magyar férfi hajlandó mindenféle lovagias érzelemre az örök nő iránt, de tisztában van felsőbbrendűségével is, amikor hölgyről van szó. Ádám semmi sincs a korábbi nyugati regény vagy drámai hősökkel, akiknek karrierje széttörhet a szenvedély zátonyán.

„Ami végül teljessé teszi a *Tragédiában* a nemzeti jellemet, az ugyanakkor a *nemzetközisége*”. E nemzetköziség – hogy Európát és kultúráját ennyire ismerjük, régi civilizációs gyökereinkből, történelmi tanulságainkból fakad.

³⁰⁸V. ö.: Bene Kálmán, *Madách-filológia*, SZEK, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2007. 107–108. p.

„Nem tehetjük meg, hogy befejezésül ne emlékeztessünk a *Tragédia* egyik kritikusának gondolataira. A *Tragédia* annál mélyebben magyar, mennél inkább tartózkodik attól, hogy Magyarországról beszéljen. Ez a tartózkodás, ez a korszak jellegzetesen szemérmes magyar magatartása predestinálta Madáchot arra, hogy valóban európai művet alkosson.”³⁰⁹

Hihetetlenül fontos, amelyre Hankiss egy másik tanulmányában rámutat – „Ádám nem olyan, mint az európai irodalom romantikus jellemei – Ádám klasszikusan romantikus, van benne valami „görögös”... A francia romantikus jellem lázadó, szertelen, rajongó vagy torz, groteszk. Ádám nemzeti karakterének jellegzetessége pedig éppen az építő erőben van, mely a dinamikus nemzet mélységeiből (múlt, szép tősgyökeresség) fölhozza a nélkülözhetetlen értékeket.”³¹⁰

A mi romantikánk – tudjuk – klasszicista is. „Vörösmartyótól Aranyig, Jókaitól Madáchig, minden nagy magyar író olyan, mint az alföldi nagy erdők tölgyei: a fák tökéletes vonalú, nyugalmas klasszikusai eltűnt mocsarak lidérces vizébe nyújtóztatják fantasztikus gyökereiket...” 1930-ban Párizsban megjelent irodalomtörténetében hangsúlyozza: „Talán egyedül *Az ember tragédiájának* szerzője, bár átérzi nemzetének tragikus sorsát, megkísérli az ettől való eltávolodást is az egyetemes gondolkodás magasságában.”³¹¹ Hankiss felfogása tehát nem a Benedek Marcell, vagy a Sauvageot véleményeiben középpontba állított tragikus magyar sorsot elemzi, hanem a sajátosan magyar, romantikus jellemeket, így Ádámot és a többi szereplőhöz kapcsolódó viszonyát. Némileg különbözik magyarság-képe a Nyugatosokétól. Bár Babits 1939-ben írt *A magyar jellemről*³¹² című tanulmánya is elutasítja a magyarokról kialakult általános véleményt, de a 20. századi ma-

³⁰⁹Lásd: Hankiss, *L'Adam hongrois*, i. m. 266–267. p.

³¹⁰Hankiss, *Ádám és Lucifer, magyar és francia romantika*, Irodalomtörténet, 1940. 14–15. p.

³¹¹*Panorama des littératures contemporaines*. Littérature hongroise par Hankiss et Juhász. Éditions KRA, Paris, 1930. 40–42. p.

³¹²Babits, *A magyar jellemről*, 1939. In: *Arcképek és tanulmányok*, Szépirodalmi, Bp., 1977.

gyar karakter átalakulásában főleg a szemlélődő életformát, a megalkuvásra való hajlamot, ugyanakkor az újraalkotásra való készséget hangsúlyozza, Illyés magyarság-elemzésében³¹³ pedig a történelmi tanulságok a legfontosabbak és a költői-írói felelősség kérdése.

Ugyanakkor érdekesek, modernek és igazak Hankiss irodalomszociológiai megállapításai, és ma is igazak – sajnos. Az egyetemes irodalmi köztudat nem nagyon vesz tudomást a magyar irodalom sajátosságairól.³¹⁴ Hankiss János a Kisfaludy Társaságban elmondott székfoglaló beszédében levonja a keserű következtetéseket – marathoni európai előadáskörútja (10 előadás), kulturális missziója Madáchról nem volt igazán eredményes. A fordítás ténye nem elég ahhoz, hogy egy irodalmi alkotás ismertté váljon. Oka – hogy nem igazi írók fordítanak (ezt Sauvageot is hangsúlyozza fordítás-émléleteiben³¹⁵) – nem elég a nyelvtudás, tehetség is kell. A megjelent könyvek nagy része gyorsan eltűnik a forgalomból, ugyanakkor az idegen országbeli olvasó nem ismeri a magyar irodalom összefüggéseit. Ezért kellene új kritikai szemléletű irodalomtörténészek – tudós írók, művészek és irodalmi diplomáták. Ismernünk kellene azokat is, akiknek közvetítünk, vajon aktuális lehetett-e, lehet-e a volt vagy mai külföldi olvasó számára a *Tragédia* falanszter-jelenete – a szovjet világnézet keserves korszerűségében, vagy a mai globalizáció erőszakos szürkeségében? E hatások sűrűségére és nemcsak az egyes művek sikerére van szükség. S vigyázni kell a jelzőkkel, mi magunk, pl. Jókai neveztük a *Tragédiát* „magyar Faustnak” – és ezzel már ártottunk a külföldi befogadásnak. A legtöbb nyugati olvasó a különlegeset keresi a mi irodalmunkban, a sajátos értékeket, pl. a férfiasabb irodalmat, mint Madách Ádámja: „egyenes célratörése, szívóssága, megronthatatlan eszményei és a nőhöz va-

³¹³Illyés Gyula, *Magyarok*, Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. kiadás, Budapest, 1938.

³¹⁴Hankiss, *A magyar irodalom Európában* (Székfoglaló a Kisfaludy Társaságban), Budapesti Szemle, 1939. 185–194. p.)

³¹⁵Madácsy Piroska, *Francia szellem a Nyugat körül – L'esprit français autour de la revue Nyugat (1925–1935)*, tanulmányok a magyar–francia irodalmi és kulturális kapcsolatok köréből magyar és francia nyelven, Lettres Hongroises, Paris – Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998. (397 p.)

ló viszonya sajátosan magyar.”³¹⁶ A keleti értékek gazdagíthatják a Nyugatot, csak észre kellene venni. S itt egyetértett Hankiss az európai, a francia komparatistákkal, Baldenspergerrel, valamint annak társaságával és folyóiratával. Konceptiójuk rendkívül fontos volt: egykor majd meg kell írni az irodalmi kánonok történetét, s abban a magyar irodalom csúcsai helyet kapnának. Európának a magyar irodalom tükrében saját helyét kell meglátnia, és önmagát kell felfedeznie, mint ahogyan a magyar irodalom hivatása is magyarságában és európaiságában teljesebbé válhat ki!

Végül idézzük fel Hankiss tanítványainak emlékező szavait, akik 25 éves tudományos jubileuma alkalmából, 1942-ben közzé teszik a professzor és doktoranduszainak bibliográfiáját.³¹⁷

³¹⁶I. m. 191. p.

³¹⁷I. m. Kovács Máté, 1942. 1. p.

Érdekes egy szintén 1942-ben közzétett újsághír (1942. okt. 9.): „Színház–Zene. *Az ember tragédiája francia színpadon.*

Párisban nagy könyvkiállítást rendeztek régi és új könyvekből. A magyar könyvek külön tárlókban, igen jó helyen kerültek kiállításra, s ez alkalommal a magyar könyvkultúráról igen elismerő hangon írtak a lapok.

A másik örömdolgozó hír ezzel kapcsolatban, hogy *Madách* «Az ember tragédiája»-nak immár harmadik fordítása készült el. A két régebbi prózai fordítás igen halvány képet adott a műről. Ez is prózai fordítás, a jambusokat bajos is volna alexandrinnokká kiterjeszteni, de hogy költői próza legyen, arról olyan jeles költők és írók készek gondoskodni, mint *Paul Valéry*, *Maurois*, *Montherlant*. Tervbe vették *Madách* művének színpadi előadását is.

Az új fordításhoz az előszó megírására *Madách* életíróját, *Voinovich Gézá*t, a Magyar Tudományos Akadémia főtájkárát, a Kisfaludy Társaság elnökét szólították fel, akinek ez alkalomból *Paul Valéry* megleghangú sorokkal küldte meg egyik újabb kötetét és egy szép plakettet arcmásával.

Ez az újabb két magyar siker Párisban méltán sorakozik azok mellé az eredmények mellé, amelyeket a magyar kultúra és irodalom könyvelhet el külföldön.”

Tudjuk, hogy *Roger Richard* fordításáról lehet szó, de a bemutatóra nem kerül sor, s a fordítás is csak 1960-ban jelenik meg, *Benedek Marcell* bevezetésével.

„Anatole France közismert mondása szerint a művelt ember számára nincs érdekfeszítőbb, izgalmasabb olvasmány egy új könyvjegyzéknél. Sokszorosan áll ez a találó megállapítás a mi kis beszámolónkra, amelyben régi-régi ismerősök és barátok küldhetnek üzenetet egymásnak nem egyszer évek, sőt évtizedek távlatából, s amelyet a tanítványi szeretet és hála ama kedves intézeti ünnep alkalmából állított össze, amikor professzorunk fáradhatatlan, sokoldalúan gazdag tudományos munkájának 25. évét töltötte el.

Mert ez a kis seregszemle a baráti összetartozás emlékeztetőjéül és a tanítványi köszönet szerény kifejezésekként készült. Emlékeztetőül, hogy átlapozása során felvillanhassanak lelki szemeink előtt a régi ismerős arcok, a régi egyetemi francia órák kedves hangulatai, a professzori megbeszélések gazdag emlékei. Egy-egy percre felidézhetjük és megérezhetjük, hogy a Debreceni Egyetemi Francia Intézet nagy családjának a tagjai az időbeli és térbeli távolságok ellenére is összetartoznak, minden időkre összeköt mindnyájunkat lelki fejlődésünk és tudományos kipallérozóadásunk közös forrása. Egyben a tanítványi hála és szeretet őszinte köszöneteként ezért a közös forrásból fakadó sok-sok lelki ajándékért és szellemi indítékért, amit az intézeti család fejtől a lefolyt évtizedek során szaktárgyunk körében és az élet ezer más vonatkozásában külön-külön és együttesen kaptunk. Úgy érezzük, hogy most, amikor mi, tanítványok is többnyire hosszú éveket töltöttünk el az emberformálás szolgálatában, most még elmélyültebb lélekkel hallathatjuk a szeretet és köszönet szavait, mert most magunk is sokszorosan átérezzük annak a megállapításnak mély értelmét, hogy az igazi tanító számára nincs nagyobb érték, mint a tanítványok elismerése és szeretete.”

„A cselekvés útja megnyílhat, vagy elzárulhat...”

Magyarságkép-változások (Babits, Illyés,
Bernard Le Calloc'h)*

(2006)

A Mi a magyar? Milyenek vagyunk? Mit jelent magyarságunk? – kérdések akkor foglalkoztatnak bennünket leginkább, mikor történelmi sorsfordulatok következtében elfog bennünket a bizonytalanság, a kilátástalanság érzése, mikor gyökereinket érezzük veszélyben, mikor helyünket keressük a világban, s még mindig – nem találjuk. Magyarságképünk vizsgálata történt és történhet kívülről és belülről, egy kívülálló szemzőgéből, idegen fölényvel vagy rokonszenvennel, illetve magunkból kiindulva önelemzéssel, önismeretre törekedve, elfogultan vagy elfogulatlanul, elmélyülten vagy felületesen. De sohasem azonos módon. Mert magyarságképünk nem független az idő múlásától, a történelem változásaitól. Teljességében van jelen mindig, benne van múltunk, jelenünk és jövőnk. S a sors néha különös játékot űz velünk – végzetesen ismétlődő és visszatérő jelenségek figyelmeztetnek, mely image-unkat karakterizálja.

Babits *A magyar jellemről*³¹⁸ és Illyés Gyula: *Magyarok*³¹⁹ című esszéjének újra-olvasata, újra-értelmezése kézenfekvővé teszi a kérdést: vajon hogyan változott magatartásunk, jellemünk, magyarságképünk megítélése az 1930-as évek végétől, akár napjainkig? Vajon árnyaltabb, igazabb lett-e egy tudós francia értelmiségi, Bernard Le Calloc'h véleménye rólunk, a magyar lélekről mintegy 50 év alatt, egy 1948-ban írt elemzése óta? Babits szerint – a tényekből adódik a ma-

*Előzetes formájában elhangzott a Nemzetközi Hungarológiai Konferencián (Debrecen, 2006. augusztus)

³¹⁸Babits, *A magyar jellemről*, 1939. In: *Arcképek és tanulmányok*, Szépirodalmi, Bp. 1977.

³¹⁹Illyés Gyula, *Magyarok*, Nyugat kiadó és Irodalmi R. T. kiadás, Budapest, 1938.

gyarság életrajza, történelmi és lelki eseményeink naplója – az irodalom. Illyés az író felelősségével vall magyarságáról, annak lelkiállapotáról. Babits és Illyés 1938–1939-es elemzései a magyarság karakterét, mentalitását vizsgáló fejtegetések. A II. világháború küszöbén mindketten mélyen átérzik – újabb, talán végzetes sorsfordulat előtt állunk, de hinnünk kell megmaradásunkban. S bármilyen furcsa, túléltük 1945-öt is, sőt hittünk az újrakezdésben.

Önelemzéseik megrázóan őszinték. Sok-sok hasonló elemmel, szemponttal. Mégis, Babits szinte élete végén, érett, tapasztalt történelem-szemlélettel, a megmaradás érdekében a „magunkhoz való visszatérést”, a „magunkba szállást” hirdeti, Illyés pedig a fiatalság erejével előretéket, messzire néző hittel vall magyarságáról: jövőnk a remény! Babits tanulmánya, mint egy impresszionista költemény: színek, hangok, érzések, hangulatok. Illyés a napló-műfajban, vagy a későbbi esszé-szerű vallomás-naplójegyzetben hasonlóan költői, okos és ellágyuló, hisz előtte az élet: talán tehet valamit a magyarság jövőéért. Dacosan, makacsul hisz ebben. Nézzük, milyennek látjuk magunkat 1939-ben?

Általános vélemény rólunk, hogy vendégszeretőek, harciasak, büszkék, bátrak és nyíltak vagyunk. – Babits szerint sajnos ez nem igaz. Egy nemzet lelkének képzeletvilágát „egy ország, egy föld, egy éghajlat színei, egy történet viszontagságai alakítják ki, egy faj temperamentumán átszűrve”. Így lesz jellegzetes ősi nyelve, kultúrája, irodalma, művészete. Életmódunk az itteni tájak és éghajlat színeiből, benyomásából, hangulataiból szövődött – inkább változékonyak, vagyunk, flegmák, egyben méltóságteljesek, nyugodtak. A táj szürke, kékes, barna, nyájas és zord, elegáns és barbár – sokféle, az időjárás szeszélyes, a nyelv – heterogén, a magyar sok fajtól keveredett.³²⁰ Rossz helyen vagyunk, ezért vagyunk harciasak. „Néha már ott álltunk a végső bukás partján. A csoda mindig az utolsó percben jött, de segített. A magyar képzeletvilága gazdag, sokszínű, de gyakran felületes. Szereti a pompát, a csillogást, az életörömet. De nem éli át mélyen a különböző helyzeteket. Egy kicsit „szalmaláng”.³²¹

³²⁰V. ö.: Babits, i. m. 167–171. p.

³²¹I. m. 173. p.

Lassan, talán kényszerítetten alakult ki világszemléletünk: „Ő az, aki nyugodtan és szinte fölénnyel jár Európa nagy diplomáciai termeinek parkettáján, ámbár távoli, kis nemzet gyermeke, melynek sorsa többnyire a nagyobb és boldogabb nemzetek politikájától, gyakran csak jóindulatától függ.”³²² „Jellemző, hogy európai helyzetét és lehetőségét igazában azzal alapozta meg, hogy lemondott a harcról.”³²³ Életünket talán a megalkuvásoknak köszönhetjük? Babits tehát mentalitásunk egyik fő jellemző vonását a józan szemlélődésben látja, de érzi ennek rejtett veszélyeit is. A szemlélődés gyakran nemtörődömséggé, „úgyis mindegy” filozófiává, lusta mélabúvá, kételkedéssé alakul. Saját magával is vitatkozik, régebbi megítélését felidézve, természetesen kissé elfogult, hiszen önmagát is elemzi. Ha kívülről nézem ezt a magatartást, lusta és álmos, bűnös önelégültség, ha belülről, megbocsátható. Nézőpont kérdése! Ugyanis van megoldás: szemlélődő életformánk és lelkünk cselekvés helyett alkotásra inspirál! Pesszimizmusunk nem a csüggedés, hanem az élet feszítő rugója. Mindezt olyan szuggesztíven hirdeti, hogy elhisszük neki.

Szinte Babits önelemző tanulmányával egy időben jelenik meg Illyés: *Magyarok* című naplója, Babits elismerően hivatkozik rá többször is. Illyést 20-as évekbeli európai tartózkodása, Párizs-élménye készíti a későbbi önvallomásra, hihetetlenül érzékeny és okos észrevételekre. Bár 1933–1938 a naplójegyzetek időpontja, megállapításai időtlenek, manák szólóak. Mi a magyarság hivatása Közép-Európában? Tanulnunk kell történelmünkől. E hivatást csak lojalitásunk erősítésével tudjuk betölteni.³²⁴ De legyünk türelmetlenek is, öntépő magyar intellektuelek, mint Kölcsey, mert az élet fő célja a tett.³²⁵ Legyünk, bár kis nép vagyunk, nagy nemzetté, a történelmi feladatokat fel kell ismernünk és azonosulnunk kell vele. „És mit jelent ez a szó – hogy „magyar”, a barbár hódítókat, vagy Adyt, vagy az ezer esztendő reményét?”³²⁶

³²²I. m. 176. p., 177. p.

³²³I. m. 177. p.

³²⁴Illyés, *Magyarok*, i. m. 297. p.

³²⁵Illyés, *Magyarok*, i. m. 353. p.

³²⁶Illyés, *Magyarok*, i. m. 374. p.

Irodalmunk nagy eszményei ma is időszerűek, nekünk üzen Zrínyi, Kölcsey, Vörösmarty, Ady – mert nemzeti helyzetünk alig változott, a nemzet lelke, magatartása ugyanaz. De milyen is ez a nép? Illyés szerint, Magyarország „Európa közepén egy árva kis földdarab, két folyó nyúlik föl belőle, mint börtönrács mögött két segélyre tárt kar.”³²⁷ „A sok között ott él egy nép...”³²⁸ Eredete titokzatos, de szinte univerzális. „Idegzetében tán még mindig a Nyugatra rohanás izgalmával, még mindig nem állapodott meg...”³²⁹ Önmagából kiindulva vallja: „Mindenütt megállja a helyét, bár legszívesebben otthon maradna, állandóan „szerepben él”, zárkózott és szemérmes nép, nem adja ki magát, gyermekien hevülékeny, szertelen, légvárat építő, hiszékeny sőt könnyelmű, konok-magányos, nyelve férfias, nem az alkudás nyelve, hanem a kijelentésé, az ítéleté, az akaraté”.³³⁰ Minden gondolat mögött ott van a gond-élmény. Milyenek lettünk? Hallgatagok, bizalmatlanok, majd kitörök. Türelmesek, majdnem közönyösök – mintha eleve elfogadnánk a lehető legrosszabbat, vagy valóban ázsiaiak? Éleselméjűek és belátók, de makacsok is. „Együttesen vakul és vadul makacsolja meg magát, hisz épp éleselméjűsége miatt – ezerfelé rontja le, amit külön-külön fölépített, válik tábornyi önmarcangolássá, irigységgé, dolyffé. Egy személyben úr és szolga, úrhatnám és térdelhajtó, kínzó és megkínzott. Egy szóval magányos, az isten rázná már vállon. Magamra ismerék benne.”³³¹

Megrázó Illyés vallomása népének lelkéről, szelleméről és hazaszeretetéről. Mert ezt jelenti a magyarság-tudat belülről. Ismernünk kell, felfedeznünk önmagunkat, hogy tanulhassunk hibáinkból, hogy a későbbi nemzedék jobban élhessen. Illyés már ifjúságában tudja, hogy az embereknek jövője legyen, „hogy a helyes jövő felé haladhassak minden akadályon át, célul eszményt kell kialakítanom róluk...” S

³²⁷I. m. 446. p.

³²⁸I. m. 447. p.

³²⁹I. m. 448. p.

³³⁰I. m. 451. p.

³³¹I. m. 458. p.

nem szabad eltávolodni ettől. „Beleszólhatok-e népem sorsába?”³³² A költők feladata ez. Illyés felismerése hihetetlenül felkavaró: emlékei a hazafelé útról: készülődés a feladatokra, nemzeti elkötelezettség és kérdések feltevése. Mi lesz a sorsunk Európa népei között? Aki a hazáját szereti – elárulja az emberiséget? Szabad-e túlságosan magasra tenni a mércét? S a válasz messzenéző: szükség van a szavak teremtő varázserejére. A jelen csak átmenet, azért jöttünk, hogy továbbmenjünk, bennünk van múltunk, jövőnk – a remény. Meg kell jegyeznünk, hogy Illyés magyarságképe az 1940-es években mélységesen kritikussá és pesszimistává válik. Felejtsük el illúzióinkat – Európa sem Kossuthot, sem Rákóczit, sem ezeréves múltunkat nem becsüli, „hírünk a világban riasztó... „Nyugaton a magyar név korcs, sunyi, hazug, gyáva és hatalmaskodó, kérkedő és műveletlen nép-egyveleget idéz”. Ezt a XX. század nemzetközi politikájának nagy döntései bizonyítják – figyelmeztet Illyés a szembenézésre, az önkritikára 1943 decemberében.³³³

A *Magyarok* befejező része nagyon hasonlít az idős Sauvageot magyarországi emlékiratának búcsúsoraihoz – csak ő elhagyja Budapestet, hogy visszatérjen Franciaországba. De ugyanúgy félti Magyarországot, mint Illyés.³³⁴ Ugyanakkor valami hiányzik magyarság-képeiből – ez a lelkiismeretfurdalás és az önmarcangolás. Kívülről nézve ugyanis nem szükségszerű a felelősségérzet, csak játék, bár érdekes játék az egész.

A franciák véleménye rólunk évszázadokon át nagyvonalúan felületes és hiányos volt: de bizonyosan egy általános történelemszemléletből alakult ki, mely hazánkat mindig szembeállónak vagy idegennek tekintette. De a legrosszabb, mikor bizonytalan és közömbös volt. A XVI–XVII. századi francia enciklopédiákban elsősorban történelmi és földrajzi leírásokat találhatunk, többnyire pontatlan adatokkal és nevekkal. Kezdetben ez a föld mesés gazdagság és virágzás, majd később kietlen pusztaság és egészségtelen viszonyok, a betegségek hazája. Sötét és ragyogó színek tehát, de általában kedvezőtlen kép. A magyar em-

³³²I. m. 459–460. p.

³³³Illyés Gyula, *Hírünk a világban*, in: *Iránytűvel I.*, Bp., Szépirodalmi, 1975.

³³⁴Aurélien Sauvageot, *Souvenirs de ma vie hongroise*, Corvina, Bp. 1987. 300 p.

ber elsősorban katona, ezzel jár féktelen, indulatos természete, szabadságszerető, jogait makacsul védi, gyűlöli az idegen uralmat, jellemzi a pompaszeretet és büszkeség, de erkölcsileg gyenge és jellemhibája a viszálykodás. Európától elmaradott.³³⁵ Érdekes, hogy később Kölcsey is így jellemzi a magyart: „Éjszaki konokság, ázsiai fényűzés”, szokása a vándorlás, s „küzdés a szabadság felé, de köznek részvétele nélkül”.³³⁶

A 19. században árnyaltabb lesz a kép, de nem lesz általánosan ismert. 1848 bizonyára kelt bizonyos rokonszenvet (Lamartine, Antoine de Gérando), de főleg a század vége felé tapasztalunk némi változást. Amadée Saissy (1844–1901) ír a magyarokról. Hírlapíróként, 1874-ben jön Magyarországra. A pesti egyetemen francia lektor, majd magántanár, Magyarországot második hazájának tartja. Mit mond a magyar mentalitásról? „A magyar büszke a múltjára, nyugodt a jelenben, gondoskodó a jövőre nézve, de nem érti eléggé, hogy az indogermán népek között eltévedve, Nyugaton kell kapcsolatokat és rokonszenvet keresnie.”³³⁷ Úgy érzi, a franciák némileg ismerik a magyar történelmet, de a magyar nép lelke majdnem teljesen ismeretlen! Ezért tart előadást a franciáknak Balassiról, Zrínyiről, Csokonairól, Berzsenyiről, Vörösmartyról.³³⁸ Milyen a magyar? Lelkesedő, gyors felfogású, jó csevegő, szereti a fényűzést, a lovakat és a szórakozásokat. Álmodozó, de nem germán módon, hanem keletiesen; szelleme a franciáké-

³³⁵Lásd részletesen Joseph Bárdos, *La Hongrie dans les Encyclopédies Françaises* (XVIIe et XVIIIe siècles), Szeged, 1939. Études Françaises 20.); Julienne Bíró, *La Hongrie et les Hongrois vus par les français du XVIIe siècle*. Pécs, 1939. Institut Français de l'Université de Pécs no. 23. Az első francia, aki magyarokról szóló krónikát írt, egy burgundi születésű benedekrendi szerzetes, Glaber Rudolf volt a XI. században. Ír a magyarok nyugat-európai kalandozásáról, a magyar királyság megalakulásáról, majd a későbbi történelmi viszonyainkról. In: Bernard Le Galloc'h, *Les Hongrois dans la chronique de Raoul Glaber*, Études Finno-Ougriennes, Tome 39, Année 2007. Paris. 170–184. p.

³³⁶Kölcsey, *Magyar*, in: *Kölcsey összes művei*, 1275. p.

³³⁷1881. május 19. *Revue Hongroise* 3.

³³⁸Gazette de Hongrie, 1880. ápr. 8. Szerkeszti: Amadée Saissy.

hoz áll közel, politikai törekvései az angolokéihoz hasonlítanak és fatalizmusa vagy álmodozó búskomorsága a Keletet idézi fel.”³³⁹

Érdekes, sokszor romantikus magyar-kép, folklór iránti érdeklődés: a magyar paraszt gögös, uralkodni vágyó, vendégszerető, hallgatag, sírva vigad, szerelmes természetű költői lélek, imádja a lovakat, gyűlöli a hazugságot, sokszor közönyös és álmodozó, sorsa miatt benne él a mély szomorúság.³⁴⁰ Erről Jules Romains is ír: „*Le seul pays d'Europe où j'ai vu une amertume profonde, confinant au désespoir, c'est la Hongrie*”.³⁴¹ S már itt vagyunk Sauvageot véleményénél – a XX. század tanulságainál, a tragikus magyar sors megközelítésénél.³⁴²

Talán nem igaz ez a megjegyzés Bernard Le Calloc'h-ra,³⁴³ aki ugyancsak nagyon jól ismer bennünket, nyelvünket, történelmünket.

³³⁹Gazette de Hongrie, 1881. ápr. 7. in Kozma Antal, *Pázmándy, Saissy, Riedl és a magyar szellemi élet francia szócsové*, külföldnyomat a Debreceni Szemle 1941. évfolyamából.

³⁴⁰A Tharaud testvérek, írta Szücs Stefánia, Pécsi Tudományegyetem Francia Intézete, 27. szám, Pécs, 1940. 52–53. p.

³⁴¹Jules Romains, *Impressions de Hongrie*

³⁴²Lásd részletesen: Madácsy Piroska, *Aurélien Sauvageot magyarságélménye*, in: *Francia szellem a Nyugat körül*, Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998. 287–296. p.

³⁴³Bernard Le Calloc'h, az ismert Kőrösi Csoma Sándor kutató 1925. november 2-án született Le Havre-ban. 1945 után Gödöllőn a premontréi gimnáziumában tanított, majd az iskola megszüntetése után a budapesti Francia Követségen teljesített szolgálatot. 1953-ban tért vissza Franciaországba. Egy évvel később, szerb–horvát nyelvtudására való tekintettel Jugoszláviába, Belgrádba küldték, ahol egy évig maradt. 1956 és 58 között tolmácsként, fordítóként működött a Miniszterelnöki Hivatalban. 1958-ban De Gaulle kabinetfőnöke lett. 1960-tól Georges Pompidou haláláig (1974) a gaullista párt központi hivatalában dolgozott, a nemzetvédelmi miniszter mellett is működött mint tanácsadó. 1974-ben, miután Jacques Chirac lett a miniszterelnök, visszakertült a miniszterelnöki hivatalba (Hôtel de Matignon), és René Tomasini államtitkár bizalmasa lett. Egy évre rá kinevezték a Conseil Supérieur de l'Électricité (Villamossági Művek felső tanácsa) igazgatójává. 1985–1995-ig a szenátusnál külügyi tanácsosként dolgozott. 1995-ben, hetvenéves korában vonult nyugdíjba. Bernard Le Calloc'h a franciaországi Finnugor Társaság alelnöke, az Ázsiai Társaság, az Írók Szövetsége, a francia Földrajzi Társaság választmányának tag-

Kutatásai a magyarokhoz kötődnek, senki sem élte át úgy Kőrösi Csoma Sándor útját, vagy Rákóczi Ferenc sorsát, a magyar–francia kapcsolatokat.³⁴⁴ Sokat tartózkodik Magyarországon – elhagyja hazánkat, de mindig visszatér, minden esztendőben, így a magyarság pszichológiájáról írt elemzései kivételes értékűek és optimisták. De – kívülről szemlélődik mégis, nem tehet mást.

A magyar nép pszichológiai elemzése c. tanulmánya 1948-ban jelent meg a *Revue de Psychologie des Peuples* című szociológiai folyóiratban.³⁴⁵ Bernard Le Calloc'h 1947–1948-ban a gödöllői premontréi francia gimnáziumban tanít. Tulajdonképpen ez az év az ismerkedések, a találkozások esztendeje, Magyarország felfedezése.³⁴⁶ Valójában a trianoni és párizsi békeszerződések igazságtalanságai utáni magyarság-problémák, történelmünk, földrajzunk, homályos eredetünk is érdeklí a finnugor és földrajz szakos nyelvészt. Tudjuk, ez az esztendő fordulópont történelmünkben, hisz 1947-ben még lehet hitünk és reményünk a demokrácia létében, de 1948-tól a sztálinista önkény sötétsége szakad ránk.

Le Calloc'h tanulmánya izgalmas kaland, hogy behatoljon lelkünkbe, hogy jobban megismerjen bennünket. Célja, hogy hangja áttörjön a vasfüggönyön, hogy megszakítsa a csendet, és közelebb hozza a francia olvasók számára ezt a távoli népet, akik ott, „lf-bas” élnek, a szov-

ja, történész, író. Kiválóan beszél magyarul és finnül. A Magyar Orvostörténeti Társaság és a Magyar Földrajzi Társaság tiszteletbeli tagja.

³⁴⁴Bernard Le Calloc'h, *Magyarok Franciaországban, franciák Magyarországon*. Vác, 2005.

³⁴⁵Bernard Le Calloc'h, *Esquisse d'une psychologie du peuple hongrois*, *Revue de Psychologie des Peuples*, Institut Havrais de Sociologie, Économique et de Psychologie des Peuples, 3e année, n° 2, avril 1948.

³⁴⁶Érdekes és hangsúlyozandó, hogy az első magyar író, akivel a párizsi Institut Hongroisban megismerkedik és aki felkelti érdeklődését, éppen Illyés Gyula volt. In: B. Le Calloc'h, *Gödöllői emlékeim avagy hogyan lettem magyarbarát*, a gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány Füzetei, 7. szám. 6. p.

jet megszállástól elzárva.³⁴⁷ Tanulmányának elolvasása kapcsán számos kérdés merült fel bennem, melyek mindannyiunkat foglalkoztatnak nap mint nap.

Kérdéseim (melyek önkéntelenül is egy újabb elemzést, szubjektív állapotrajzot adtak), az előző tanulmány megállapításai kapcsán a jelenre vonatkoznak. M. Le Calloc'h 2005-ös válaszaival (levelében)³⁴⁸ együtt próbálom most közreadni.

A vállalkozás. 1948-ban őszintén és objektíven kívánja megismertetni a franciákkal a magyar valóságot, a magyar nép mentalitását. Úgy érzi, ez szükséges ebben a megosztott, kettévágott világban, hogy közelebb hozza egymáshoz a jószándékú embereket. Magyarorságon a 3 millió határon túli magyart is érti, akiket az emberi jogok semmibe vételével szakítottak el az anyaországtól. Ma is úgy érzi, tehát 2005 nyarán: szükség lenne egy ilyen mentalitás-elemzésre, amikor már Magyarország is az Európai Unió tagja, tehát testvére Franciaországnak, és már 15 éve független az oroszoktól? Még mindig egységes magyar nemzetről szólna, a sikertelen népszavazás ellenére? Ismernek-e már bennünket a franciák?

„A pszichológiai elemzés mindig izgalmas vállalkozás. És különösen hasznosnak tűnik ez Magyarország európai uniós csatlakozásának másnapján. Első alkalom ez évszázadok óta, hogy elfogadják a magyarságot, hogy megszólalhat az európai népek koncertjében. Arra viszont nehéz válaszolni, hogy most jobban ismerik-e a franciák a magyarokat, mint a múltban... Hiszen a franciákat elsősorban az Európán kívüli, távoli nélküli népek érdeklik, emberbaráti szeretetből. Magyarország pedig már kivételezett – egy az Európai Unió tagjai között.”

³⁴⁷Elzártágunkról, nemzeti számkivetettségünkről Illyés is ír Tristan Tzarával való beszélgetése kapcsán, aki nem érti a magyar nemzet problémáit: „Rajta mérhetem a jóakaratauk felé is milyen iszonyú fátat kell áttörnünk: milyen messzeségben, milyen kivetettségben élünk, milyen mélyre röptettünk arról a helyről, ahol most száz éve – 48 idején – álltunk a Nyugat tudatában. Bár akkor sem voltunk olyan magasan, mint hisszük.” In: Illyés Gyula, *Franciaországi változatok*, Nyugat, Bp., 1948. Az új feladat, 35. p.

³⁴⁸Madácsy Piroksa, Bernard Le Calloc'h levelei (2005. május 24., és július 21-én francia nyelvű válasza)

Helyünk Európában. Beszél nyelvi és faji különbözőségeinkről, hogy ezer éve érkezünk a Kárpát-medencébe (a szlávok, germánok és a románok közé), és nem találjuk helyünket Nyugat és Kelet között. Vajon változott most már a helyzet, európaiak, vagy még mindig betolakodók vagyunk?

„Elmúlt már az az idő, amikor a magyarok Európán kívülnek érezték magukat, hisz már kitűnően integrálódtak. Egyszer és mindenkorra európaiak akarnak lenni, és nem kétséges, hogy azok. Ezért e kérdés, hogy a Nyugat elfogadja-e őket, már nem kérdés többé – ők maguk Európa, Nyugat-Európa határai a muzulmán világnál vannak már, messze Keleten.”

„Tragikus magyar sors”. Tanultunk-e tragikus történelmünkből? „A magyarok állva hálnak meg”! Majd újra talpra állnak. Elfogadjuk, hogy hiába minden, a „tragikus magyar sors” újra beteljesül? És az utolsó pillanatban újra elrontunk mindent? Igazolja ezt az utóbbi 15 év?

„Jelenleg nincs ok a pesszimizmusra és a rezignációra. A határok – a politikai és erkölcsi határok – lassan eltűnnek, és a nagy nemzetek, melyek annyira féltékenyek voltak szuverenitásukra, lassan egységes nemzetté válnak, «multi-ethnique» egységgé, mint amilyen volt valamikor Nagy-Magyarország, vagy a Habsburg Birodalom”.

Vajon érdekli-e a mai magyarságot Trianon, gyászoljuk-e még június 20-án hazánk szétdarabolását? Mi történt velünk közel 60 év alatt?

„Természetesen Trianon még mindig egy gyógyíthatatlan seb a magyarok számára. Minden egyes magyarországi látogatásom erről győz meg még inkább, holott már lassan egy évszázada e szörnyű diktátumnak. Egyedül Európa lesz képes orvosolni ezt a problémát – hiszen célja eltörölni az igazságtalan határokat. Mindenesetre minden európai nemzetnek vannak határon túli honfitársai (pl. a franciáknak a vallonok), de már nincsenek politikai és gazdasági határok, az elkülönülés érzése elhalványul. Ez az, ami a magyarok számára is bekövetkezik az eljövendő 10 évben. És senkit sem lehet többé elítélni nemzetisége, nyelve, vallása alapján. Mint Mitterrand mondta: «il faut laisser du temps au temps».”

Nemzeti identitás, nyelv. Milyenek ma nemzeti ünnepeink egy kívülálló szemével? Megmaradt még nemzeti tudatunk, vallásunk, méltóságunk?

„A magyar nemzeti ünnepek, hasonlóan, mint Franciaországban és másutt, sajnos nagyrészt elvesztették szimbolikus értéküket. Ma csupán alkalmat jelentenek a szórakozásra vagy a pihenésre. Ugyanaz a helyzet a nemzeti érzéssel, mely vesztett erejéből, s ez természetes, hiszen a szomszédok többé nem ellenségek. Erre jó példa a német-francia közeledés, s mi úgy érezzük, hogy az egykori sajnálatos ellentétek lassan eltűnnek egy újabb össz-európai nacionalizmus javára.” „A magyar nemzettudat gyengült a kommunista propaganda megújuló csapásai alatt, de még mindig erős, főleg amikor a Trianoni béke igazságtalan döntéséről vagy a szovjet megszállásról van szó. Mindenesetre a nemzeti identitás főleg a nyelvben van jelen. «Nyelvében él a nemzet». A finn-ugor nyelv sajátossága elpusztíthatatlanul a magyar nép egységes személyiségét jelenti, de a vallása több irányú, több felekezetű.”

Nyelvünk megőrizte-e harmóniáját, tisztaságát, nyugalomát?

„A magyar nyelv sokat változott azóta, hogy a magyart kezdtem tanulni, de kétségkívül nem jobban s nem kevésbé, mint minden más nyelv. Ez a mentalitások átalakulásának következménye, és az újabb gondolkodásmód. Nincs ebben semmi felháborító (meglepő): a nyelvek élő jelenségek (fenomének), melyek azokkal a népekkel változnak, akik beszélik. A magyar nyelv semmit sem vesztett harmóniájából, de tagadhatatlanul szegényebb lett és néha «csúnyább», köszönhetően a triviális kifejezések használatának (de ez jellemzi a francia nyelvet is).”

Kultúra. 1948-ban hangsúlyozta: „legnagyobb kincsünk a zene és a költészet. A művészi gondolkodás, a magyar nyelv magas szintű kifejezőmódja.” És ma milyen súlya van a költészetnek és a költő szavának? Ki figyel oda? Visszhangozza-e még a költő az egész magyar nemzet gondolkodását, érzelmeit? És a zene autentikus kifejezési eszköze maradt-e a magyarságnak, a magyar tájnak, ismerjük-e még a népdalokat, a népzene: a magyar büszkeséget?

„A költészet még ma is fontosabb szerepet játszik Magyarországon, mint Nyugat-Európában, de az elmúlt 50 évben sokat vesztett

presztízséből. Ugyanez nem érvényes a zenére, akár klasszikus, akár nem. Magyarország a muzsika királysága maradt, s nemcsak a cigányzene-t illetően.”

Mentalitás, életmód. És milyenek ma a magyar nők és férfiak? Többet mosolyognak-e? Így írta 1948-ban: „Magatartásuk hideg, szinte visszataszító, elrejtik szívük titkait, s bár szenvedélyesek, nem látszik rajtuk. És az utca embere? Nem gesztikulál, nem kiabál, nyilvános helyeken nincs zaj, nincs családi veszekedés. És a gyerekek az iskolában nyugodtak, nem zajosak, az egyetemisták pedig tisztelik professzoraikat.” „A magyar úgy tűnik, sohasem ideges, soha nem siet.” Megváltozott-e mindez?

„A magyarok megőrizték viszonylagos hidegségüket – mint ahogy tapasztaltam már 1948-ban. Kevesebbet gesztikulálnak mint a déli népek. A tömeg se olyan zajos mint a francia. S van bennük egy bizonyos tartózkodás, ami talán ma nem tűnik olyan valódinak, mint 58 éve.”

A nyugalom azonban visszafojtott – mit eredményezett mindez? S mi az oka?

„Amit 1948-ban mondtam a magyarokról, ma is érvényes: a magyar az sohasem siet, jellemzi egy bizonyos passzivitás a tények elfogadásával.”

Változott-e a pesti lakások hangulata? Valamikor úri-konzervatív hangulatúnak, túl tágasnak találta azokat. Mi a véleménye a budapesti lakótelepekről?

„Az egykori nagy lakások ma már egyre ritkábbak és a lakosok elvesztették régi, kissé sznob magatartásukat. 1948-ban még találkoztam olyan budapestiekkel, akiknek a «gentri magatartás» volt az ideális. De fél évszázados szovjet elnyomás után ebből semmi sem maradt. A lakosság nagy része uniformizált lakótelepeken él, kecsesség és szépség nélkül. Talán a vidéki életben lehet újra fellelni a szépséget és a bájat. De ez semmiben sem különbözik Nyugat-Európa népeinek világától.”

Egykor, a tradícióknak megfelelően, a pesti kabarék éjszakaról-éjszákára megteltek, a magyarok itt lelték kedvüket és vigasztalódtak. Vajon milyen szórakozást választanak ma a fiatalok? Érezteti-e hatását

az amerikai globalizáció? Kabaré helyett disco, drog és alkohol? És érvényesül-e még az „Ex Hungaria non est vita”?

„Természetesen a mai magyar fiatalság sem ugyanúgy szórakozik, mint elődei. Ez az általános európai magatartás, melyhez Magyarország eddig kevésbé idomult – az amerikai módi már jóval 1990 előtt elterjedt. A «Magyarországon kívül nincs élet» szállóige már 1990 óta nem helytálló.”

A nők helyzete. Hogyan változott a nő helyzete, megítélése a magyar társadalomban? Megvan-e még a lovagiasság, a hevület, a gálánsság, a bátorság, a régi értékrendszer? A házasság és a szerelem? Megvan-e még a családok stabilitása? És a barátság? Fontosabb még mint a szerelem? Vagy minden devalválódott?

„A magyar nők már 1948-ban megleptek engem nagyobb szabadságukkal, mint a franciák, hiszen pl. többet dohányoztak mint a férfiak, még az utcán is. S ez ma is igaz. Ugyanúgy emancipálódtak, mint mindenütt Nyugaton, főleg a városokban. Talán vidéken, mint az természetes, kissé konzervatívabbak. A házasság nélküli együttélés a rendszerváltás óta egyre divatosabb. De természetesen, a szerelem mindig szerelem lesz, s ez nem csak a szexualitást jelenti.”

Gondolkodásmód. Milyennek érzi ma a magyar gondolkodást? Reálisabb, logikusabb, elemzi és levonja a tanulságokat, vagy nem tanult semmit a történelem folyamán?

„A magyar nem igazán realista gondolkodású. Szeret álmodozni és logikátlanul cselekedni, úgy tűnik, elég könnyen elfelejti a történelmi tanulságokat, még a legközelebbieket is.”

„Igen, a magyar szeret álmodozni, majd csalódnai a rideg valóságban, azaz semmit sem számontartani. De ez ugyanígy volt 58 éve, s ez cigányzene hallgatása nélkül is lehetséges.”

Megmaradt-e még a közösségi szerep, a szociális elkötelezettség, az egyén önzetlensége? „A magyar általában boldogtalan, nem szereti a pénzt, bár mindent megtesz érte, mert dolgozik, de a pénz kifut a markából. Mi a legfontosabb számára? Nem a szerencse vagy a takarékoság, inkább a rang és hatalom, a társadalmi funkció, a társadalmi

szerep. Még ha szegény is, nagynak érzi magát és nagylábon él. Képtelen a kapitalista középszerűségre” (1948). És ma? a bankok és a pénz világában? Még mindig képtelen adósság nélkül élni? Pazarló nemzet vagyunk-e még mindig?

„A magyar ma, 2005–2006-ban kétségkívül egoistább lett. De szeret nagylelkűnek látszani még akkor is, ha nincsenek meg a lehetőségei. Ez egy régi mentalitásbeli örökség, melyet még a kommunizmus sem tudott kiölni.”

Úgy gondolta: „És mégis szeretjük a munkát és fáradhatatlanok vagyunk, bár keveset keresünk.” És mire mentünk a nagy lelkesedésünkkel?

„A magyar ma mérsékelten szereti a munkát. Ősei kötelességtudóbbak, dolgozóbbak voltak. Itt láthatjuk a kommunizmus hatását, amely minél inkább forszírozta a munka dicséretét, annál inkább kiábrándított abból. Annál is inkább, mert a minta az orosz modell volt és mindenki tudta, hogy az oroszok mint régi szolga nép, notórius munkakerülők.”

A fentebb vázolt magatartás rezignált tudatra, beletörődésre, depresszióra utal. A végzet arra kényszerített bennünket, hogy örökösen újrakezdjük. Változott-e mindez, vagy csak még rosszabb? Miben hiszünk ma? Hiszünk-e valamiben?

1948-ban még azt írta, a magyarok hisznek abban, hogy végül a létért folytatott küzdelemből az ember kerül ki győztesen. „Ember küzdj és bízva bízzál”. És ma?

„A magyarok rezignált magatartása! Ez nem új! Ennek a népnek már annyi kudarca, annyi keserű csalódása volt, hogy nem lehet ezen meglepődni. De ez a rezignált magatartás a végzetserűen, szinte állandóan rákényszerített kihívások fényében nem nevezhető depressziónak. Ez a tudat, mely gyakran nem képes pozitívan reagálni az eseményekre. S ez az állapot nyilván nem készíti a ma élő magyarokat a cselekvő küzdelemre. Madách szavai, a „Küzdj és bízva bízzál” igazából ma nem aktuálisak. Hiszen ott van az emlékeztetükben: azokat, akik harcolni akartak, meggyilkolták vagy száműzetésbe kényszerítették.”

És Európa? Jóvá tette-e hibáit velünk szemben, és megadta-e a lehetőséget a boldogulásra? Vagy csak kihasználta, kifosztotta, megalázott újra?

„Európa 2005-ben már nem jelent földrajzi fogalmat, elsősorban politikai tartalmat nyert abban az értelemben, hogy népei és államai elhatárolták: segítik egymást, megértik egymást, elismerik egymást. A múlt idők régi ellentétei eltűntek. Ezt akarja minden európai, ezt jelenti ez az új geo-politikai egyesülés, amely egyedül teszi lehetővé számára a hanyatlás elkerülését vagy a nagyok közötti összeroppanást, (lásd USA, Oroszország, Kína, India stb.) Európa mindenki számára egy nagy szerencse: sem a magyaroknak, sem a franciáknak nincs más választásuk, még akkor is, ha az utóbbi időben a fejlődésben sajnálatos válság következett be.”

Együttérés

Sauvageot sokat írt rólunk, félig magyarnak érezte magát. Mi az, amit másképpen lát, mint Sauvageot, és most a 21. században kérdezne, nekünk tanácsolna, mint „majdnem-honfitársunk”, magyar–francia, akinek sorsa hozzánk kötődött.

„Mintegy 60 éve érzek mély, bizonyítottan rokonszenvet a magyarok iránt, amelyet azt hiszem tanúsítottam írásaimban és vallomásaimban. Mindebben úgy gondolom nagyon közel vagyok Sauvageot-hoz. Legyen az bármi, ami a magyarság számára bekövetkezik jó vagy rossz, nem hagy engem érintetlenül. És ezt jelenti ez a kifejezés: együttérés, szimpátia, barátság.”

A fenti eszmefuttatások elgondolkodtatóak, újabb önelemzésre készítetők. Mikor Bernard Le Calloc'h megírta első magyarság-elemzését, éppen hogy ismert bennünket, a találkozás frissessége, a fiatalság lelkesedése, és az átélt történelmi traumák fölötti megrendülése ott van gondolataiban. De főleg az az élmény: túléltek, megmaradtunk mi – franciák és ti – magyarok. Akkor még nem tudta, nem tudhatta, hogy ők – valóban élhetnek európai szinten, de minket 50 évig vasfüggöny fog elválasztani Európától.

Mostani levelében a 80 éves Bernard Le Calloc'h bölcs élettapasztalattal és tudással felvértezett történelmi leckét ad nekünk: európaiságból, francia identitásból, diplomáciai érzékből. Nem véletlenül –

hiszen De Gaulle kabinetfőnöke, belső tanácsadója volt.³⁴⁹ Ő hisz az Európai Unióban, az egyesülés eszméjében – ami meggyőződése –, hiszen így kerülhet el a háború, s azt akarja: higgyünk benne mi is. Ismer bennünket, mindent tud rólunk – történelmünket, kultúránkat, irodalmunkat, nyelvünket. De mégis – kívülről figyelve, kívülről analizálva. Látja erényeinket és hibáinkat: a passzivitást, az álmodozást, az egoizmust és a felelőtlen költekezést, az összefogás hiányát. Látja, de nem érti már, nem tudja megérteni pesszimizmusunkat, szemlélődő magatartásunkat, kételkedésünket. Hiszen elértük, amire annyira vágytunk: Európa befogadott bennünket az Unió tagjaként. Miért nem ujjongunk hát? Nem tudja, hogy az elmúlt 15 év nem hozott számunkra semmit, csak csalódást, az egy szovjet megszállás megszűnését kivéve. Érdeklődéssel átgondolja, de nem érzi át, mert nem érezheti, hisz ő francia, egy a győztesek közül. Nehéz azt megérteni, megfogalmazni, amit Babits üzen, amit Illyés mond: mi csak akkor tudunk igazán európaiak lenni, ha megmaradunk magyarnak, csak azért is.

„Egyszóval a magyar lét nem kilátástalan és nem gyümölcstelen. Talán éppen nehézségeinkből és gyötrelmeinkből fakadnak erőink. Külső dolgokban nem sokat bízhatunk. Lehet, hogy elkerül bennünket a «hatalom és a dicsőség». A villámok az Isten térdein fekszenek. A cselekvés útja megnyílhat, vagy elzárulhat...”

Nemzet vagyunk, a szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében; nem pedig faj a tülekedő fajok között, se nem valami nyomorult, kicsiny erőlködés a nagy erők félelmetes csataterén. Csak nem akarunk ilyenné válni? Meg kell maradnunk nemzetnek, léleknek, szabadnak, nemesnek, alkotónak, keleti nyugalomban, mely mindenkivel dacol, szellemi erőben, mely senkinél sem érzi hátrább magát. Nem átváltozásra, magunkból való kikelésre van szükségünk. Inkább magunkhoz való visszatérésre. Magunkba szállásra.”³⁵⁰

³⁴⁹Diplomataként dolgozott a budapesti és belgrádi francia nagykövetségeken is. (1948; 1954)

³⁵⁰I. m.: Babits, *A magyar jellem*, 198–199. p.

Benedek Marcell, a Tragédia

„újra-olvasó” művésze

(2008)

Benedek Marcell történelmi korszakokat, hihetetlen sorsfordulatokat élt át egy század távlatában. Gondoljuk csak meg, 1885. szeptember 22-én született Budapesten, és 1969. május 30-án halt meg. Bár magyar–német szakos tanári diplomája van, ő is franciás. Riedl Frigyes tanítványa, egy esztendeig a Sorbonne-on tanul irodalmat. Tanár és művész, esztéta és irodalomtörténész. Az erdélyi származású Benedek Elek fia, így nem csoda, hogy a Kolozsvári Egyetemre is szívesen megy tanítani, ahol a Magyar Színház dramaturgja és rendezője lesz. Regény- és novellaíróként nem igazán sikeres, de a magyar- és világirodalom olvasására, befogadására, megértésére szolgáló művei, valamint irodalomtörténeti tanulmányai, műfordításai rendkívül érdekesek.³⁵¹ *A magyar irodalom története* (1938)³⁵² a nemzeti lélek irodalmi kifejezését vizsgálja, módszere beleillik a szellemtörténeti irodalom-elemzők vizsgálódásaiba. Mellette Szerb Antal, Zolnai Béla, Hankiss János, Horváth János, hogy csak a legkiválóbbakat említsem, egyre többet foglalkoznak a „karakter”-vizsgálattal, a magyar irodalom helyével az európai irodalomban. Ő is komparatista, és francia–német nyelvtudásá-

³⁵¹*Az irodalmi műveltség könyve*, Athenaeum, Budapest 1947.

Irodalomesztétika, Franklin, Bp., 1936.

A francia regény a XIX. században, Etika, Bp., 1921.

A francia irodalom, Athenaeum, Bp., 1928.

A modern magyar irodalom, Béta Irodalmi Részvénytársaság, Bp., 1924.

Könyv és színház, Szépirodalmi, Bp., 1963.

Adatok a Benedek Marcell által szerkesztett Magyar Irodalmi Lexikonból. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. I. 133–135. p.

³⁵²Benedek Marcell, *A magyar irodalom története*, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Bp., 1938.

nak köszönhetően nagynevű műfordító. Nem csoda, hogy Sauvageot egyik legjobb magyarországi szellemi beavatója és barátja lesz a 20-as, 30-as években. Szerkeszti pl. a Sauvageot féle francia–magyar, magyar–francia nagyszótárt és – többek között – Madáchot is ő ismerteti meg francia barátjával.

Miután Sauvageot-t szüntelenül foglalkoztatja Trianon felfoghatatlan tragédiája, Benedek Marcellban a székely, magyar kisebbségi származás, a különleges intelligencia ragadja meg. Emlékirataiban kétszer említi részletesen barátját, az első találkozás élménye, valamint a francia–magyar szótár ötletadása kapcsán. Milyen volt Benedek Marcell? Karakán egyéniség, halk, de határozott hangon beszél, büszke volt székely származására, és nagyon lesújtotta, hogy Erdélyt Romániához csatolták!... de Benedek Marcell és felesége (aki igazi különleges nő) egy szót sem szól erről a társaságban. Annál többet mesél viszont a magyar irodalomról. „A legfontosabbnak azt tartotta, hogy a nagy magyar költők felvilágosult forradalmár szellemek voltak, a szabadság szerelmesei, s mindig készek rá, hogy felkeljenek a jogtalanság ellen. A kálvinizmusban látta a nemzeti szellem egyik fenntartó erejét. (Tagja a magyarországi szabadkőműves-páholyoknak). A magyarság történetében az írók rendkívül nagy szerepet játszottak, hiszen nekik köszönhető az európai elszigeteltségből való kilépés.”³⁵³ Az ugyancsak szabadkőműves Sauvageot tehát Benedek Marcellt hallgatva határozza el, hogy tanulmányozni fogja a magyar irodalmat fejlődési összefüggéseiben, mely kulcs lehet a magyar civilizáció megértéséhez. Mi több, rájön, hogy a magyar nyelv is létkérdése a magyaroknak. S Benedek Marcell veszi rá, hogy a nagy francia–magyar és magyar–francia szótár merész vállalkozásába belefogjon. Bár Sauvageot-nak kezdetben esze ágában sincs szótárt készíteni, úgy érzi, ez a magyar nyelvészekre tartozik, de lassan rájön, itt az ideje, hogy a német nyelv itthoni egyeduralma ellen egy francia-hadjáratot indítson. Ekkor már nagyon jól megtanult magyarul, s szövetséget köt Benedek Marcellel, az irodalmárral és Balassa Józseffel, a nyelvessel. A kiadó a Dante Kiadó lesz, mecénás pedig Klebelsberg Kunó miniszter. A szótárak megjelenési

³⁵³A. Sauvageot, *Magyarországi életutam*, Európa, Bp., 1988. 148–151. p.

dátumai 1934 és 1937. A szótár elkészítése nem szerez jó pontokat Sauvageot-nak saját hazájában, de itthon nagy örömmel fogadják magyar íróbarátai: Kosztolányi, Karinthy, Zolnai, Gyergyai és persze Benedek Marcell.

Érdekes, hogy amennyire Sauvageot részletezi Benedek Marcell szerepét a szótárral kapcsolatban, az író csak néhány mondatban említi az 1929-es eseményt naplójában: „Ezen a tavaszon nagy fába vágtam a fejszemet, Sauvageot és Balassa József társaságában a nagy francia–magyar és magyar–francia szótárt szerkesztjük a *Dante*-nak. Sauvageot-t Zsó³⁵⁴ hozta össze a kiadóval, el is neveztük a szótár keresztanyjának. Esztendőkre való munka. (Csak az kérdés, meg lehet-e ennyi ideig élni belőle? Nem szeretnék úgy járni, mint a lexikkal, Sauvageot úgy beszél, mintha egy-kettőre össze lehetne ütni s egyben a világ leg-tökéletesebb szótára lenne. [...])³⁵⁵ Pedig ez történik, Sauvageot 1933-ra „összeüti”, és az eddig – véleményem szerint – legremekebb, irodalmi nyelvű francia–magyar szótárt készítik el.³⁵⁶

De hát a fentebb említett külső, látszólagos visszafogottság valójában egy állandóan belső forrongástól izzó, drámai jellemet takar. Egy lázadó kálvinistát, aki rendkívül szívós akaraterevével küzd magyarságáért. Nem véletlenül fordít Racine drámákat, vagy Corneille-t. Nem véletlenül vonzódik a színházhoz. S nem véletlenül írja meg ő Roger Richard Madách *Tragédia*-fordításának bevezetését. Roger Richard-hoz biztosan Sauvageot vezeti el.

A 20-as, 30-as évek, amikor Sauvageot az Eötvös Kollégiumban tanít, Benedek legtermékenyebb évei – egymás után közli a *Dante* Kiadó könyveit, amelyek legtöbbször polémiát kavarnak. *Ady-breviárium*, *A modern magyar irodalom* (1924), *Délsziget avagy a magyar irodalom története* (1928), *Irodalmi miniatúrok* (1930) stb. Ha egy íróról

³⁵⁴ „Zsó” neve többször szerepel Sauvageot-nál is.

³⁵⁵Benedek Marcell, *Naplómat olvasom*, Szépirodalmi, Budapest, 1965. 463. p.

³⁵⁶Abban a különleges élményben volt részem, hogy 1993-ban Sauvageot Aix-en-Provence-ban található irodalmi hagyatékának vizsgálatakor kézbe vehettem a szótárak céduláit.

írsz, önmagadról írsz – vallja. A befogadó esztétikai élménye újratereget a művet, az igazi értékek így sohasem devalválódnak.

Benedek Marcell az újra-olvasás művésze. Ady könyvében fogalmazza meg ars poeticáját: „Soha ne írjon íróról, művészeiről, aki önmagában is nem érez titkokat: A titoktalan ember még utókornak sem jó...” Ő nem tud mást, mint leírja, hogyan él, éled újra benne egy író, egy mű, de a titkokról nem tudja, nem akarja fellebbenteni a fátylat. Ad lehetőséget másoknak is a megfejtésre!³⁵⁷

Madách is ezt jelenti számára, újra és újra próbálja értelmezni, *A modern magyar irodalom* című könyvében. Ugyanebben az esztendőben (1924)³⁵⁸ keserűen jegyzi meg a drámáról, hogy a magyar irodalomban igazi értékekben legszegényebb műfaj – s az egyetlen, amely az általános európai fejlődéstől egészen elmaradt. Idegen befolyás, nincs írója és stílusa és korszakai. Még ma is tanuljuk ezt a műfajt... Nincs is kedve különösebben elemezni a 20. századi magyar drámát, inkább a világirodalomhoz vagy Madáchhoz menekül. *A Délsziget avagy a magyar irodalom története* dialógusai lehetőséget adnak erre a tépelődésre. Egy 1928-ban élő olvasó lelke hogyan tükröződik a magyar irodalomban, tehát hogyan változik egy mű befogadása az idők folyamán? Párbeszéd és gondolkodás a művekről (André Thérive francia irodalma volt ilyen formájú), Érdy professzor és a kételkedő Marianna beszélget. Vajon ismeri-e valaki Európában a magyar irodalmat, a magyar nyelvet vagy például Madáchot?³⁵⁹ „Mucsai elfoglaltság”-e, hogy olyan nagyra vagyunk a *Tragédiával*, holott ez csak egy *Faust*-utánzat? Érdy – alias Benedek – leszögezi: a *Tragédia* csak hasonló témát dolgoz fel, de mennyire más Lucifer mint Mephistó. A *Tragédia* Lucifer tragédiája is, vagy a „nagy ember” tragédiája, Ádámé, aki a nagyságból kiábrándulva a múltban és a jelenben már nem leli önmagát, és ezért menekül – a jövőbe. De e mű vajon nem az eszmékben

³⁵⁷Benedek Marcell, *Ady breviárium*. Dante, Budapest, 1924. 4–5. p.

³⁵⁸Benedek Marcell, *A modern magyar irodalom*. Béta kiadása, Budapest, 1924. 42. p.

³⁵⁹Benedek Marcell, *Délsziget avagy a magyar irodalom története*. Révai, Budapest, 1928. 257–262. p.

való csalódás tragédiája is, a világról való felfogás tragédiája. A *Tragédia* olvasata mégis nem arra ösztönöz-e bennünket, hogy harcoljunk a magunk ideáljaiért?

A kérdés-felelet játéka még nem igazi elemzés, erre még várnunk kell. Egyre elmélyültebb irodalom-olvasat következnek: az *Irodalmi miniatűrök* 1931-ben irodalomszociológiai elemzéseket gyűjt össze.³⁶⁰ A háború okozta nihil talán elmúlt, új olvasóközönség alakult ki, az író már nem zárkozhat elefántcsont-toronyba, felelősséggel tartozik, és világos értékeket, fogalmakat kell közvetítenie. A világirodalom: „sziget a gyűlölség tengerében”, a szépség szigete – Babits, Hevesi Sándor, Kosztolányi Dezső stb. közreműködésével.

Benedek Marcell Romain Rollandot elemzi, és Madáchra utal. Romain Rolland is a művészetéről szóló könyveiben az embert akarja bemutatni: „Azt a célt akarja elérni, amit a tragédia tűz maga elé... A tragédia, az igazi tragédia csak emberről szólhat, halandó, véges lényről. Halhatatlan titánok, Prometheuszok, Luciferek tragédiája csak annyira hat ránk, amennyire magából az elbukásból, a legyőzetésből az emberi sors elemeit tudjuk kiérezni. Hogy igazán együtt tudjunk lélegezni a hőssel, előre kell látnunk a véget, mely rokonunkká teszi...”³⁶¹ Így lesz a mű és főhőse az ember, a mi életünk, szenvedésünk tragédiája, – majd példaadónk és vigasztalónk. Lehet egy igazi klasszikus mű katarziszt szebben megfogalmazni?

Benedek Marcell így éli át többszörösen a műveket, a *Tragédiát* is. Esztétikai elemzéseiben a dráma az ember és világ testi megjelenítését fejezi ki.³⁶²

De a *Tragédiát* nem elég színpadon megnézni, olvasni is kell, mégpedig úgy, mintha az eddigi magyarázatairól soha sem hallottunk volna. Mít mond nekem ez a mű? Ez a legfontosabb. Vajon ki az az ember, akiről a *Tragédia* szól? Valóban az emberiség megtestesítője? Nemcsak, ő Ádám, az egyszerű ember is, aki elbukhat, de újra felállhat. Lucifer pedig egyenrangú, filozofikus játszótárs, aki elmondja azt,

³⁶⁰Benedek Marcell, *Irodalmi miniatűrök*. Dante, Budapest, 1930. 7–14. p.

³⁶¹I. m. 118. p.

³⁶²Benedek Marcell, *Irodalom-esztétika*, Budapest, Franklin, 1936.

amit Madách tud a világról. Csüggesztő, pesszimista hatással van-e az olvasóra mindez? Hiába mondják, hiába magyarázzák így a művet, Benedek Marcell szerint még mindig szebb dolog egy olyan hőssel azonosulni, aki ideálokban hisz, majd kiábrándul, mint „ideáloktól megfosztott, szürke tömeg-életet tengetni. Az igazi remekmű lényegében sohasem lehet egészen pesszimista, leverő, csüggesztő hatású...”³⁶³

A II. világháborút túlélte Benedek Marcell hisz az irodalom újratemető erejében. Azon kevesek közé tartozik, akik, mint Madách is „tudnak önmaguknak teremteni századot”... Hisz az újjászülető ember műveltség igényében. Az új olvasó már nem a hallgató olvasó, ő a szabadon választó olvasó. És ő – akár az író – a „nagy embert látja Ádámban, már a tömegből kiemelkedő és korával mindig ellentétbe kerülő egyéniséget... A háború után még többet jelent a „küzdj és bízza bízzál”. Annak az igazságnak a kifejezését, hogy „a nagy ember évezredek kézzel fogható tapasztalásai, átélte tragédiái ellenére mindig küzdeni és bízni fog, mert ez a lényeg, ebben rejlik tragikus nagysága.”³⁶⁴

Mégis, a 60-as évekig Benedek Marcell alig szól újra Madáchról, majd megjelennek hatyúdalai – összefoglaló művei – *Könyv és színház* (1963), *Hajnaltól alkonyatig* (1966), *Naplómat olvasom* (1965), *Szépen élni* (1968) – utolsó könyve 1969-ben bekövetkező halála előtt. Visszatekint, felidéz, újra-olvas, kiemeli a kisugárzó, életszemléletét befolyásoló műveket, élete nagy olvasmányait és újra hangsúlyozza az irodalom emberformáló erkölcsi szerepét. 1960-ban jelenik meg Roger Richard francia *Tragédia* fordítása Budapesten, Benedek Marcell előszavával. Ő maga is nagyszerű műfordító (közel 200 művet fordított, többek között: Anatole France, Victor Hugo, Maupassant, Balzac, Romain Rolland, R. Martin du Gard stb. műveit) és foglalkoztatják a műfordítás problémái. Tudja, a kitörés a nyelv határai közül nem probléma a nagy nemzetek írói számára. Ők nem igazán érdeklődnek a kis népek irodalma iránt. Például a francia hűvösebb tekintettel nézi a külföld irodalmát, s „nyelvének alkatánál fogva nehéz, sőt lehetetlen a

³⁶³I. m. 210. p.

³⁶⁴Benedek Marcell, *Az irodalmi műveltség könyve*. Józsa Béla, Athenaeum, Bp. 1947.

verses formát híven visszaadnia...³⁶⁵ Hogyan lehet mégis áttörni a nyelvi korlátokat? Benedek Marcell is tudja, jó fordítást csak igazi író, költő adhat. De alkalmazkodni kell az eredeti mű alkotói egyediségéhez, egyéni stílusához, nem szabad, hogy a fordító erős egyénisége azt elfojtsa. A magyar műfordítások története páratlan – az egész világot hozták a költők, a magyar olvasók közelébe. De a világ – viszonzást nem adott, s ennek nemcsak az az oka, hogy „magyarról idegen nyelvre fordítani nyelvünk sajátos szerkezete miatt is igen nehéz...³⁶⁶ Problémafelvetéseiben Roger Richard és Sauvageot műfordításról vallott gondolataira ismerünk.

A Richard *Tragédia*-fordítása elé írt Benedek előszó üzenet a külföldi befogadóknak, a mű pszichológiai értelmezése. Az elemző újra leszögezi – Madách a legnagyobb alkotók közé tartozik.³⁶⁷ A *Tragédia* sem átlagos misztériumdráma. Lucifer bölcs és ironikus, tragikus szereplő, Ádám pedig nem tipikus mindennapi ember, hanem a tömegeből messze kiemelkedő egyéniség, aki a *Tragédia* elengedhetetlen feltételeként a *nagyságot* képviseli. Ideáért lelkesedik, majd kiábrándulva megfigyel, ismerkedik és már majdnem arra a következtetésre jut, mint mi mindannyian: az élet nem érdemes arra, hogy átéljük. Igaz ez? Ennyire pesszimista lenne a *Tragédia* üzenete? Benedek Marcell – éppen úgy, mint Hankiss János vagy Sík Sándor – a mű magyarságával és sajátos filozófiájával cáfolja ezt. Ahhoz, hogy a nagy nemzetek megértsék Madách mondanivalóját, az angoloknak, a németeknek és a franciáknak is ismerniük kellene a félelmet a nemzet halálától. Amelyet mi annyiszor átéltünk már. Alkalmas-e ez a szinte állandó nyomasztó érzés egy nemzeti pesszimizmus kifejlődésére? Igen is, meg nem is. A tények azt mutatták, hogy meg kell semmisülnünk. Azt, hogy élni fogunk, mégis hinnünk kellett! És ez az, mondja Benedek

³⁶⁵Benedek Marcell, *Határon innen, határon túl*, in: *Szépen élni*, Bp., Magvető, 1968.

³⁶⁶I. m. 215. p. Érdekes, hogy itt Benedek Sauvageot egyik Ady versfordítására hivatkozik. Talán ismerte ezeket a publikálatlan sorokat.

³⁶⁷Benedek Marcell, *Az ember tragédiája*, Előszó a német, francia és angol kiadáshoz, in: *Könyv és színház*, Bp. Szépirodalmi, 1963. 462–467. p.

Marcell, amely Goethétől és Schopenhauer filozófiájától elválasztja Madách koncepcióját – a magyar életvágya kiolthatatlan – küzd és bízva bízunk, mert mást nem is tehet, ha élni akar...³⁶⁸ Benedek kulcsszava is – „és mégis”. Tudjuk, hogy mi lett a fordítások sorsa. Talán csak Mohácsi Jenő nagyszerű interpretálásának volt nagy sikere a német színpadokon (bár nem biztos, hogy felfedezték a Fausttól való különbözőségét), de sem az angolok, sem a franciák igazából nem ismerik, és nem is vitték színpadra Madách művét.

Konklúzióként leszögezhetjük, Benedek Marcell mindennek ellenére hitt és hinni akart a szépirodalmi műveltség terjesztésében, az irodalmi ízlés, az olvasás művészetének nevelő erejében: „székely életkedve”, emberszeretete, töretlen optimizmusa, amelyet édesapjától, Benedek Elektől, mesterétől, Riedl Frigyesztől és irodalmi példaképétől, Romain Rolland-tól is tanult, segítette ebben.³⁶⁹

INTRODUCTION³⁷⁰ par Marcell Benedek (Részletek)

Imre Madách, l'auteur de la Tragédie de l'homme, compte parmi les plus hautes figures de la littérature hongroise. La date de sa naissance coïncide avec l'époque de l'oppression nationale et du retard économique, qui a pourtant vu naître – dans l'espace de quelques années – trois des plus grands écrivains hongrois: au mois de janvier 1823, Imre Madách et le poète révolutionnaire Sándor Petofi et, en 1825, l'excellent romancier Mór Jókai.

Madách était issu d'une famille propriétaires terriens de la Haute Hongrie. Il fit des études universitaires et acquit une culture vaste et

³⁶⁸I. m. 466. p.

³⁶⁹V. ö.: Gyergyai Albert, *Benedek Marcell köszöntése*, in: *A Nyugat árnyékában*, Szépirodalmi, Bp. 1968. 320–328. p.

³⁷⁰*La Tragédie de l'homme. Poème dramatique d'Imre Madách. Traduit de hongrois par Roger Richard*, Bp., 1960, 272. p. (Részletek)

multiple. Les premières productions poétiques de sa jeunesse ne laissent pour ainsi dire rien pressentir de sa grandeur à venir. Selon la tradition, il remplit tour à tour différentes charges publiques dans sa ville natale. Après la révolution de 1848–1849, il est emprisonné pour avoir donné abri dans sa maison à un proscrit. Pendant sa captivité, sa vie de famille s'effondre, Madách se ressentira de ce coup pendant tout le reste de son existence. Les années les plus sombres de l'absolutisme le trouvent retiré dans ses terres, parmi ses livres, occupé de ses travaux littéraires.

En 1860, lorsque la monarchie des Habsbourg se voit obligée de tenter de rétablir la vie constitutionnelle, Madách devient député. Il quitte sa propriété pour se rendre à Pest, emportant la pièce qu'il veint de terminer, la *Tragédie de l'homme*.

János Arany, le plus grand poète hongrois de l'époque – dont le langage poétique est malheureusement presque intraduisible et qui, pour cette raison, est peu connu à l'étranger – fut aussitôt conquis par les mérites de cette œuvre. Après y avoir apporté quelques petites corrections de style et de métrique, il appela sur elle l'attention des milieux littéraires.

C'est ainsi que commença la carrière triomphale de la *Tragédie de l'homme* en Hongrie. Son auteur ne put guère jouir des fruits du succès; il mourut en 1864, à l'âge de 41 ans. La pièce fut montée au théâtre en 1883 et, depuis, ses mises en scène diverses connurent un succès ininterrompu.

Elle fut bientôt aussi traduite en plusieurs langues. Celle que nous mettons à présent entre les mains de nos lecteurs est la troisième de ses traductions en langue française.³⁷¹ [...]

³⁷¹Les traductions précédentes sont:

La Tragédie de l'homme, traduit du hongrois par Ch. Bigaut de Casanove, Paris, 1896, Société du Mercure de France, in 8°, X+264 p. Traduction en prose.

La Tragédie de l'homme, Poème dramatique, traduit par G. Vautier, préface de L. J. Föti, Budapest, 1931, Librairie Française, in 8°, 249+2 p.

La Tragédie de l'homme, Poème dramatique, traduit par G. Vautier. Paris 1931, Picart éditeur, in 8°.

La Tragédie de l'homme est un mystère. Son sujet est, comme celui de tous les drames de ce genre, le combat du ciel et de l'enfer dont l'âme de l'homme est l'enjeu. Chez Madách, cependant, l'adversaire de Dieu n'est pas le diable bouffon des mystères du moyen âge, dont le Méphisto de Góthe porte encore les traces, mais un Lucifer plein d'ironie, de sagesse et de grandeur qui réclame au Seigneur sa part de la Création, qui lutte pour l'obtenir, et qui échoue dans cette lutte.

Le Seigneur lui abandonne avec un mépris ironique deux arbres du Paradis. Lucifer compte prendre pied sur ce „point stratégique” pour détruire l'œuvre de Dieu. Suivant la tradition biblique, il induit Adam et Eve au mal, puis s'efforce de pousser Adam au suicide en lui présentant l'avenir de l'humanité sous les couleurs les plus sombres.

Tel est le cadre du drame. Le sujet proprement dit en est l'histoire de l'humanité telle qu'elle apparaît à Adam pendant son sommeil, dans un rêve suggéré par Lucifer. Il faut signaler cependant qu'Adam ne symbolise pas le commun des mortels, dont le destin peut être douloureux ou misérable, mais jamais tragique. Quant à la grandeur, elle est l'attribut indispensable de tout héros tragique. [...]

Adam ne cesse de s'enthousiasmer pour les idéaux toujours nouveaux, qui lui valent toujours les mêmes déceptions lorsqu'il s'aperçoit qu'une fois réalisées par l'homme les plus belles idées sombrent dans la boue. [...]

Les désillusions successives n'épargnent aucun grand idéal: tout conduit à la seule conclusion logique possible: la vie ne mérite pas d'être vécue. Lorsque le cercle de ses déceptions se referme, Adam est en effet au bord du suicide. La confiance d'Eve l'en empêchera: elle va dire. Le plan de Lucifer a échoué. Dieu victorieux accueille Adam reprenant par ces mots: „Je t'ai dit homme, de lutter, et de te fier à la confiance!”

Quelle est la place de cette conception dans l'histoire de la littérature européenne? Avant de parler de la parenté de cette œuvre avec la *Faust* de Góthe, il faut relever une des idées générales qu'elle renferme, la question du progrès de l'humanité – qui a tant préoccupé les penseurs et les littérateurs du XIXe siècle. Certaines rencontres fortuites prouvent l'actualité du sujet bien plus clairement que l'écho que

l'œuvre a suscité. Citons ces quelques lignes d'Ernest Renan, que Madách n'a pas pu connaître puisqu'elles n'ont été publiées qu'au début du XXe siècle: „Je voudrais faire un poème sur l'humanité qui serait ainsi conçu: ce serait un homme (Adam) qui, partant du commencement du monde, et ne mourant pas (comme l'humanité), poursuivrait sa route à travers les phases de diverses époques et de divers peuples, apprenant et s'améliorant partout et tantôt se détériorant, mais pour s'améliorer. Il s'enthousiasmerait pour toutes les formes actuelles. Grec enthousiaste chez les Grecs, Scythe chez les Scythes, etc., passant ainsi par toutes les formes exclusives et procédant par l'élimination. Ce serait le poème de l'histoire de l'humanité. Il y aurait du merveilleux, Dieu ayant l'œil sur lui, à certaines époques le tirant de la fondrière, etc.”

Madách aura connu peut-être les grands desseins de Victor Hugo dans la Légende des siècles: la préface de cet ouvrage avait paru dès 1859. Mais à cette époque-là Madách travaillait déjà à la Tragédie. La préface de Hugo ne parle d'ailleurs que d'esquisser l'histoire de l'évolution du genre humain. Aucun personnage constant ne figure dans son œuvre, seule la personne de l'auteur réapparaît pour prendre tour à tour le rôle d'un héros différent, solitaire dans sa lutte contre la tyrannie. Plus proche de la Tragédie de l'homme est la suite de la Légende des siècles, la Fin de Satan, parue après la mort de Madách et qui rappelle, de certains points de vue, la Chute d'un ange de Lamartine. Si Madách dédouble le personnage du démon s'opposant à la volonté de Dieu, pour en faire le diable et l'homme, il le fait incontestablement sous l'influence de Góthe.

Certains critiques allemands ont cité la Tragédie de l'homme parmi les imitations de Faust. Cela est vrai dans une certaine mesure. Il convient de noter toutefois que c'est précisément là où cette ressemblance est la plus frappante, c'est-à-dire dans le prologue édenique, que la thèse est la moins fondée. C'est que, chez Madách comme chez Góthe, cet élément en usage dans les mystères du moyen âge est inspiré de la Bible, du livre de Job. La différence entre le caractère de Méphisto et celui de Lucifer, qui ira s'accroissant au cours du drame, commence à se faire sentir dès cette scène.

Dans un certain nombre d'autres scènes, le jeune poète hongrois imite Góthe avec une franchise naïve et sans détours: ainsi le motif des deux couples d'amoureux dans la scène de Byzance, de la scène entre Kepler et son disciple, des bijoux dans la scène de Londres, et d'autres détails encore. Il ne convient point de minimiser l'importance de ces ressemblances qui prouvent seulement que Madách avait le regard constamment fixé sur un grand modèle. Mais ces ressemblances ne prouvent nullement une analogie de l'ensemble de la pièce, de son sujet, et de ses intentions.

La différence de conception entre les deux pièces apparaît dès le début. Dans l'œuvre de Góthe – drame d'un homme d'une complexité exceptionnelle et d'une jeune fille trop simple –, dès la première partie (considérée par certains comme une œuvre autonome), le poète réussit à animer une conception du monde profonde et admirablement riche à laquelle la deuxième partie n'ajoute que relativement peu, et c'est justement ce qui, chez Góthe, est le plus saisissant.

La pensée de Madách est comme la contrepartie de celle de Góthe. Dans toutes ses incarnations, Adam est jusqu'au bout le même homme facile à définir qui cherche, après chacune de ses déceptions, un idéal nouveau; Eve, par contre, qui apparaît dans chaque rêve, revêt pour chacun de ses rôles un visage nouveau prenant tous les aspects de „l'éternel féminin”. Elle est l'épouse de l'esclave égyptien martyrisé qui attire l'attention du pharaon sur la misère des masses et l'engage à affranchir le peuple de ses chaînes; la femme de Miltiade, fidèle, pieuse, attachée à sa patrie et à la démocratie; elle est une courtisane romaine dont l'âme recèle de nobles vertus; la vierge médiévale, offerte en holocauste sur l'autel du fanatisme religieux; l'épouse infidèle de Kepler (allusion au drame personnel de Madách); puis, dans la scène de la Révolution française, l'aristocrate froide et orgueilleuse d'abord, la révolutionnaire déchaînée ensuite; la jeune bourgeoise, puis à la fin de la magnifique scène de la danse macabre, elle devient comme la personnification de l'idéal féminin, pour finir sous l'aspect de la femme esquimau abrutie sur la Terre refroidie...

Au fond de cette monumentale suite d'images historiques – et bien que l'œuvre ne contienne presque aucune allusion à l'histoire hongro-

ise – se cache la manière de voir spécifiquement hongroise de Madách.

Ainsi, nous ne saurions omettre de noter en passant qu'il y a des scènes dont il est facile de retrouver le fondement psychologique dans les événements historiques de l'époque précédente. Le premier rêve, avec le pharaon libérant ses esclaves (fait inconnu dans l'Histoire), est une allusion à l'affranchissement des serfs, considéré par Madách comme un geste désintéressé et spontané.

Mais le caractère spécifiquement hongrois de l'œuvre, sa philosophie particulière doivent être recherchés ailleurs que dans les aspects objectifs faciles à analyser; dans quelque chose qu'il est difficile d'expliquer à ceux qui sont les enfants d'une nation nombreuse.

Il est un sentiment que les grandes nations ignorent et ignoreront toujours, même après les plus grandes défaites militaires, et c'est l'angoisse devant la mort de la nation; la mort complète, physiologique. C'est cette angoisse-là que les grandes nations ne connaissent pas et que la nation hongroise a vécue un certain nombre de fois au cours de son histoire.

Au XVe siècle la Hongrie comptait cinq millions de Hongrois; après les guerres turques ce nombre est tombé à deux millions, et c'est probablement ce qui a incité le poète allemand Herder à prédire d'une manière un peu hâtive que le peuple hongrois était voué à la destruction et que ses jours étaient comptés. Et c'est cette vision qui hantait encore les plus grands poètes hongrois du XIXe siècle.

Une angoisse comme celle-là, presque permanente, peut-elle engendrer un pessimisme national? – Oui, et non. Oui, en ce qui concerne son expression poétique, et non en ce qui concerne la vie de la nation, car s'il en était ainsi, il n'y aurait plus de Hongrois dans le monde. Les grands fils de la nation diminuée et isolée au milieu de l'Europe étaient en droit de craindre pour son existence – mais ils n'ont jamais cessé de croire en son avenir, et l'histoire leur a donné raison.

La Tragédie de l'homme exprime les déceptions et les espoirs nouveaux d'un idéaliste hongrois. Son pessimisme lui fait voir tout le mal que Lucifer nous présente, dans son propre intérêt, d'une manière fort réaliste, mais excamotant le bien qui l'accompagne. Et même s'il ac-

cepte entièrement l'enseignement du diable, la conclusion qu'il en tire n'est pas le fruit d'un raisonnement logique, mais celui de son indestructible désir de vivre. Il reconnaît que la vie est une lutte et que le but de la vie est cette lutte même. Il lutte et il a confiance, car il ne peut agir autrement s'il veut vivre – et il veut vivre.

Le public qui a assisté aux représentations de la Tragédie de l'homme, au nombre de mille au seul Théâtre National de Budapest, ne s'y serait certainement pas pressé s'il avait dû quitter le théâtre avec le sentiment décourageant de la „vanité de l'existence”. Ce public a su reconnaître que le poète exprimait l'épave si muove, qui vit aussi dans l'âme de chacun.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium (1995)	25. VIII. Madách Szimpózium (2001)	14. Madách Imre: Az ember tragédiája.
II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)	39. Kálnay Nándor: Csesztve község története és leírása / Csesztve község (Nógrád vármegye) tanügyének története (2004)
2. II. Madách Szimpózium (1996)	26. Madách Aladár művei. I. Versek (2002)	15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)	40. Madách Aladár művei. II. Próza (2005)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)	27. IX. Madách Szimpózium (2002)	16. VI. Madách Szimpózium (1999)	41. Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai Madách-síremlék (2005)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)	28. Imre Madách: A Traxedia do Home (2002)	17. Imre Madatsh: Di tragedye funem mentshn (2000)	42. XII. Madách Szimpózium (2005)
5. III. Madách Szimpózium (1996)	29. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája bemutatói.
I. Az ösbemutatótól Trianonig (2002)	18. Majthényi Anna levelezése (2000)	43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája bemutatói. Az első hatvan év (2005)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)	30. X. Madách Szimpózium (2003)	19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás (2000)	44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen (2005)
7. Nagyné Nemes Györgyi Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)	31. Imre Madách: Moses (2003 [angol fordítás])	20. VII. Madách Szimpózium (2000)	45. Radó György–Andor Csaba: Madách Imre életrajzi krónika (2006)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)	32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003) (2004)	21. Imre Madách: Tragedy of the Man (2000)	
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)	33. L. Kiss Ibolya: Erzsi tekintetes asszony (2004)	22. Fráter Erzsébet emlékezete II. (2001)	
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)	34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza (2004)	23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium (2001)	
11. V. Madách Szimpózium (1998)	35. XI. Madách Szimpózium (2004)	24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt (2001)	
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)	36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése (2004)		
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg (1999)	37. Madách Imre: Zsengék. Commodus, Nápolyi Endre (Madách Imre művei I. Drámák 1., 2004)		
	38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz (2004)		

46. Madách Imre: Reformkori drámák. Férfi és nő – Csak tréfa – Jó név s erény (Madách Imre művei II. Drámák 2., 2006)

47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde (2006)

48. XIII. Madách Szimpózium (2006)

49. T. Pataki László: Kit szeretted, Ádám? (2006)

50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen
Textbuch von Kriszti(na) Horváth (2006)

51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis (2006)

52. Imre Madách: La tragedia del hombre (2006)

53. XIV. Madách Szimpózium (2007)

54. Andor Csaba: A siker éve: 1861 (2007)

55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. Csak végnapjai (1843, 1861) – Mária királynő – II. Lajos (Madách Imre művei III. Drámák 3., 2007)

56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk (2008)

57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách Imre lírája – irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból (2008)

58. XV. Madách Szimpózium (2008)

59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok (2008)

60. Enyedi Sándor: A Tragédia a színpadon (2008)

2003)

Frim Jakab: A hülyeség és a hülyeintézetek, különös tekintettel Magyarországra hülyéire (2004)

Antal Sándor: Ady és Váradi (2004)

Györe Balázs: Mindenki keresse a saját halálát (Györe Balázs művei 3., 2004)

Tomschey Ottó: A XVIII–XIX. század magyar költői / Hungarian poets of the 18th–19th centuries (2004)

Andor Csaba: Ízes étkek (2005)

Horváth Beatrix: A lélek útjain (2005)

elégetni (Györe Balázs művei 5., 2006)

Szilágyi Géza: Válogatott írások (2007)

Vágvölgyi Jenő: Ha elmennek a golyók (2007)

Arany János: Toldi (2007, [angol–magyar])

Györe Balázs: A valóságban is létezik (Györe Balázs művei 6., 2007)

Andor Csaba: Teofília

Vágvölgyi Jenő: Az Irgalom Völgye (2007)

Andor Csaba: Fogókérdés (2008)

Györe Balázs: Krízis (Györe Balázs művei 7., 2008)

Bene Zoltán: Út (2008)

SOROZATON KÍVÜLI KIADVÁNYOK

Madách Imre: Az ember tragédiája (2002)

Andor Csaba: Százegy aforizma (2002)

Györe Balázs: A jámbor Pafnutyij apát keze vonása (Györe Balázs művei 1., 2002)

Palágyi Menyhért: Madách Imre neje (2003)

Györe Balázs: A 91-esen nyugodtan elalhatok (Györe Balázs művei 2.,

Györe Balázs: A megszólítás ábrándja (Györe Balázs művei 4., 2005)

Guy de Maupassant: Az örökség (2006)

Bene Zoltán: Legendák helyett. 11 történet (2006)

György József: Egy József története (2006)

Vágvölgyi Jenő: Érkezés (2006)

Györe Balázs: Ha már ő sem él, kérem olvasatlanul

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelenését.

Adószámunk: 18066452-1-42

Címünk: 1072 Bp., Nyár utca 8.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 11707024–20345224

www.madach.hu

Társaságunk a Fővárosi Bíróság 2001. augusztus 11-i 9.Pk.61.263/1994/12. sz. határozata értelmében közhasznú szervezet, amelynek támogatását a vállalkozások költségeik között elszámolhatják.